

128
2 (A-B)

अथ

“वेदान्तकल्पतरुः” ।

अमलानन्दसरस्वतीप्रणीतः ।

Vedanta Kalpataru .

128
2(A)

128
2

✓ ॥ वेदतिथितीयाध्यायकल्पतरु ॥
यमाजीदीक्षितानां

अभिलाषा नन्द प्रणीत वेदानां कल्पतरुः ।

अध्यायः - २. (पादः - १ - २ तक)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ स्मृतिप्रसंगात् । जेत न जगदुपादानसमन्वयः सांख्यस्मृत्या संकोच्यतां न वेति स-
 र्वज्ञावितत्वसाम्येन वळा वळा विनिगमात्संदेहे पूर्वपक्षमाह । न रवाव्यति । विरोधेति ॥ औदुंबरी-
 मूळश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योष्वपराधीतश्रुतिवत्समवळत्वाद्दुदितानुदितदिवादि कळ्या-
 दिसंज्ञावात्मानमिति प्राप्तेराहोतः । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावजितं हेयमिति यावत् ।
 यतोऽसति विरोधे मूळश्रुत्यनुमानं । स्वपराधीतश्रुत्योक्तव्यत्वे वैमित्तत्वात्समवळता । प्रत्यक्षश्रुति-
 विरुद्धे हेतुन श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्यापहारादेतो मूळाभावादप्रमाणमिति । पूर्वपक्षी पूर्व-
 पक्षोपपादकः आधिक्यकरणारंभवादीत्यर्थः । आर्षप्रत्यक्षमूळापि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्वपौरुषेयत्वादन-
 पेक्ष इत्याशं क्वाह अयमस्यापिसंधिरिति आजानसिद्धास्य भावसिद्धावसाऽनावरणाभूतार्थमात्रगोचरा-
 भ्रमवत्सत्त्वानृतगोचरत्वं वारयति मात्रेति । एवंभूता तस्य ब्रह्मणो यो बुद्धिस्तत्पूर्वको वेदशाशिरित्यर्थः ॥
 पौरुषेयत्वेन तु व्युत्क्रास्मृते निर्वकात्वात् प्रावळ्यहेतुमाह न वेता इति । अनन्यपरत्वं । स्फुटतर-
 त्वं श्रुतिस्त्वनुष्ठानपरा अन्यस्मृत्यनैव न वकाशमाशन्नसिद्धांतसिद्धिः संदेहादित्याशं क्वाह यथा हीत्या

दिना। देवताधिकरणे योगिप्रत्यक्षस्य समर्थितत्वाद्वाप्यमस्मदाद्यसि प्रापमित्याहर्वागिति। कपिष्ठादयोर्वा
चीनपुरुषविच्छेदणारत्याशंक्याह्वतावक्तृपिष्ठादय इति। प्राचीनवेतदनुष्ठानवतामिति संवन्धः। तच्छब्देन
वेदाभ्यो विवक्षितः। पूर्वोक्तमिति विप्रतिपत्तौ चेत्यादि भाष्येण पूर्वोक्तं स्मारयतीत्यर्थः। श्रुतिसामान्यमात्रे
णेति सगरपुत्रप्रतप्तुः सारव्याप्रणे तु श्वकपिष्ठादिति शब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः। यथानृसं कुर्वत्यपि न तर्कद
र्शितक्रमेणैव नृत्यतीति न स्य तत्रा एव मीश्वरः प्राचीनक्रममनुसृत्य विरचयन्वेदं न स्य तत्रः क्रमोपगृहीत
वर्णात्मा च वेदोऽर्थप्रामिति कर इति न वक्तृपेक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति। फलितमाहुतेनेति। येना
नादिः कार्यकारणभावस्तेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थज्ञानपूर्विकापि न वा क्रिया किंतु नियतक्र
मस्य तस्य संस्काररूपेणानुवर्तमानस्य स्मरणेन व्यक्तीकार इत्यर्थः। ननु न तर्क्यादिव दत्तर्श्वरस्ततः
शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थज्ञानवत्त्वात्कपिष्ठादुभयः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञानं चेति। वर्णानपू
र्वादिशास्त्रं तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदैवानुपूर्वपिसंस्कारादूदास्फुरतीत्यादृशात्मकशास्त्रस्य
रूपमात्रज्ञानात्तत्करणोपपत्तौ न शास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुत्यर्थः। स्य कृतप्राचीनदर्शापेक्षत्वाच्च माणवक
वेच्छेदण्यमीश्वरस्य शास्त्रस्य वक्तृज्ञानाजन्यत्वेपि नो तरीयकत्वेन शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्सर्व

जेश्वरसिद्धिः। तदर्थं ज्ञानवता च प्रच्छयांतरितश्रुतेः ज्ञानत्वात्सिद्ध्यतीशस्य नहि माणवके स्तितम्। सति
 वैवंशास्य यो नित्वशास्त्रविषयाधिकविषयविज्ञानवत्वयो व्याप्तिः कुनितिकोदयशेहिण्यासतिवत्त्वाव
 निपतभावत्वकूपानतुशास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकरणयोर्हेतुमत्वकृता। ननु गुणवद्वत्त्वज्ञानं जन्मत्वाभा
 वे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्त्यतरस्याह शास्त्रं चेति। प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्यतरत्वात् कपि व्यादि
 वचनार्था किं न स्यादत आह कपि व्यादिवचं सित्विति। तेषां कपि व्यादिवचसामर्थ्या एवार्थायासां ताः स्मृ
 तयस्तथोक्ताः। तासां स्मृतीनामर्थ एवार्था येषामनुभवानां ते तदर्थानुभवास्तैर्पूर्वायासां ताः स्मृतयस्तथो
 क्ताः यथा नपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धं विंगस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विच्छिन्नं प्रवृत्तेः पु
 रिच्छेदकत्वमपद्रियत एव प्रनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकापि व्यवसः सापेक्षत्वेन विच्छिन्नः प्रामाण्यकर्म
 द्रियत इत्यर्थः। यावदितिकथं विदित्यर्थः। दौहित्रस्य कर्म दौहित्र्यं। वंध्याचेऽस्मरेदिदं मे दौहित्रेण
 कृतमिति सास्मृतिरप्रमाणं मूलस्य दुहितुरभावादेव मत्रापि मूलकृता नुभवाभावात् स्मरणाभाव इ
 त्याहुर्वंध्याया इवेति। न चार्थमिति। उपजीव्यैवैदविशेधोक्तत्वादित्यर्थः॥ अव्यक्तं ज्ञानाद्विद्यते। अहं
 सर्वस्येति। प्रभवत्यस्मादिनिप्रच्छीयते आस्मिन्निति च प्रभवप्रच्छयोतस्मादात्मनो अधिष्ठातुः प्रभवति।

सः मूळमुपादानं। शाश्वतिको अनादिः नित्योऽयं स वाङ्मूर्तिः ज्ञानैः पुर पतियः सर्वेषां मात्मा पुरुषा जीवाः वदूनां
देहा नां योनिः पृथिवी विश्वं पूर्णगुणैः सर्वज्ञत्वादिभिरधि कंसर्वोक्तत्वादिश्वमूर्त्तादित्वं॥४०॥ एतेन। एषा ह
रण्यगर्भदिशास्त्राणां। योगश्च रूपं वितृति निरोधस्तत्साधनं यमादि। तदवांतरफळं विभूतिरणिमादिः किं
विनिमित्रीकृत्येति। वितृतिरोधो हे कविदाब्धवने निवेशाद्भवति। पुरुषे च स्मृतेऽङ्गा निवेशा संभवात् प्रथाना
दिविज्ञाब्धवनत्वे न व्युत्पाद्यतरत्यर्थः। प्रतिसर्गः प्रलयः वंशानुचरितं तत्कर्म तत्प्रतिपादने तितच्छब्दो न
केवळ्यादिपरामर्शः। देवताधिकरणन्यायेन प्रथानादौ प्रामाण्यमाशंक्याहान्यपरादपीति। मत एव प्रथानादेर
विवक्षात एव। गुणानां सत्वादीनां परमं रूपमधिष्ठानमात्मा। दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रथानादि। मायैव मिथ्या।
तत्सु तुच्छकंसुषु तुच्छकमिति। प्रथान्। दावतात्पर्ये योगशास्त्रस्यानुवादकेत्वं वक्तव्यं तत्कथं प्राप्यभावादि
त्यत आह। लोकसिद्धानामिति। वैदिकळिंगाभास न्यायाभाससिद्धानामनुवाद्यत्वमित्यर्थः॥ अष्टकास्मृति
वदिति। अष्टकाः कर्तव्याः तटाकं खनितममित्रादिस्मृतयो न प्रमाणं। धर्मस्य वेदेकप्रमाणत्वादष्टकादेश्रेयः
साधनत्वे वेदानुपलब्धत्वात् स्मृतेश्चाभ्यासापि संभवादि ति प्राप्तेराहं तितं। वेदान्यानुष्ठात्तृणा मेव स्मृतिषु स
निबध्नासु केतृत्वात् मूळभूत वेदप्रनुमापपत्त्यः स्मृतयः प्रमाणमिति। तत्कारणं सांख्ययोगाक्षिपन्नमि
ति श्रुतौ सारव्य योगशास्त्राभ्यां ज्ञानार्थो ने निदिष्टे इत्युक्तं भाष्ये तु दुपपादयति संख्येति। कथं वितृतिनि

रोथ वाचि योगशब्देन विंता रूपं ध्या न मुच्यते तत्राह उपायेति ॥ शरीर ग्रीवा शिरांसि त्रीण्युन्नतानि यस्मिंस्त तथा ॥ ६ ॥
 तां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्ब्रह्म न विकेता ब्रह्म प्राप्नोऽभूत् ॥ एको वेदूनां यो विदधाति कामानित्य
 पक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं शानिनिर्ध्यानि निश्चयप्राप्तं देवं तावमुच्यते ॥ ४१ ॥ २ ॥ न शब्दात् ॥
 चेतनोपादानकजगद्वादि समन्वयस्य गगनादिन चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्यदवदित्यनुमानेन संकोचसंदेहे विद
 क्तिरुस्मृतमूर्च्छाभावादमानत्वमुक्तं अनुमानमूर्च्छासिद्धयर्थमतेच्छोकसिद्धेरत्युत्तराधिकरणस्तोमस्यस्मृ
 त्यधिकरणेन संगतिमाह अवांतरेति ॥ वेदविरुद्धार्थत्वेन स्मृतेस्तदेच्छापादतन्मूर्च्छत्ववद्भूतवैच्छाण्या
 जगदप्यतन्मूर्च्छमिति निरंतरसंगतिः ॥ एकश्रुत्यनुसारेणेतरश्रुतिनयनदृष्टांतमात्रात् केवशेन श्रुतिसं ॥ ३ ॥
 कोचो न युक्तः वैषरीत्यस्यापि संज्ञावादि त्यागोपाहसावकाशादिति ॥ श्रुतीनां निमित्तकारणे सावकाशात्वं तर्कस्या
 नोपाधिकत्वेनानवकाशात्वं ॥ दृष्टं सामर्थ्येणेति ॥ प्रत्यक्षदृष्टांततुल्यत्वेनानुमानात्प्रभेगमितेतस्यापि प्रत्यक्ष
 तासंभाव्यतइत्यर्थः ॥ तर्कमाह प्रकृत्येति ॥ ब्रह्मसादृश्यं जगतो दर्शयति विशुद्धमिति ॥ प्रथानसाम्यमुपपादय
 त्येकइति ॥ आनुश्रविकेपिसुखाद्यात्मत्वमाह स्वर्गेति ॥ निरतिशयत्वादागमापारिधर्मराहेतत्वादित्यर्थः ॥ जगतोऽ
 चेतनत्वश्रवणमापि जेतन्यानक्तिव्यक्तिपरमिति शंकापाकरणार्थभाष्येऽनवगम्यमानग्रहणं ॥ द्वावहेतव्याया
 दिति ॥ आर्थस्य जगज्चेतनत्वस्य श्रुता चेतनत्ववाथकत्वायोपबृंहकळोकागुभवाभावोऽनवगम्यमानपद

द्योतित इत्यर्थः। आर्थत्वे उपोद्बलकापेक्षा तदेव नेत्याह। न पृथिव्यादीनामिति। अतार्थपित्यनुगृहीतश्रुतिमिर्जगद
चेतनत्वश्रुतयश्चेतन्या न किं व्यक्तिपरत्वेन व्याख्येयानामिति। अतार्थपित्यनुगृहीतश्रुतिमि इत्यर्थः। प्रथमेऽध्याय
रसत्यधिकरणे इति। मुख्यतयेति ऐह्यतेत्यस्य मुख्यत्वं तेज आदि शब्दा लक्षणिका एवा तदिह मुक्तं कथं सिद्धिः।
साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो साधारणः। यथा सर्वे क्षाणिकं सत्त्वादिति एवं चैतन्या न न्वितत्वप्रणीत्याहृतृ-
तीयस्त्विति प्रमा निप्रमाणविषयस्य बच न व्यक्त्याभास निरासेन विवेचकतयेत्यर्थः। अवणस्य पश्चादित्यसंभा-
वनानिरासकवाचारे भणत्वादितर्कान्निप्रायमननस्य साक्षात्कारांगत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह। प्रतोहीति। अ-
चेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गोत्तरका लं विज्ञानात्मकजीवरूपतानसंविनीत्यर्थः। प्रागुत्पत्तेः कारणस्य सत्त्वात्
दन्ति न्नं कार्यं कथमसदत आह न कारणादिति। यदुक्तं न कारणात् कार्यमस्ति नमिति तत्राह प्रतिपादयिष्यति हीति।
पृथुबुधोदशकादिस्वप्नेण कार्यं कारणान्नमिति न्नं न्माप्सिन्नं सन्नवा सदेतस्मादूषेणत्विति। यूषु शाकस्पर-
सः दूषयति मिश्रयति ननु घटादिष्वप्येयथा मृदो न त दूषणमेव मिथे सत आह नवान्यथेति। निरन्वयनाशान-
भ्यपगमादीषदनुवर्तमानस्यान्यथा ल्यो न लो कसिद्ध इत्यर्थः। निरन्वयनाशवादिनेः कार्यधर्मा नूषणां कारणे-
स्यान्नतावत्याशंकते स्यादेतदिति। कार्यस्य कारणतावन्मात्रत्वात्कारणानुवृत्त्या सान्वयनाशोक्तिरस्माकी-
त्याह पभारजतस्येति। लोकि कः पुरुषो जीवोऽतश्च न साध्य समत्वमित्यर्थः। जगत्कारणस्य जाग्रदाद्यभा

वा द्यावष्टेउत्पत्तीति। उपरिष्ठादिनि अनंतर एव शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे। सर्वस्तर्कोप्रतिष्ठिततुत कश्चि
 न्नचरमरत्नाहनानुमानाभासेतिस्वाभाविकप्रतिबंधो व्याप्तिः। नाद्यइत्याहपिचेति। चरमोन केवलमविरुद्धः
 प्रत्यक्षतानुगुण इत्याहपिचविचारेति। नैवेति। एषा ब्रह्मविषयामस्तिस्त्वर्केण नापनेयानापनीयानप्रापणी
 येत्यर्थः। अथवा कुतर्केणापनेयानिरस्यानभवाति। किंतु तर्क्ये नैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलपय
 तसाक्षात्काराय भवति। हे प्रेष्ट प्रियतमेति नविकेतसंप्रतिमृत्योर्वचनं। कअह्लासा। आदेदब्रह्मकोवाप्रावोचत्
 छंदसिकाळानियमात् प्रब्रूयादित्यर्थः। इयं विस्मृतिर्यत आत्मा भूवत्स एव स्थंरूपं वेदनान्यः इति मंत्रप्रतीकयो
 रर्थः। प्रकृतिरूपः अविद्यादिरूप इत्यर्थः। तं सर्वं परादाग्निराकर्षात्। योन्युत्रात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः।
 अजं जन्म राहेतं अनिद्रमज्ञानराहेतं अख्यग्रं भ्रमराहेतं मत एवाह दूतं तदा बुध्यत इति संप्रदाय विद्वचनार्थः।
 ॥३॥ एतेन व्याख्याताः। अतिदेशस्योपदेशवत्संगतिः। यथा हि वेदविपरीतत्वात्सांख्यादिस्मृतिरतन्मूला
 वं ब्रह्मकारणवैषरीत्याज्ञागन्ततन्मूलं नन्मूलत्वेति ततो महत्सान्नाभ्यमिति। अभ्यधि तुल्यत्वात् सांका
 यामातिदेशः स्यादिति माह न कार्यमिति। इयं मारं भण्णाधिकरणो निरसिष्यमाणाप्युभयुच्चमत्वेनेह नि
 दिश्यते। यानुवक्ष्यते उपादानत्वं च कारणस्य कारणस्य कार्यदब्धपरिमाणस्यैव दृष्टमिति सेवैतदर्थ
 कारणनिरस्येति। अस्य कार्यस्येत्यर्थः। कुळाळादि व्यापारात् प्राक् मृतू घट राहिता। तदानीं योग्यत्वे स

त्यनुपलभ्यमान द्यतत्वात्तु गगनवत् । ततश्च सत्त्वात्तत्त्व विरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यमित्याहुर्किंचेति । येनेति ॥
अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः । घटादि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वेमानमसुद करणादित्याद्यनुमानत उपलब्धौ
ऽनुमितिरनुमानं । जगतस्तु प्रागवस्थायामागमजुल्लभ आगमः । पद्योपदिष्टि नो मृदस्तर्हितत्कार्ये न स्यादश्वव
दितितर्कस्थसततोयद्यभिन्नस्तर्हितत्कार्ये न स्यान्मृद्वदिति प्रतिरोधे मुत्कामूळ शोचिष्य माहात्म्येनेति । ननु यदि कु
भात् कुलकारमृदो रत्यंतपेदस्तर्हितकथमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आहुतस्मादिति परमाणोरपि मूर्तत्वात्
क्षुद्रं तसं तशरभ्यत्वमतो न क्षुद्रत्वविश्रांतिरत आहु शौदीयोत्तरति । स तु स्रसं वत्सरं निपंच पंचाशतः त्रिवृतः सं
वत्सराः । पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः । पंचपंचाशत एकविंशः विश्वसृजां स तु स्रसं वत्सर
मुपयतीत्यत्र संवत्सर शब्दस्य त्युत्पत्ति वाक्ये मुख्यार्थत्वाभात् तावदायुष्करसादिसिद्धमनुष्याद्यधिकारता
मात्रं क्यपद्ये सिद्धातितां । प्रकृतौ हि द्वादशाष्टे त्रयस्त्रिवृतो भवन्ति त्रयः पंचदशाः त्रयः सप्तदशाः त्रय एकविंशः
इति त्रिवृदादिशब्दास्त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाः पराः समधिगताः । एवं चात्रापि पंचपंचाशतास्त्रिवृतः संवत्सरा
रस्याद्युत्पत्ति वाक्येष्वहः पुरस्त्रिवृदादिशब्दैर्निश्चितार्थैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सर शब्दस्य स्वपंसौरवांश
दिना नोपाधित्वेनानिर्द्धारितार्थस्याहुः परतैव । एवं चोत्पत्ति माळोच्य स तु स्रसं वत्सर वाद्योपि स तु स्रसि वस
साध्यकर्मपरः । औषधादि सिद्धि कथ्यनाप्येवं न भवति तस्मान्मनुष्याधिकारतेति । आरंभे हि नूनपरिमाण

नमह दुहयनियमोनविवर्ते। उच्चरितरगिरिशिखरवर्तिमहातरुषुभूमिष्वस्य हूर्वाकारनिर्भासप्रतिभासोपलब्धा
 दित्याह अविद्यासमारोपेणेनेति॥४३॥४५ कोक्तापतेः। अद्वयब्रह्मणो जगत्सर्गवादेनः समन्वस्यनेदाग्राहिमान
 विशेषसंदेहे संगतिगर्भमगतार्थत्वमाह प्रवृत्ता हीति॥ पूर्वजगत्कारणे तर्को प्रतिष्ठित इत्युक्ते तर्हि जग
 देहे तर्कः प्रतिष्ठित इति अद्वैतविशेषेन प्रत्यवस्थानात्संगतिः। अत एव लब्धप्रतिष्ठित केण श्रुतेर्मुखनिरो
 धागतार्थत्वेत्यर्थः। प्रवर्तमानेति। स्वविषयप्रतिष्ठितविरोधित केण स हो न्मनुज न निमनुज न मनु भवन्तीव लब्धव ल
 विवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः। एतद्वैधर्म्यं प्रवृत्तत्वं तर्कस्य प्रावळ्यमाह स्फुटतरिति। स्थूलनीलादिभेदगोचर
 त्वान् स्फुटतरत्वं। प्रतिष्ठितत्वमनुपलभितत्वं आम्नापोत्युपचारेणापिसावकाश इति। वर्तमानविभागेनापि
 विशेषेणैव वर्तमानसाध्यापनादनमतीतानागतयोर्भाव्येऽनुपयोगीत्याशंक्यवर्तमानविभागसत्यत्वं फलमि
 त्याह यदीति॥४४॥ तदनन्यत्वंभ्यः। पूर्वार्थिकरणेपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनरुक्तिमाशंक्याह पूर्वमा
 दिनि। अंगीकृत्याहि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयोर्नूप भेदेन विशेषः परिहृत इहानीनु स्यी कृतं प्रामा
 ण्यं तत्वावेदकत्वात् प्रच्यायव्याहारिकत्वे स्प्रप्यतो एवं भूतेन विशेषानिधानेनोपक्रमो यस्य विशेषपरिहारस्य
 सतन्योक्तस्तदनन्यत्वपदेनैव तमिथ्यात्वोक्तेरेवमुपक्रमत्वं। अतोपरिणामिमृदादिदृष्टांतोपादानोन्नयेदा

नेदविवक्षे निमित्तं व्यं एक विज्ञाने न सर्व विज्ञान प्रतिज्ञायाः प्रथानस्यानुरोधेन गुण भूतदृष्टांतस्य विवर्तपरत्वेन
नेयत्वादित्याहु एवं हीति। ननु परिणामपक्षेण भेदांशे न सर्वज्ञानं स्यादत आहु तत्त्वज्ञानं चेति भेदाभेदाच्छेदक
ताया उक्तत्वादित्यर्थः। उपपादितमथ स्तादि निश्चिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्व पक्षे त्यर्थः। दृष्टांतमात्रा न्यायसि
द्धिरिति भाष्ये हेतुरुक्तो दृष्टेति तं व्यावर्धये हीति। कदाचिद्वृत्तं पुनर्नष्टमनित्यमित्यर्थः। दृष्टग्रहणं प्रतीति स मयेपि
सत्त्वमाहृत्य व्यतिरेक व्याप्तिमाहु यदस्तीति। विमतं मिथ्या न्यासावधिकत्वात् व्यतिरेके दोषित्वावत् इ
त्यनुमानस्य विषयो बाधकतर्कमाहु सत्त्वभाववेदिति सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मो अथार्थो त
र भळीकं चेति विकल्पक्रमेण निराकृत्य ननु मानस्यानु कूळतर्कमाहु सत्त्वभाववेदित्यादेना। अर्थोति
रत्वेति विशेषित्वं शंकते असत्त्वमिति। विशेष्ये भूतमसत्त्वभावस्य किमकिं नित्करमुता सत्त्वकरे स्वरूपं
चेति विकल्पक्रमेण दूषयति नेत्यादेना। किं नित्करत्वे यत्किं विदु सत्त्वं क्रियते। तदपि स्वरूपं धर्मो चेत्यादेवि
कल्पतत् दूषणानां संज्ञावादित्यर्थः। असत्त्ववत्सत्त्वेणार्थंतरत्वादिविकल्पा दृष्टव्याः। अर्थंतरसत्त्वाद
पि विकारे फळाभावात् सत्त्वांतरजन्मनिबानुवस्थानात् विकारे सत्त्वांतरं न भवति किंतु स एव स न भवती
त्युक्तेपिसत्त्वभावस्यासत्त्वविरोधेन विकारनित्यत्वोपातादिति। ननु कार्यमिच्छात्वं कारणसत्त्वत्वं चानु
मानसिद्धं श्रुत्या दृष्टांती कर्तुं प्रयुक्तं व्योक्तसिद्धस्य दृष्टांतत्वोक्तेरित्याशंकाहु यत्रेति। मृदोकाशरावाहयः

परस्परविना ३ त्पक्षपक्षमे ५ तं तत्रेद एव स्यादथ मृदात्मना शरावाहीना मेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना वा
 नात्वमिति मतं तद्विकल्पदूषयतीदं तावदित्यादिना असंता भेदेत्यपुनरुक्तं च द्वयप्रयोगो भेदा भेदयोः
 कार्यकारणात्मना व्यवस्थान्न स्यादित्याहुतेति न नानेकांत वा वेद इति भेदपक्षे ५ नेकांत वादश्च न भवती
 त्यर्थः । स वेदपीति जनेकांतत्वान्न स वेदपीत्यर्थः । सत्यवादिनस्तत्त्वरत्वेनारोपितस्य मोक्षवत्सत्यत्र
 ह्यात्मत्ववेदिनो मोक्ष इति तत्त्वरत्वेनाहृतः । अहं ममाक्षिमाक्षिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविकल्प
 योजयति । शरीरादी निति । ननु मिथ्यात्वे श्रवणादी निति । ननु मिथ्यात्वे श्रवणादी नाम विद्या निवृत्ति सप्रर्थ
 साक्षात्कारे तु त्वं न स्यादत आहुतां व्यवहारे कंचित्ति । असत्यादपि कार्यक्षमपदार्थोत्पत्तिमनंतर
 मेव वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्यसत्यात्सत्यधीः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि वा द्विधीः समीचीना स्यादित्युक्ते मि
 त्याशङ्क्याह न ब्रूम इति । धूममहिषी धूमी । सा च वाष्पः । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरस
 त्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः । यदि पुनः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं जातमिति सर्वस्मादसत्यात्सत्यं जन्मापाद्य
 ते तर्हि किं विसत्यं कस्यचित्सत्यस्य जनकमिति तत एव सर्वसत्यं स्यादिति प्रतिवंही माह न हीति । बोध्यं सा
 म्यमुक्तापरिहारसाध्यमाह यत इति । यतो नियमादित्यर्थः । ज्यावयो हानावित्यस्मिन्निष्ठायां संप्रसारणे

नमः समासे च जीनमिति रूपं। अस्मादध्यस्तदीर्घभावाद्यपि ज्यानेर्वयो हाने रभावं सत्यमवगच्छंति वक्रानु
 दस्यत्वेनाजिनमित्कच्चरिते भ्रमादजीनमिति गृहीता दस्माच्छ्रुत्वा वयो हानि प्रतीतिः साभ्यां तिरजिनशब्दे
 णि चर्मावचनरति। अत्र यथा रोपितत्वा विशेषेपि किंविद्दैर्घ्ये सत्यबोधकं किं निसत्यबोधकमेव वचनरति
 मस्माकमपीत्यर्थः। पायं पायं पीत्वा पीत्वा। तार इति व्याघ्रमपीतनुमास्छायेत्यन्वयः। व्यातं विवृतं विक
 टाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां कराळं भयानकमाननं यस्याः सातथोक्ता। उत द्युमुन्नयय्यथृतं त्वं भ्रमदत्यर्थं
 भ्रमन्मस्तकावचुर्वितं छांगूळयस्याः सातथा। स्वस्तेरतस्ततो विहिंसे छावनेभ्यस्याः सातथा अमित्रमपि
 प्रतियोदुंगताऽभ्यमित्रिणां स्फटिकशैलप्रतिबिंबतां ह्यमित्रमिति भ्रमादात्मतनुं थावंती सुप्तो व्याघ्रतनु
 मास्छितः पश्यतीति। पदिस्वप्नदृशोऽवगतिरवाधिता स्यात्तर्ह्येवोपपद्यते इत्यर्थः। केदा भेदव्यवहारो भेदा
 केदापपादकाविति वदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनो तदुपपादको पराचीनो वेति नाद्यत्वं नानात्वं
 शोनकर्मकां ताश्च पश्यत्यादिना। तत्र च ज्ञानात् प्रागभेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वात् न त उपन्यस्तः। द्वितीयमिहा
 नीशंकते यच्चोक्तमिति। एकत्वज्ञानोत्तरकाळमेकत्वव्यवहारोपि नास्ति नतरा मनेकत्वव्यवहाररतिपरि
 ठराति यदिरवाव्येति। दुष्कः कच्छपी न तस्याः हीरमस्ति। स्मृत्या हि साऽपत्यानिषेधयति। अवगतिर्द्वितीयत्वं

य

स्वरूपं। यथा स्वच्छदृष्टं सो च विशेष्ये कार्योदय एव नाभावः तस्य तु छत्वेन कार्यत्वा योगादेव मविद्यानिवृत्ति
 रवि विशेष्ये विद्यासिद्धि रित्या ह अविद्या विशेष्ये स्वभाव तथेति। अविद्या निवृत्तिर्यादिविद्यायाः स्वरूपं कथं
 तर्हि विद्याफलमत आह विद्या निवृत्तिश्चेति। न वयं ज्ञानात्परासीन व्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः
 किंतु प्राचीनसिद्धार्थमेवेति शंका ते स्यादेतदिति। एकत्व निबन्धनो व्यवहारो मा भूद्वैतसत्यत्वाक्षेप इति
 शेषः। पूर्वनानात्वांशो न कर्मकांताश्च परतिशृंथे प्रमाणसिद्धाद्देव व्यवहाराद्देवसत्यत्वमाशंक्य निरस्तं
 इदानीं सर्वलोकाप्रसिद्धे भेदे सत्यत्वमाशंक्य देहात्मभाववन्मिथ्यात्वेऽपि तदुपपत्तिमाहेति भेदः। कार्यकार
 णादकिञ्चन तद्भाव उपलब्धेरित्यापातसिद्धिः सूत्रार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्यातिका कारणस्य भावरति। भावरत्यस्य
 व्याख्यानं सत्तावेति। ननु कारणस्य भाव एव सूत्रे प्रतीयते कार्यस्योपलब्धिरेव तत्कथमुक्तं यत्रेतरतर
 विशिष्टयोर्हेतुत्वमत आहेतदिति। विषयपदं भावपदं भावोत्पत्त्युपलब्धि विषयरति। तद्वृत्तिन्यायेन विषयपदवि
 षयिपरं एवं विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युक्तं परमित्यर्थः। उपादेयं कार्यं। सविशेषणहेतौ फलमाह त
 तावेति। उपलब्ध्या उपलब्धेरिति हेतूकारे प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षेपेण यन्निवारः स्यान्नाहेद्य
 तादेः प्रभासाक्षात्कृतनिवृत्त्यर्थे भावेभावादिति विशेषणं। नहि प्रभाभाव एव दृष्टो भवतीत्यर्थः। यदा

स्य

॥१॥

तद्वावानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदापि भाति घट इति प्रमानुरक्तधीगम्येऽनैकातः। तदिदमुक्तप्रभारूपा
नुविद्धेति। यदि भावे भावादिति हेतुस्तर्हि वद्विजावे भवति विशिष्टधूमेनेकातः स्यादुपप्लब्धुपप्लब्धेरि
ति विशेषणे तु न भवेद्धूमस्य वद्विप्लब्धुप्लब्ध्यावेवोपप्लब्धिरिति नियमाभावादित्याह नापीति। तद्वावानु
रक्तादिवुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्यं। अत्र कारणस्य भावानुविद्धा कार्यवुद्धिर्हे
तुत्वेनोक्तेति न भ्रमितव्यं तत्रापि व्यक्तिवारस्योक्तत्वात्किंतु सूत्रगतोपप्लब्धिवुद्धिः कार्यकारणो भवति विष
यांतयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तयोपरक्ता विशेषितां हेतुं वयं वदाम इति भाष्यार्थ इत्याहुतदननेति। हेतु
विशेषणमुक्तं न हेत्वंतरपरत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः। पटस्य तंतुव्यतिरेकेणानुपप्लब्धः समवायस्य
केदतिरोधापकत्वादप्यथासिद्धिरस्याशङ्क्याह न चेति। संवत्स्य निन्नाश्रितत्वाद्देदसिद्धौ समवायः स
मवायाच्च व्यतिरेकानुपप्लब्धौ समाहितायां केदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। वैटस्तंतुभ्यो निद्यते प
तदुपप्लब्धेऽपि कुविदव्यापारात् प्रागनुपप्लब्धत्वात्कुलवदित्यनुमानाद्देदसिद्धेदसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमि
त्याशङ्क्याह न चेद इति। अत्रेदवादेन स्तंतूपप्लब्धेतदतिन्नपटोपप्लब्धभावेत्वसिद्धिरित्यर्थः। कारण
सत्वेतत्त्वादेसत्वं स्यादित्याशङ्क्याह न चेति। उपपत्तिश्चात्र भवतीत्याहेति शेषः। उपपत्तिमेव दर्शयति

का

प

नहीति। यथा मृदि घटो मृदात्मना ऽस्ति तथा सिक्ता या तदात्मना न तैः ऽस्ति तद्गुणानोपादेयत्वाभा-
 वकृतिमित्यर्थः। ननु मृदे व घटो मृदात्मनेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्त्वाऽत आह प्रत्युत्पन्नो
 हीति। उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदिसत्त्वां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः। इत्थं तर्हि ते कार्य-
 कारणान्नेदे प्रमुञ्जते। घटत्वं मृद्विद्युत्वं। घटनिष्ठत्वात्सत्त्ववदिति। एवं जगद्भूतणोरभेदेत्यपि। शब्दो ब्रह्म-
 हृत्तिः। आकाश इति त्वात्सत्त्ववदिति। कार्यस्य काळत्रये सत्त्वं भाष्योक्तमयुक्तं तथा सति कार्यत्वव्याघा-
 तादित्याशं क्त्वा निर्वच्य रूपस्य कादाचित्कत्वेऽपि कार्यस्य तत्त्वमाधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्तिः प्रतिपाद-
 यति यथा हि घट इति। कार्यस्य सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा आद्येतस्य कदाचिदसत्त्वं स्याद्वर्थात्वे च सत्त्वा सत्त्वं यो ह-
 र्मयोः कार्यस्य धर्मिणोऽन्वयात् कादाचित्कत्वं व्याहृतिरित्याद्युपपादितमथेत्तादृष्टनस्वरूपत्वादिति-
 ति भाष्यव्याख्या वसरत्यर्थः। कार्यस्य त्रिषु काळेषु सत्त्वे कारणस्यापि तथात्वात् त्वे सत्त्वे स्यातां तथा-
 चाभेदासिद्धिरित्युक्ता निशानि शः शं कते सत्त्वं वेदिति। त्रिष्वपि काळेषु कार्यस्य सत्त्वं वेदित्यर्थः।
 कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं चैकमित्यर्थः। यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वात्तदाह निम्नत्वं तर्हि तस्यापि
 दाभ्यामभेदाद्देहापात्रे रित्याशं क्त्वा न च ताभ्यामिति। न हि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः

किंतु तत्र तपो शरो पितृत्वे न तद्व्यतिरेकेणा भावः। यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयो रसो पितृमस्त्विति तत्राह
 न्यासति हीति। स्वीकृतस्यैव प्रसङ्गे ज्ञानमयुक्तितां दर्शयितुं तामेव पशुविभागपूर्वकमाह तत्रेति। केदः कार्यकारणस्य
 क्षणः सत्त्वमभेदः। अस्मादयं निम्न इत्यत्र पंचम्युद्धिस्वितावधे ग्रहो धर्मिणः सकाशादगृहीत भेदस्य न संभव
 तिकेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगित्व उपपद्यते धर्मिणोपि स्यापेक्षया तत्प्रसंगादतश्चान्योन्याश्रयग्रस्त भेद एवा
 गोपितो पितो नाभेद इत्याह वयं त्विति। यस्त्वयमन्योन्याश्रयस्य केन विदुर्द्वारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिक
 रणप्रतीतिरधि करणत्वेनाप्रतीतो प्रतियोगिप्रतीतिश्च भेदग्रहणकारणः। न भेदेन गृहीतत्वं एकं त्वन्योन्यासा
 वारव्यभेदं प्रतिस्तं कुंभयो रधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं चारुयतः स्वस्मादपि त्वस्य भेदग्रह वारणाय प्रतियोगित्वे
 नेत्यादिविशेषणस्तं भादिन्नः कुंभ इत्यत्र हि स्तंसः प्रतियोगित्वेन प्रतीयते नाधिकरणत्वेन न प्रतियोगितया
 कुंभादिनः स्तंस इति प्रतीत्यंतरे नु तमेव भेदं प्रति कुंभः प्रतियोगित्वेन भाति स्तंसश्च धर्मितया ततश्चोक्तविधव
 स्तु प्रतीतिर्भेदग्रहेतुरिति केतरे तशश्च यमिति सोऽसाधुः केदाधिकरणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतेरपे
 क्षायामन्योन्याश्रयाद निस्त्रासद्वयस्य कस्य विदधि करणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां स ताधिकरणत्वे
 न पुरोदेशादन्यदेशगतसं सगाभावप्रतियोगित्वेन च स्वरतोः प्रतीतिरुपमं त्रार ज्ञतायो केदग्रह प्रसंगेन भ्रमा
 नुदयप्रसंगाद्वस्तुवृत्तेन भेदाधिकरणस्य तत्प्रतियोगिनश्च स्वैरुपेक्षा प्रतीत्यपेक्षा यत एवापास्ता। स्वकूपेण

गृहीतयोः शुक्ती दमंशरजतयोर्वस्तुवृत्तेन तथा भूतयोर्भेदग्रहप्रसंगादेव योस्वरूपं भेद इति वात एवापस्तं। अत्राधा
 रणं स्वरूपं भेद इत्यपि नास्माधारणत्वस्य भेदग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदांतरापेक्षायां स्वरूपभेदाभ्यपगमसंभंगादि
 निदिक्। भेदेनोपजीव्यत्वाच्चाभेदो नाभ्यस्तारत्याह एकैकेति। वीर्यया भ्रांत भेदानुवादः। अतएवैकाभाव इत्युक्तं।
 व्याकृतानामरूपत्वादिति भाष्ये व्यक्त्यव्यक्तिरूपीकृतेः सारम्यवादापात इत्याशंक्याह व्याकृतत्वेति। नान्यासतीति
 भाष्ये असतीति चेद्दः। कार्यरूपेण च सत्त्वं ज्ञातेरापाद्यते तथा सति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिद्धतीति मन्वाना
 नान्यासतीति। भावाच्चेति द्वितीयपाठव्याख्यायां कारणाविरेकेण कार्यानुपलब्धस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह
 मद्यपीति स्वपरनिर्वाहकत्वात्समवायः संबंधांतरानपेक्षश्चेत्संयोगोपि नापेक्षेतेति प्रतिवंदीत्यासंयोगस्य कार्य
 त्वरूपविशेषादयुक्तेत्याशंक्यनित्ये आत्माकाशसंयोगे तस्यासिद्धिमाहाजेति। अजसंयोगमनिच्छंतं प्रतिनर्वाहसि। ॥५॥
 हिमाहापि चेति। अस्तसंयोगमिति त्वत्वाभावाय समवायोपनित्यस्तथापि नानवस्थासमवायस्य समवायकारणा
 नभ्यपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्तेः समवायांतराप्रसंगादिप्राशंक्याह तथा सतीति। ततः संयोगस्य समवा
 यिकरणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टममित्यनवस्था तदवस्थेवेत्यर्थः। नानात्वेन सहैकजाश्रयो यस्य ससं
 वंधस्तथोक्तः। ३ त्वत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासत्त्वमित्युक्तं तत्रोत्पत्तेर्न कार्यकर्तृकितुकारणमिति शंकतेय
 द्युच्येतेति। यद्यप्युत्पत्तेर्घट इति कार्यस्य कर्तृत्वं भाति तथापि गोप्यावृत्त्या कारणस्य तत्त्वं न वसिष्ठेषु कमाळेपुजा

यत इति पूर्वापरकाळव्यासक्तप्रयोगानुपपत्तिः। कार्योत्पादनायाः व्यासक्तत्वादित्यर्थः। कपाळकर्तृकाद्यद्विषयोत्पाद
 नानोत्पत्तिः सा तु घटकर्तृकेति परिहृयते उत्पादनादुत्पादना। यद्युत्पत्तिरुत्पादनेव तदुत्पादनाप्राप्तिवोत्पत्तावधि
 स कर्मकत्वाद्युत्पत्त्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न वै वमस्तीत्यर्थः। भूत्यो हि घटं करोति स्वाप्तीतु कारयति तत्र यथा करोति का
 रयत्योराश्वथं नेद एवमत्रापीत्यर्थः। अतूपात्तव्यापारः कर्तृति कर्तृळक्षणयो वेत्यर्थः। किं नमि वेति सामानाधिकरण्ये
 नाहि किं नमि वा किं नमि वचकास्तीति। अनयैवेति। एत रथा हि धीसां रव्यवादः स्यादिति। भाष्यगतमूळकारणशब्दे
 न ब्रह्मणो न्यः काश्चिन्मायाप्रतिबिंबितो नास्ति धीयते तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमोक्तस्य कारणविज्ञा
 नात्सर्वविज्ञानस्यासंभवप्रसंगात्किं तु सार्वाथिष्ठानमित्याहु मूळकारणमिति। अतातं नटवद्वृत्तकारणं शं करो
 त्रवीत्। जीवात्तातं जगद्दीजं जगो वाचस्पतिस्तथा। कार्यमुपादानात्किं न तदुपलब्धं। वप्पनुपलब्धत्वात्ततोधिक
 परिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यक्तिवाशर्थपटवद्येति सूत्रं। तस्यामेव प्रतिज्ञायां किं न कार्यकरत्वस्य वापि
 वाशर्थं यथा च प्राणादीति॥ रतिरक्तिः। जीवाकिं न ब्रह्मजगदुपादानं वदत्समन्वयो यदि तादृग्वृत्तजगदुत्पत्तये त
 हि स्थानिष्टं न सृजेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वत्र कार्यकारणानन्वत्ववद्वाटाकाशकव्यज्जीवानाम
 पि माहाकाशोपमब्रह्मेकमुक्तं तस्य हिताकरणाद्यनुपपत्तेरिति शेषोपात्तगतिः। ननु सोऽन्वेष्टव्य इत्यादि शब्दे निर्देशा
 त्कर्तृपूर्वपक्षस्तत्राहुपद्यपीति। यदि शब्दे शब्दे वे कत्र विरुद्धो तर्ह्येव शब्देन वाध्यतामत आहुन च शब्दे रति॥

इत्थं कृतमनं तशचि करणरत्यर्थः। ननु स्वाभाविकं ब्रह्मैकत्वं जीवा अविद्योपहितस्तेषां न ज्ञानं मिति हिते पठितं
 मादकरणमुपपन्नमत आहतेनेति। तद्वद्विमानद्विति पश्यतीत्यन्वयः पश्यति परमात्मनो दर्शनक्रियाश्रमत्वं
 अनुपपन्नं तथापि स्वरूपप्रकाश एव तत्। इति सपेक्षोपरकस्तं यथास्थितं भासयत्यतः पश्यतीति निदिश्यते
 उपसंहारः ॥ ब्रह्मनोपादानमसहायत्वात्सम्मतवादेति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वत्रोपाधिकजीवब्र
 ह्मणे दाहिताकरणादिदोषः पारित्यत इह तूपाधितोपि विवक्षितमधिष्ठात्रादेनास्तीति पूर्वपक्षमाहुः। ब्रह्मस्यै
 रवाट्वेति। न्यादिना। एकमित्युपादानमन्वेदवारणं। अद्वितीयतयेति सहाकारिनिषेधः। एकत्वप्रयुक्तदूषणमाहुः
 नत्वेककृपादिति। कारणवैजात्येति कार्यवैजात्यमित्यर्थः। न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्य
 णां सापेक्षमायोग इत्याहुः न वा क्रमादिति। समन्वयमपि सहकार्यवैजात्यसंक्रमेण कुर्यादित्याशं कामपनयन्नद्विती
 यत्वप्रयुक्तामनुपपत्तिमाहाद्वितीयतया चेति। भाष्यस्य कारकसाधनपदयोरपौनरुक्त्यमाहुः कैकमितिसमग्राणां सा
 वः सामग्र्यान्तत्वं तस्य साधनशब्दानि धेयत्वमत आह तथाहीति। साधयत्येवेति साधनमित्यर्थः। श्रुतौ करण
 निष्पादनं। अत्यंतव्यतिरिक्तत्वं। स्वधर्मत्वेनानंतभूतत्वं। एकस्मिन् काळ उचित्वा तं पारित्यंत्य काळं तरेपि वासः
 परिवासः। पश्यति तमिति प्रयोगदर्शनात्। आंतरत्वं स्वधर्मत्वं। भाष्येनं भाषाविषयं। अज्ञातत्वस्मवत्तदधर्मत्वा
 तद्वारेण भाषाशब्दमज्ञानसापेधमिति तत्त्वं। ननु भाषाया अप्यक्रमत्वात्कथं मक्रमत्कारणात्कार्यक्रमे

णेति। तस्याप्राप्याः परिपाकस्तत्र कार्यसर्गप्रतिपौष्कल्यं न स्पष्टं मोपि कार्यक्रमानुपपत्त्या कल्यत्तदर्थः॥
पूर्वमविद्यासाविद्यादसहायत्वमसिद्धमित्युक्तमिदानीं मंगीकृत्यापितदनेकांतिकत्वमाहैकस्मादपीति। शारे
उत्पन्नं हि कर्मपूर्वाकाराप्रदेशविक्रमप्रदेशसंयोगं शारे ववेगारव्यसंस्कारजनयतीत्यनेकांतिकमस
हायत्वं नानाकारानुत्पादकत्वइत्यर्थः। असाहयस्योपादानत्वं क्षीरवदुपपाद्यासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थ
कं सूत्रमवतारयति। यद्विविक्तिः। कृत्स्नप्रशक्तिर्वासावयवस्यैव नानाकार्योपादानत्वेतिन्यायेन समन्वयस्य विशेष
संदेहे पूर्ववर्ति करणोक्तक्षीरदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमेतन्निरासात्संगतिसाहक्षीरेति। तस्मादविकृतं ब्रह्मेति वा
ख्यंतदस्तीति तत्त्वतरतिचपदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति। रतरथाहिमायामयविकारनिषेधे जगत्संगेन
स्मादस्तीत्यनुक्तौ च साक्षात्सत्त्वं स्यादिति। निरवयवे विप्रभृतिविविक्तशक्तिवशेनाकृत्स्नप्रसक्तेरुक्तत्वा बोद्धा
नुपपत्तिमात्रां क्यशक्तीनामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन पारिहृतिरिति अविद्येति। अवस्तुत्वात्समुदायो न पारिणामते।
समुदायिष्वपि पादे सत्वमात्रं पारिणामेन न रजस्तमसी ततो मूळोच्छेदो न स्यान्न चैतदस्तीत्याहुयद्यपि समु
दायमिति। द्युणुकभारजुमणुनासंयुज्यमानोऽणुरूपयथः पार्श्वतश्च सृष्टुर्दिक्कदाचित्कैश्चित्संयुज्यते। ते
च सर्वतेन समानदेशे निप्रथिमानुपपत्तेर्द्युणुकविंडुपरमाणुमात्रः प्रसज्येतेत्यर्थः। अथाप्यहुतो संयोगस्य
तावन्नेकत्रभावावित्कृतं। अथ प्रदेशभेदेन भावाभावौ तत्राहा व्यापनेवेति। कार्यकारणभावआरभः। स बोधिताव

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवदनः समन्वयस्याशरीरस्य नमायेति। न्यायेन विशेष्यसं देहे संगतिमाह विवि
 त्रेति। अंतर्गम्यधिकरणे त्वविद्योपाजितत्वं संवंधे जगद्ब्रह्मणोः सिद्धे शरीरशतितस्यापि नियतत्वे संभावउक्त
 इह त्वशरीरस्याविद्योवाक्षिप्यत इति भेदः। तदुक्तमिदं तदेवादि वदपीति सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याख्येयमिति।
 शक्तिमंतो देवादयो यद्यपि शरीरेण स्तथापि बाह्यसाधनान् वेद्मः। यदि तु तत्र दृष्टं शरीरित्वं शक्तिमत्त्वेन ब्र
 ह्मणा पाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कुक्काळादिषु दृष्टं बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिष्वप्यापाद्येतेति प्रतिबद्धाप्रमेयसंज्ञा
 वनोक्ताश्रयमाणमिति प्रमाणमुक्तं। न प्रयोजनवत्त्वात्। परितृप्ता ब्रह्मणो जगत्सर्गवादि समन्वयस्य ब्रह्मण विना
 प्रयोजनाभिसंध्यभावात्कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदित्याना। तादर्थ्येन सुखार्थत्वेन प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः प्राक्
 सुखाभावे सति कृतार्थत्वा नुपपत्तेरित्यर्थः। अविद्योपहितजीवात्करेण विधायानुग्राह्याभावउक्तः। न दृष्टः
 प्रयोजनो देवा ब्रह्मणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुका। औत्पत्तिकी पुरुषस्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृत्ता। अदृष्टहेतुकत्वस्य
 विवरणं प्रयोजनानुसंधानमंतरेणेतत्। श्वासादौ प्रयोजनाभिसंधिरूपसाध्याभाववद्देहो रचितेन
 कर्तृकत्वस्याभावान्नयमिज्जार इत्याशङ्क्या न वास्यामिति। जाग्रदादौ चेतनस्या ज्ञानतोपि चेतन्यमस्याश्वासा
 दिप्रवृत्तावनुपयोगिसुषुप्तेष्वित्याः भावादिति वनमुक्तं कुतः प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वरूपचेतन्याप्रचुरित्यर्थः।
 यदुक्तं ऋषीणां कर्तृरिति सन्निचारमित्यर्थः याज्ञवल्क्येन सुखप्रयोजनत्वादिति तत्राह सत्यपीति। अनुदिश्यप्रयोजनं

नकरोतीति साधयेत्यभ्यांतवेन त्वं ळीळा कर्तारि सन्निवारमित्यर्थः ननु य इ द्वायत्तसाध्यं तत्प्रयोजनापि संधिपूर्वकमिति
व्याप्तिरिति मता तथा च न ळीळा दो व्यभिचारस्तत्राहुवृष्टं चेति । यद्यप्यस्मदपेक्षया जगद्द्वाया मसाध्यं भाति तथा
पि न ब्रह्मपेक्षेति न प्रयोजनानामि संध्यापत्त इत्यर्थः । न गैः पर्वतैर्ह तु मत्प्रभृतिभिः कर्तृनिर्न बहू इत्ये तन्वही
त्यन्वयः । एतच्छ क्यत्वे निदर्शनं । एष नीरनिधिः समुद्रः शिळी मु र्वैः शरैर्न कर्तुं न बहूः न चापनीर निधिर्न
पीत रूतीषत् करत्वे निदर्शनं । आचार्ये यो महीपतिर्महीचकार तस्य नाम नृगरति । नि य त मित म न पेक्षया द्वा क
दाचित्प्रकृत्य द्वा यो यदृष्टा स्वभावस्तु स एव यो वदुक्तभा वी यथाश्वासादो । यदुक्तेन तावदुन्मत्तस्येवमिति विभ्रमा
जगत्प्रक्रियेति तत्रमा भूदुन्मत्तं ब्रह्म भवति तु जीवा विद्याविषयीकृतं जगद्विवर्ती चिदानं तथा च न प्रयोजनपर्वनयो
गः सृष्टिः । विद्या हापि च नियमिनि । प्रतिविंबगताः पश्यन्नुयका दिविक्रियाः । पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीव
सृष्टि वि क्रियाः । एवं वाचस्मते ळीळा ळीळा सूत्रीय संगतिः । अस्वतंत्रत्वः क्लृष्टा प्रतिबिंबे शवादिनां । विभ्रमाणां
प्रयोजनानामपेक्षामाशंक्या हुन चेति । न न्वविद्याया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारणत्व मत आह साचेति । छुरिता मिश्रिता । नि
विषम रतिवेदांतं प्रतिपाद्यो विषमोऽस्य दूषत्वे न न ब्रह्म न रनित योक्तः । वैषम्येति । यो विषमसृष्टि कारी स सावद्यो ब्रह्मव
विषमं सृजतीति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसं देह पूर्वत्र ळीळाया सृष्टत्वमुक्तमिदानीं सैव न सापेक्षस्य सैव
वत्पनीश्वरत्व प्रसंगान्तिरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्याक्षिप्यते । अनुमानस्य व्यभिचार न हि सम्पदति । साने द्वा

त्वेऽनीश्वरत्वप्रसंगमाशंक्य व्यभिचारमाहुन हि सेवेति। कर्मपेक्षत्वेन वैषम्यं परित्यक्तं। न हि विषम कर्मणि प्रेक्षक
 त्वेन वैषम्यतादवस्थमित्याशंक्याहुन वैषरतिवैषम्यादिप्रसंगान्नेश्वरकारणमिति न च वाच्यं न्ययः यदीश्वरो वि
 षयं सृजेत् तर्हि संगादिमतेषां नीश्वरः स्यादीश्वरश्चायं तस्मात्तद्विषयं सृजतीति किमनुमीयते उतेश्वरो रागा
 दिमान्वेषमसृष्टत्वादिति वैषम्यं। नाद्यो विरोधादेत्युक्तं। तमेवागमविरोधं दर्शयति यस्मादिति द्वितीयं निषे
 धानि न चेति। यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवद्यत्वस्यापेक्षानिमित्तत्वेनातीतकाळतत्तादवस्थ्यादित्यर्थः॥ तदेव
 दर्शयति तस्मादिति। श्रुतीनां ग्रावपूवनादिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थमर्थसंभावनां दर्शयति तज्जातीयेति। उन्निनीषतेऽ
 र्थं नेतुमिच्छति। २ ईश्वरः पञ्चन्यवत्सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु बीजवत्तत्त्वाणिकर्मवासने इति नेश्वरस्य सा
 वद्यमेत्यर्थः। अपि च मायामयी सृष्टिरस्माकं पद्विचरतथाविधसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वमनुमीयते तत्त्वैकं
 तिकमित्याहामुपेत्य चेति। अकृताभ्यागमप्रसंगव्याकारो त्यक्त इति। तदंगीकारे दोषमाहुतथा चेति। वैदांतान
 र्बकं मुक्तानामपीति भाष्योक्तमित्याहुमोक्षशास्त्रस्य चेति। भाष्ये केवलाविद्यायाः वैषम्यकरत्वं निषेधोऽनुपपन्नः
 भ्रातृविचित्रत्वेन वैषम्यहेतुत्वोपपत्तेरित्याशंक्याहुच्छेति। ननु मा भूच्छ्रयच्छ्रयणाऽविद्या वैषम्यकरीत्य
 प्रसंस्कारस्तु किं न स्यादिति चेत् अस्तु स तु संसारा नादितामंतरेण न स्यात्तथा च सिद्धं नः समीहितमित्याहुर्विशे
 पेति। विभ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वात् न स्यात्त एव वैषम्यहेतुत्वं विभ्रमश्च न केवलं वैषम्यहेतुरपि तु तुरगा

ही नूनपित्वातसहितः स्त्रथावविभ्रमोरागादिमहितः शरीराच्छरीरं कर्मणः कर्मरागद्वेषाभ्यां तौचमोहसंताद्विभ्र
मात्सचशरीरादुदेतीति न कर्ममणमनादितैव समादधातीत्यर्थः। अवद्याननिष्पन्नं नां स्तृष्टानूपुरोडाशकपाळे
नोपवयतीत्यत्रावद्यातसमयेकपाळेपुपुरोडाशकपाळेनोपवयतीत्यत्रावद्यातसमयेकपाळेपुपुरोडाशकपाळे
रोडाशसंबंधकीर्तनमिति। सर्वधर्मोपपत्तेश्च। निर्गुणब्रह्मणोजगदुपादानत्ववादे समन्वयस्य च निर्गुणं ब्रह्म
पादानंगंधरत्नेति न्यायविरोधसंदेहे भवतु विषमसहृत्वं पक्षपातेऽनेकांतमनुसंगुणत्वमुपादानत्वेरतिप्रो
मेविवर्तयिष्यामहे त्वमिहोपादानत्वं तच्च निर्गुणेण विरुद्धं। जात्यादावनिस्तत्वाद्याशेषोपलब्धेरिति सिद्धांतः।
काव्यकारेण सौत्री सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकृतत्वात् सर्वज्ञत्वादप्यकारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यंत इत्युक्तं तदेमुक्त
मिव न त्वेनेच्छोके कस्यस्य वित्कारणस्य धर्मादुच्यतेऽआहात्रेति। जउप्रेरकत्वकुळाळाहोदृष्टं। ब्रह्मण्य
पिनियंतारि तेन भाव्यतस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुतिनिष्ठत्वादर्थत्सर्वज्ञत्वसिद्धिरेव सर्वशक्तित्वाहो योज्यं।
सर्वशक्तित्वेनोपादानकारणत्वमुपपादितं। सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणत्वं चेत्पुपपादितमित्यर्थः। महाप्रिया
विषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिप्रयुक्तं स वा नुपपत्तिं कायास्तेत्यर्थः॥ ६०६०
इति श्रीपरमहंसपारे ब्राह्मकाचार्यश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादाशिष्यसौगवदमळानंदविरचिते वेदोत
कव्यतरोद्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पाद समाप्तः॥ ६०६०६०६०६०

उदं उैर्वा दुदं उैः पृथुतरपरिद्यप्रां शुक्तिर्भममात्र केवि लोविच्चवज्र प्रतिमनरवमुखैर्द्विर्ण देहोप देहाः। आकण्ठे
 के वयस्य प्रवृत्त यद्यनयनश्चानगं भीरनाहं विध्वस्ता दैत्य मुरव्यास्तमह मतिव वंश्रीनृसिंहं प्रपद्ये।
 स्य बोधमब्धिता बोधत दुदुत जगद्गमं। सदानंदद्यनाहं तं परं ब्रह्मास्मि निर्भयं ॥४॥ उंचैरधे नानुपपत्ते
 श्वनानुमानं। स्वतंत्रारत्यस्य व्याख्यानं वेद निरपेक्ष इति। विच्छेदणत्वाद्यो हि प्रथानादि परत्वेन वेदांत
 व्याख्यायामनुग्राहिका इमास्तु युक्तयः स्यातं येन प्रथानादि साधिका इत्यनेनाभेदावसर एव कादा न्यो
 विवेचितः। मोक्षमाणा नामोक्षमिच्छतां मुचेः सन्नंतस्य ब्रह्माभ्यासस्य रूपं वेदांतैरेव ज्ञानजननाकिं परप
 क्षाभेपेणातत्राहयथाचेति। ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगत्सिमुच्चयंतां। तंतवरवपटेऽत आह न ॥१३॥
 चतदैवेति। वेतनमुपादानमस्येति तथोक्तं। वेदो हि ब्रह्मप्रणीतर तिसां ख्याद्यागमस्य तनु व्यता तथा च कपि
 ष्ठाद्यागमो वेदेन न बाध्यते सिंह वसमव वसिंहं तरेण एकं कपि ष्ठाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमापिनवा
 ध्यते। तथा सिंहं दृष्ट्वा कृतं दारवादिमये प्रतिप्रति कृतिसिंहं दृश्यमाना रं दृशः सिंह रतिसिंहा कारप्रतीतेरवा
 धरत्यर्थः। वेतनप्रकृतिकं जगद्देति प्रतिपादयतो वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह। यानि हीति। संयोगादौप्य
 निवारवारणार्थमास्थौ व्यतिरिक्तं संयोगादयो हि न स्तू व्यपिडाहारभ्य कपर्यंतमनुयंति कुंभोपादान
 त्वं सत्त्वादिगुणाश्रितं। मृद्गतत्वात्सतां बहिनिव क्रीत्यानुमानं। ननु सुरवंद्यट इत्याद्यनुपपत्तं तात्कथं

॥१३॥

३

तदात्मत्वेनानुगतिरत आह। उपलब्धतदिति। दृष्टविषयादिवृद्धिस्तमनुकूलं प्रति कूलं वागोचरयतीत्यस्ये
वानुगतिरित्यर्थः। अन्वितत्वादेव सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं। सुखाद्यारब्धत्वे विजगतः कथं सत्त्वाद्या
त्मकप्रधानो रज्जुत्वमत आह तत्रेति। याजगत्कारणस्य कार्यवशो नीता सुखात्मता सा सत्वमित्यर्थः। वि
धेयापेक्षयानपुंसकप्रयोगः। उपलब्धतदिति यदुक्तं तद्व्याप्तीकरोति तथा ह्येति। निरंतरतरस्वथ्यस्तवनेऽ
नेकांतराणां यत्प्रत्येकमित्युक्तं। ननु चेत्तनोपकारकत्वेन तत्प्रतिगुणभूतत्रयस्य कथं प्रधानत्वमत आह। तच्च
विगुणमिति। गुणभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धौ तसिद्धमाया वैलक्षण्यमाह। ननु केन विदिति। करणमिन्द्रियं
केन विद्येतनेन कार्यतेन प्रेर्यते किंतु करणाभां प्रवृत्तावनागतावस्थो भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थ एव हेतुः स
चन्यान्योगुणानामपि तुल्यार्थः। नन्वेतन्मानादचेत्तनोपादानकत्वे जगतः सिद्धेऽङ्गदुपादानस्य चेतनाधिष्ठि
तत्वापत्त्या किं दूषणमुक्तं भवति। साध्यसिद्धिमङ्गीकृत्य दृष्टान्तदृष्टधर्मांतरसंचारे लुत्कर्षसमाजातिः स्या
द्यथा कृतकत्वेन घटवद्यद्यनित्यः शब्दस्तर्हि तद्वैदमूर्तः स्यादिति। तत्राह। यदि तावदिति अयमत्र दूषणा
क्षिप्रायः। किं गुणत्रयं चेतनानाधिष्ठितमुपादानमिति साध्यत उत तस्योपादानत्वमात्रं आद्ये विरुद्धत्वं। द्वितीये
सिद्धसाधनविगुणमाया रज्ज्वराधिष्ठितायाः प्रकृति त्वेष्टेरिति मूर्तत्वापादानाद्वैषम्यमाह व्याप्तेरिति। कु
त केत्वाहिनमूर्तत्वेन व्यासमित्यर्थः। उपाददते उत्पादयति। कृतकत्वमिव विरुद्धमित्यन्वयः। इदं शब्दो

यथा शब्दसंज्ञासमानार्थ उपमा मात्र परो न लूपभीयमान पर एवं शब्दस्य पृथक् प्रयोगात्। यदि सत्त्वाद्यन्वि
 तत्वाद्वा मत्र तत्प्रकृतिकं मृदन्विन कुं भव न हिते चेतनायिष्ठित तत्प्रकृतिकं स्यात्तत एव तद्देवे त्कत्तै। तत्रो
 पायि मिव शंकते यद्युच्येतेति। यथैकस्मिन्साध्ये साधन द्वयसन्निपाते सत्येकतर साधन प्रयुक्ता व्याप्तिरितर
 त्रारोप्यतर तिस्रोपाधिकता। तद्यथा निषिद्धत्व प्रयुक्ता व्याप्तिरधर्मसाधनत्वस्य हिंसात्वे समाशेष्यते। एवमेक
 स्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृतिगता चेन्नमत्वचेतनायिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरं रंगाचेतनत्वप्रयु
 क्ता हेतुसाध्यो व्याप्तिर्वहिरंगचेतनायिष्ठितत्वे समाशेष्यतरतिभवति साध्यमापि सोपाधिकमित्यर्थः। कश्चिद्
 मोक्षं तरे गत्वा हिः ~~सर्व~~। नांतरंगत्ववहिरंगत्वः कृते व्यापकत्वा व्यापके त्वेकित्वव्यभिचारव्यभिचारकृते
 अंतरंगस्यापि मूढानसादिरूपस्य व्यभिचारादुपवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्दहिरंगस्यापि वद्विसंबंधस्याव्य
 भिचारेण व्यापकत्वादित्यभिप्रेत्यपारिहृतिः। स्वभावेति। स्वभावप्रतिबद्धमनोपाधिकत्वेन संबद्धं। ननु
 स्वभावसंबंधोप्यंतरंगत्वा नूत्ने पस्तत्राह सचेति। साधनव्यापकः साध्यव्यापक उपायिः। यथा प्रपञ्चः सत्यः
 प्रतिभासमनत्वाद्द्वयै ह्यवदित्यत्र चेतनत्वमुपायिः। अयं हि साध्यव्यापकः। सत्यब्रह्मव्यापनात्। न च सा
 धनव्यापकः। पक्षे साधनवत्पण्यतेः। साध्यव्यापक इत्युक्ते शौळेऽनलस्य अनुमायाभिधनवत्वस्याप्युप
 पायितास्या तद्धारणाय साधना व्यापक इत्युक्ते तावत्कृते कारीषवादि मत्वा हेरप्युपायित्वं न वेतन्मा

भूदि तिसाध्य व्यापक इत्यसिद्धिः। नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपायितास्या तद्वाह्यार्थसाध्यसमव्याप्तिरिति वि
त्रोषणीयमिति। तन्नमतः साध्याभावेन साके स्याभावव्याप्तिरिति शेषः। कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता
मिता। यदि द्विपक्षपक्षान्यत्वं नास्ति नास्ति तत्र साध्यमिति यतिरेकव्याप्तिरवधार्यते तत्रावधार्यते नरायत्र साध्योत
त्रपक्षान्यत्वमित्यन्वयः। इतरथा पक्षेतरत्वं त्यक्त्वापि साध्यसत्त्वे कुतस्तस्य तद्वापकता। नचावधारयितुं श
क्यते यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षेतरसाध्याभावस्य संदिग्धत्वात्। एवं च साध्यव्यापकत्वेनैव पक्षेतरत्वव्यावृत्तेः स
मपदं युधेति। द्विधा बोधायि शंकितो निश्चितश्चेति तत्र शंकितोऽनुकूलतर्काभावादिना गम्यते। निश्चितस्तथा
योग्यमात्रेणैव वधार्यते। सद्नुमाने तु सप्ररोपित उपाधिः साधेन व्याप्त्यादि निरुद्धियते। शंकितस्त्वनुकूलत
र्कैः शंक्यमानश्च साध्यव्यापकः साधेना व्यापकश्च वाच्यस्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधेन व्यापकत्वं स्यात् व्यापकं
प्रति व्यापकस्य व्याप्यं प्रति व्यापकता या अवश्यं भावात्। साधेना व्यापकत्वे च साध्या व्यापकत्वं न वेत्। व्याप्यं प्र
त्यव्यापकस्य तद्वापकं प्रत्यव्यापकत्वं नियमादिति श्वेतदुद्धारइति। नन्वेवमुपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसं
बंधरूपव्याप्तिरिति सिद्धिस्तिसिद्धौ च साधेना व्यापकत्वादिरूपलक्षणसिद्धिः। सिद्धे च लक्षण उपाधिसिद्धिरिति
चककस्यात्। नेति नवीनाः साध्यवन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात्साध्यव्यापकत्वस्य। साधेन वन्नि
ष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्मकत्वाच्च साधेना व्यापकत्वस्येति। नवीनतरास्तत्र साध्यत्वस्यैव प्रो

कष्म

५१

॥१५॥

॥१५॥

पाथवधारणं। अथ साध्यत्वेन संभाव्यमात्वं। तदेव कुतः। यदि व्यापकत्वादि निमन्वीरंस्तदेव तर्हि चक्रक
मापति तमिद्यदुक्तं प्रभातमिति। अस्माकं त्वनिर्वचनीवादिनामत्रानास्तेति। अस्तु तर्ह्यनौपाधिकं सर्वं धेनि
श्वमोतरे गत्वेनैवानेसाठतानि श्वयश्चेति। साध्यव्यापकत्वादि युक्तं धर्मांतरस्यानुपलब्धौ सत्यां सतोश्चान्वय
व्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चय आमतते प्राप्नोतीत्यर्थः। अवेतनस्य वेतनाप्रेरितस्य कार्यजनकत्वाभावाच्चेतनप्रयुक्ते
त्वेन च व्यतिरेकयोः शक्तिस्फुटत्वं। अन्वयव्यतिरेकवन्मात्रानुमाने एतत् पर्वते तत्त्वादेरप्यनुमानं स्यादत आह एव
मपीति। अंतशब्दार्थे कथं चैतन्यधर्मा एतद्देवरीत्यं वा ल्यत्वं। एतस्य च व्याख्यातं विच्छिन्नेति। चंदनाद्यन्वयेपि
सुखादि व्यभिचारश्च नैक्यमित्याहुः यदि पुनरिति। सुखपतीति सुखः। क्रमेच्छक उच्छुः। प्रधाने हेतोरपर्यवसानादर्थो
तरतामात्रां क्वाठ संसर्गपूर्वकत्वे। हीति। नानात्वेन सहैकस्मिन्नर्थे समर्थे समवेतः संसर्गस्तथोक्तः परिमितत्वं
किं चोक्तं नादिमितत्वमुतस्य सत्ताप्रतिक्रम्य वर्तमानेन वस्तुना सह वर्तनमथ स्यात्संस्तु वस्तुमत्वं नाद्यरत्पाठ
यदि तावदिनि। द्वितीयमाशंकते येत्यादिना। कारणं हि कार्योतरमपि व्याप्नोति। न कार्यमतो यावत्कारणं शब्दत
न्मात्रं तावन्न व्याप्नोति ननः। गंधाद्यव्याप्तिरस्वस्य प्रसिद्धैव। पारिठराते हंतेति। न तृतीयरत्पाठ परस्परसंसर्ग
स्त्विति। सत्त्वादीनां विनिर्वाहक्यात्मना परस्परसंसर्गो नास्तीत्यर्थः। रचनायाः प्रवृत्तेः सकाशाद्देवमाहु
रचनाकोदादिति। कार्यगतविन्यासविशेषादित्यर्थः। अपि त्वित्यस्या प्रवृत्तिः सापिचेतनाधिष्ठानमेव ममयती

निवृत्तमाणेनान्वयः। प्रवृत्तेर्हेतुमाह साम्येति। वैषम्यं भवतीति शेषः। वैषम्ये सत्यं गांगित्वं भवतीत्याह तावदे
ति। जगंगित्वात्कार्योत्पादनरूपाप्रवृत्तिर्भवतीत्याह एवं हीति। एवं गांगित्वानुपपत्तेश्चेत्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तेश्चेत्य
नेन पौनरुक्त्यमर्थान्निरस्तं। चेतनानाधेयितप्रधानसाथकत्वेन परेक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतौरेव चेतनाधेयितत्वे
न न सिद्धे हेतुत्वेनाभिधानात्। साध्यविरुद्धत्वोक्तिर्वक्तव्यः। औपनिषदेन न दृष्टान्तानुसारेण ब्रह्मकारणत्वं स
र्व्वतेऽतः केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्येवोद्यमित्याशंकराह त्वया विद्येति। उपनिषदर्थसंभावनायानु
मानं सामान्यतो दृष्टवाच्यमित्यर्थः। अविद्याप्रत्युपस्थापितेत्यादिना भाष्येण स्वपक्षं समाधास्यामीत्यनिसंधि
मानित्यर्थः। न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्येतत्साम्यमित्यर्थः। अत्र च शेषत्वेन तथापि चेतनसंयुक्तस्य र
भादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेति भाष्यमनुसंधेयं। इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावात्तत्र भ्रमपगम्याचेतन
स्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थिते सांख्य आह त्वर्थः। चेतनचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लोकाय
निकभ्रमोपि विगमित्याह यनश्चेति। रचनायाः प्रवृत्तेर्वाहेतोश्चिदात्मकारणकत्वमिदं निर्गतोनेत्यर्थः।
यदुक्तं न चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतयेत्यत इति तत्र किं रूपस्यासिद्धिरिति प्रतोतप्रवृत्तिसंबंधस्य नाद्यरत्या
ह न तावदिति न द्वितीय इत्याह। तत्रेति। आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमात्रं चेतनस्य तु व्यतिरेकोप्यस्तीति वैषम्य
मित्यर्थः। लोकायनिकोपि चेतनतंत्रामचेतनप्रवृत्तिमन्यते सांख्यस्तु ततोप्यविवेकीत्याह भूतेति।

भूतानां चेतनेति येषां मतं तथोक्ताः । एवतावदथादिवन्मूळकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं
 प्रसाधितं तत्र दृष्टं तासि हि माशंकते स्यादेतदिति । रथादिप्रवर्तको देह एव सन्तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसि
 द्धिरनूदिता सा ह्यश्वचेतनः सोऽसंगत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः । तवेति तवापीत्यर्थः । रूपादीनां संनिधिमात्रेणोदि
 यप्रवर्तकत्वे चेतनाधिष्ठिता इवेतनात्कार्यरचनेति नियमभंगमाशंक्य परसिद्धमुदाहृतमिति परिहृतं
 साख्यानां हीति । अथाकारेणेति अर्थविषयज्ञानाकारेणेत्यर्थः । उक्तं हि । शब्दादिषु पञ्चानामाब्धोचनमा
 त्रमिष्यते इति । यदि योऽनुमोऽस्य सत्त्वमापिकथं तादृशं स्यात्तदपि निश्चितत्वादिति भाष्यमत आह ता
 ॥१८॥ ध्यपक्षेत्कपळक्षणमिति । प्रधानस्य सत्त्वकार्यभावासिद्धेः सूत्रभाष्यायोगमाशंक्याह यद्यपीति । सर्गस्य
 निर्माणकर्मवासनानेप्रवर्तवतीति चेत्कतहि तासां मुपयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति । निमित्तं यमदि प्रकृती
 मांमूळप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतीनां चाप्रयोजकस्य कार्यसर्गे किंतु वरणस्य भेदोऽसंगस्ततो निमित्तं ॥१९॥
 तादृवति । श्वेतिकवद्यथा हि श्वेतकाशी केदारादपापूर्णात्केदारांतरं समं निम्नं वापि पूवावपि पुरपो न पाणिना
 कर्षति किंतु वरणं तासां भिन्नं तन्मिथ्यमेवापः केदारांतरं पूवावयंति तद्वदिति पातं जलसूत्रार्थः । त
 द्यपि नीते प्रतिबंधे सृजतु प्रधानमत आह ततश्चेति । सहातनादपनायकात्सहापनीतः प्रतिबंध इविसदैव
 सर्गः स्यादित्यर्थः । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्प्राणिकर्मपरिपाकावसराणि सस्य ळीळादिना कदाचित्संभूतत्वं ।

सनेव देमाह ईश्वरस्य त्विति। यदृच्छयेति। यथा समहादे स्तृणच्छेदादौ निपतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः।
 वदोद्यादीनि। पितृथानुशादिशब्दार्थः। कीदृशो नाथे पाति शयस्य भोग रत्यादिभाव्यव्याचष्टे। न केवलमिति।
 सिद्धांतपत्रात्किं भोगाभ्युपगमादवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः। उभयार्थताभ्युपगमे विभाक्तवानां प्रधानमात्रेण
 मानं त्यादनिर्मादप्रसंग एवेति भाव्यं तदनुपपन्नमिव अपवर्गार्थमाविप्रधानत्वावदपवर्ग इति। किं निःशेषविकारा
 न भोजयितुं प्रवृत्तौ सत्यां क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः योगैश्वर्यज्ञानं तदविकाराणां युगपदुपभोगसंभवादि त्याशंक्या
 तन तावदपवर्ग इति। किं निःशेषविकारान् भोजयितुं प्रधानं प्रवृत्तमुत्तकियतोपि नां त्यत्याह भोगस्य चेति। आद्यं निषे
 धन भाव्यमुपपादयति निःशेषेति। यद्यपि स कृच्छ्रदाद्युपलब्धभाद्भोगः समाप्तस्तथापि न पुनरावृत्तिः तत्त्वज्ञानमंत
 रेण मोक्षसिद्धेरर्वाक्रमोक्षोद्भोगस्यावश्यकत्वादिति शंकते कृत भोगेति। सत्त्वं बुद्धिः। क्रिया समक्षितारो
 ५ भ्याम्। अपवर्गः किं शब्दाद्यनुपलब्धविवृद्धि क्षेत्र त भेद रव्यातिर्वा। यद्याद्यस्तत्राह तं तेति। न द्विती परत्याहनचा
 स्मारति। उभयार्थमिति भोगमोक्षार्थमित्यर्थः। शक्ति शक्तिमतो रभेदात्पुरुषोदकृच्छ्रक्तिः। इच्छा तत्प्रवृत्तेरव
 दिति दानीं भाव्यपाठो दृश्यते निबंधानुसर्गशक्त्यनुच्छेदवदिति पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे सर्गेति। इच्छा किं सर्वप्रधानका
 यविषये कदेश विषया वा आद्ये दोषमाह यथा हीति। यथैकेन पुंसां स्वविकार दृष्टानेन कृता न्यापिसर्गशक्तिः

पुरुषांतरं प्रति ह्युत्थायितुमनुच्छेदेन प्रवर्तते एवं दृष्टि र पिसक्त दृष्टपदर्शनेन च रितार्थापितं पुरुषं
 प्रतिसर्वप्रधान विकाराणामर्थवत्त्वा य सर्वान् दृष्टमनुच्छेदेन प्रवर्ततेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह सकृदृश्येति । एक
 पदे एकपदस्यासावस्ति न क्षणे । अर्थाभावसूत्रोक्तं दूषणमनुष्ठानानि मा भूदिति । शक्त्यर्थवत्त्वं दृष्टिः सर्गश
 क्यर्थवत्त्वं । शंकेत्यत्र ग्रन्थच्छेदः । प्रधानावस्थानाशेष उच्छा वतां गुणानामनाशात् स्वरूपप्रणाशमपारिभा
 ष्यायोगमात्रा क्य विकल्पा मुखेन व्याचष्टे यदि प्रधानावस्थेति । भाष्ये ३ न पेक्षत्यनूपाणा मिति इतरेतरमनपेक्षा
 पांगुणप्रधानहीनानामित्यर्थः । ननु प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कार एव पुनर्वैषम्यहेतुरस्त्वकिंवा त्वमोक्षोभायि
 त्वात् आह यत्सम्यावस्थयेति । प्रथमसमये यत्साम्याकारेण सुविरेपरिणतं तत्संस्कार प्राप्नुयानुनरपि साम्या ११॥
 कारेणैव परिणमेतद्वयोः संस्कारयोः समत्वमपि प्राचीनवैषम्यसंस्कारस्यापि नवसाम्यसंस्कारेण व्यवधाना
 त्साम्यपरिणाम एव युक्त इत्यर्थः । विज्ञाणश्चासौ कार्यजनयितुं प्रत्ययत आगच्छतीति तथोक्तः । एकादशेन्द्रिया
 णां कथं समत्वमित्याशंक्य बुद्धीन्द्रियाणित्वमिन्द्रियैर्तर्भा वयित्वं धात्रमेवेति । अनेकतूपादिगुह्यसमर्थं
 यत्त्वधात्रैतदेव बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः । ननु तस्यैव मा भूद्यथास्तीत्यत्र तथा वक्तव्यं तदेव व्याचष्टे तत्क
 रतृत्वापकभावस्यैव न हितविरिति । कर्तृच्छोभावः फलं यस्मिन् तथोक्तः । परसमवेतेति कर्मत्वव्यापकोक्ति

रिमंतद्वा हृत्सातद्वा हृत्यै नळक्षणोक्तिस्तथा सति दृष्टात्यततिपर्णे पर्णसमवेतक्रियाफलविभागसाजो ह
क्षस्यापाहानस्यापि कर्मत्वप्रसंगान्नत्वात्मानं जानाति पच्यते फलं स्य मे वेत्यत्र कस्यापि कर्मकर्तृभावा
त्कथमस्य कर्मत्वव्यापकत्वं उच्यते। सोपाध्यात्मन्युपाधिबेदादेव मेदात्। निरुपाधौ यां हृत्तिप्रतिकर्मत्व
तस्या एवोपाधित्ववर्णितत्वात्। पच्यते फलं स्य मे वेत्यत्र कर्मत्वोपवाशत्याणि निर्णयिकर्मवदित्याहुः। त
स्माद्यत्कर्मतत्परसमवेतक्रियाफलभागित्यर्थो न तु यदुक्तं विधेयं तत्कर्मति। ननु क्रियाफलशालित्वमात्रव्या
प्तकर्मत्वं हृत्थापशविशेषणं तथा च तत्पुंरे च तत्पत्वं मरुतत्राहानन्यत्वे रति। तत्पत्वं तापकादनन्यत्वे सत्य
कर्मत्वप्रसंगदित्यन्वयः। निदर्शनं चैत्रस्येवेति। स्वसमवेतागमनक्रियातस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तद्व्याप्तिरपि
चैत्रस्य परत्वाभावाद् कर्मत्ववत्तत्पत्वं स्यात्पक्षेदाभ्यपगता च कर्मत्वप्रसंगदित्यर्थः। ननु यथा जलच्छयिः स्वभा
वभूतेरपि वीर्यादिभिर्मुख्यते तथा तत्पत्वं तापकाभ्यामात्मा तत्राहुः जलच्छयेति। अर्थस्यापि स्वर्गादेस्तापक
त्वभाष्योक्तमुपपादयत्यर्थोपीति दुनोति परितापयति। दृष्टांतिः पुरुषः। दर्शयति स्वविकारात्पुंस इति दर्शन
शक्तिः प्रधानं तत्पत्वं बुद्धिरूपेण परिणतस्य विज्ञायापत्तिः संयोगः। अविविक्तयोः प्रधानपुंसो दर्शनमविवेक
दर्शनं। भाष्ये स्यादपीत्यपि नानसाक्षात्पुंसो मोक्ष इत्यसूचितदाहात्रवेति। बंधमोक्षरूपालोचनेतयोः

भाष्यमुपात्तं तमनिर्मोक्षप्रसंग इति तस्या तीतानांतरपदानुषंगेण व्याख्या। न दृश्यतेऽनेन पुरुषत्वमि
त्यदर्शनं तमः। तस्य तासि हेतुत्वमुपपादयति न तावदित्यादिना। तमसः सत्यस्य निवृत्त्ययोगात्परस्य तन्नि
मित्ततत्त्वे रनाश उक्तः। सिद्धांते त्वविद्याया अवस्तनस्तासि हेतोर्विद्यया निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह्वय्या हीत्यादि
दिना। सांख्यस्य त्विति तु शब्दो न शब्दसमो मानार्थः। महद्भूतं। यद्यप्यस्य रूपं क्षणैश्च परिहारस्य स्मृतिपाद
एव संगतिस्तथापि यदि प्रधानगुणानन्वया ज्ञानतत्त्वकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषणौ नन्वयान्न तदुपाह
न कमित्यावांतरसंगति लोभादि हृष्टि स्थितं। तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतनिरासपरत्वा
भावाद्भिन्नकृतो निराकर्तव्य इति वभाष्यनिर्देशायोगमाशङ्क्याह यथैवेति। औनत्रप्रथी निह्ये तन्निरा
सरत्यर्थः। एतेनेत्यत्र कारणं कार्यान्वयनपरिमाणमिति नियमो नम्र इह कारणविशेषगुणस्य का
र्यगुणारंभे नियमो न ल्यत इति सत्यपि केदेरीति साम्यकृतमिह ज्ञात्वपरिहारः प्रपञ्चकारभ्यतरति। कार
णगुणस्य प्रक्रमो नियतपूर्वसत्त्वेन तं असमवायिकारणं कृत्वेत्यर्थः। तर्कस्य विपर्ययमनुमाहृतस्मा
दिति। विप्रतमचेतनोपादानं कार्यद्वयत्वात्संमतवदित्यर्थः। तानादौ व्यभिचारवारणाय इत्यपदं। भा
षाशब्दब्रह्मोपादनत्वेन सहसा येन त्वं आवर्तयितुमेव कारः। प्रधानसिद्धान्तार्थान्तरत्वमाशङ्क्याह तच्चेति।

कलम

३५

इत्युक्तमिति। एतेन शिष्टपरिग्रहा इत्यत्र पूर्वपक्ष इत्यर्थः। महाप्रच्छये प्रयत्ना निघाताद्यभावात्कथम
पुबुकर्मत्राडा इष्टवदिति। ननु किं द्युणुकारं भव्यवधिना। न आह बहवस्त्विति। असंयुक्तानामारंभा
नभ्यपगमात्सिद्धसाधनमाशंक्याह संयुक्ता इति। सहसे निद्व्यणुकमनारभ्येत्यर्थः। अनेन बाधो
ऽयोदितान्तर्वादिषु व्यभिचारवारणार्थमफलत्व इति। द्युणुके स्थाने कांतिकत्ववारणार्थं परमेति।
परमाणुद्वये स्थापेक्षया रथूळ द्युणुकारं भवेत्। व्यभिचाराय त्वदुत्वादि ति। साध्यैवैकव्यपमारां
क्याह यदि हीति। परमाणवः किमनारभ्य द्युणुकादीनि कुंभमारभंत उत्तारभ्य नाद्य इत्याह वद्यदिति ॥ १५ ॥
सत्येव घटे बुद्ध्या विज्ञेयमाने कपाळादेरंवावयवि नोपच्छभ्येरस्तथावत्र सरेणुवदनुपच्छब्दे
रेरनोपरेखे घटे तु संस्थानविशेषानिष्पत्तेर्यजकाभावात्। यदत्वा नुपच्छब्दिप्रसंग इत्यर्थः। नदि
तीपरत्याह। यदस्यैवत्विति। यदि हि रमाणवश्च खंडावयविनं आरभ्य महावयविनमारभरं स्तथा
सति सर्वे एकते परमाणुषु समवेपुस्तच्च न भूतानामवयवावयविभावविरहिणामेकदेशत्वाभावा
नियमात्। अवयवावयविनोहितं नुपटावेकत्रसंयोगि भूतागेभ वतो ननु परमाणुषु समवयता
भवयविनामास्ति परस्परमवयवावयविभाववतिनसमानदेशता। तस्माद्यदि परमाणुनिःस्पृक्ष

१५॥

भारभ्येतद्यद्वारभ्यः स्यान्नकयाळा ही नीत्यर्थः। यदि च घट एव परमाणु सिरारं च स्तरान केव
ळं विद्यमाने घटे संस्थानाऽनुपपन्नं प्रसंगः किंतु नाशो हूई मपिकयाळा अनुपपन्नं प्रसंग इत्या
हुतथा सतीति। न च वाच्यं कुं भं भं स म नंतरं म वा स्थित संयोग साविवाः परमाणवः कयाळा कणा ही
नारभं ते सति तु कुं भे तेन प्रतिबंधात्सतोपि संयोगा नारभं तरति। यतः कयाळा ही ना मेव स तु सारं भे सं
स्थानाऽनुपपन्नः स्यात्तु इणुका ही न्यारभ्यत दारं भे मूर्तानां समान देशत्वा योगे इणुकादि क्रमेण त
दारं भे कं नारं भोपे तथा भवात्वेति हुतथा शुक्ल च वर्णमिति। ननु इणुके रपि यदि बहुभिः कार्यमार
भ्यते तर्हि स रम्य मुक्ति रपि घटादयो प्यारभ्यंतां तथा चांतराळिके कार्यानुपपन्नं प्रसंगः। अन्यते
स्तरं सरेणुरेवारभ्यते तर्हि परमाणु सिरापि स एवारभ्यतां मुथा इणुकं विशेषो वा वाच्यः। उच्यते। किं स
वत्र परमाणु नामारे भ क त्वं। उत कति इणुकादि प्रक्रमोपि नाद्यः। यतो स्तिता वळ्ळोष्ट मूळ्ळा वयव
परमाणु संख्या पेक्ष माळ्ळोष्ट वयव मूळ परमाणुनां संख्या प कर्षोऽन्यथाळ्ळोष्ट तद्वयव योगुरुत्वादि
साम्य प्रसंगादेवं तदेवैक्षया तद्वयव तद्वयवानां मूळ्ळा वयव परमाणु संख्या प कर्षो र्दृष्टव्यो। न वायं
निराधिरेकत्वात्परे न्यून संख्याऽसंभवा न्न च त्रित्वमारे भ क संख्या वाधिसूतः परमप्येकत्वद्वित्व
जावान्न वैकत्वमेकस्य संयोगानुपपत्तावसमवापि कारणविधुर स्यान्नारं भ कत्वात्तस्मात्सजातीयसं

पुनः परमाणुगतद्वित्वमात्रे भक्तसंख्यापकर्षावापि रिति सिद्धं द्व्यणुकं। तथाच न सर्वत्र परमाणुनिष्ठ
 णुकारंभः। नापि द्वितीयः। सिद्धं हि परमाणोऽयणुककारणं द्व्यणुकं प्रतिकारतात्वं। तथाच न तस्य क्वापि
 द्व्यणुकारणत्वं संभवः। कारणकारणजातीयस्य कार्यकार्यजातीयप्रत्यनारे भक्तत्वात्। न त्वंशु
 जातीयस्तनुकार्यपटजातीयमारभत इति। बहुत्वं प्रतिबहुनां परमाणूनां समवायिकारणत्वाद्द्वयं
 प्रतीत्युक्तं। प्रत्येकस्मिन्नाप्रपेक्षावुद्भावावमाशङ्क्येत्स्वरबुद्धिमित्कत्वं। तदपि द्वितीयादिपरिमाणस्य
 सजातीयपरिमाणारे भक्तत्वं नियमादित्यर्थः। कारणबहुत्वेति। समपरिमाणद्वंद्वसंयोगवत्तत्त्वारब्ध
 पटयोर्मध्यमदन्यतरस्मिन्महत्त्वमुद्दिक्ते तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः समसंख्यद्वंद्वसंयोगवत्तत्त्वा
 रब्धयोस्तकारणमहत्त्वात्। समपरिमाणसमसंख्यत्वं तत्त्वा रब्धयोः पुनः कारणप्रचपादित्यर्थः। प
 न्यात्तूष्पिंडानां प्रचपस्तथा द्व्यणुकयोर्नास्तीत्यत्र हेतुमाह तदवयवानामिति। प्रचपोत्थारे भक्तावयव
 गतः शिथिलसंयोगः समनुष्ठिततूष्पिंडद्वयाभ्यामारब्धयोर्महत्तूष्पिंडयोरन्यतरमहत्त्वानि शय
 कारणं। न च द्व्यणुकयो रवयवानां परमाणूनां भोगेन व्यग्रत्वं भोगेन व्यग्रत्वमित्येवं नूतः शिथिल
 संयोगो निरवयवात्वादित्यर्थः। यदि द्व्यणुकगता संख्येयं अणुकगतमहत्त्वकारणं तर्हि अणुकारि
 गता संख्येयवत्कार्यमहत्त्वहेतुरस्त्वित्याशङ्क्य तत्र महत्त्वादि संभववादानेन मर्यादाह अणुकारि

निरिति। समानजातीयगुणांतरमारभंत इति दूषणं व्यभिचारहेतोर दूषणीक्रियते सूत्रकारेणेत्या
हृत्कारं रममभ्यपगमं नदीययैव प्रक्रिययेत्यादिनाम्येणेति शेषः। सूत्रमुदाहृत्य व्याचष्टे य
द्येत्यादिना। यथाश्रुतिसूत्रे परिमाणं उच्छादयि मठ इति नोक्ताति सचायुक्त इति मत्वा वक्तव्यनुक्तेति। अ
नुक्तमेव दर्शयति यथा द्यणुकमिति। सूत्रेवतेरथ स्तोत्रादप्यित्यद्वाहृत्यं तथा च यथाक्रमं द्रव्यपारि
माणं उच्छाभ्यामठ हीर्घाणुवदिति सूचनायवाशब्द इत्यर्थः परिमाणविशेषरूपपारिमाणं उच्छा न द्यणुकेपा
रिमाणं उच्छा मपरमारभंतरति भाष्ये परमाणुपारिमाणं उच्छात् द्यणुके पारिमाणं उच्छा रे भनिषेधादर्थान्तर
द्यणुकगताणुत्वस्य परिमाणं उच्छादीरे भ इति भ्रमः स्मात्तनिरस्यति परिमाणं उच्छा ग्रहणमिति। ननु सूत्रे
द्रव्यपारिमाणस्य मठ हीर्घारं भ कत्वं परिमाणं उच्छा परिमाणस्य द्रव्यपारिमाणारं भ कत्वं च भाति। तदप्यु
क्तमनंतरनिषेधादत आह गुणिपरमिति। परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यारे कद्रव्यते नहुगुणारे भ रत्यर्थः।
द्यणुक इति सप्तमेकवचनं कृत्वा वाक्यार्थमाह। द्यणुकाधिकरणे इति। ननु द्यणुकगतद्वित्वयोः
कथंचतुरणुकारे भ कत्वं संख्यायां उच्छादयि भ कत्वा योगादत आह संख्येयानामिति। जायते पदानु
वंगमाह इति योजनेति। परिमाणं उच्छादयि भ आपादिते विरोधि परिमाणानंतरा कान्तिरसिद्धे त्याशं क्पाह
स्वकारणेति। स्वकारणं संख्या। व्याप्ते व्यभिचार उक्ते यत्र व्यभिचारस्तत्रास्त्यनारंभे कारणमित्येताव

दुव्यते उ त तत्कारणशक्तित्वे न व्याप्तिर्विशेष्यते नाद्यत्वात् कारणगता इति । द्वितीये किमणुमठुत्परि
 माणाभ्यां द्वाणु कथ्यणु कयोः स्वरूपेण व्याप्तिः पारिभाषिक्याणुत्वयोरनारंभे तु तत्कारणेन न
 द्यत्वात् अविशेष्येति । न च रम इत्याहुन चेति । परमाण्वादी पारिभाषिकादिगुणवतिसत्तित्वात् अ
 णुकगतद्वित्वबहुत्वयोर्वसन्निधानविशेषादणुमठुत्वाद्यारंभकत्वमित्याशङ्क्य कानिरासार्थं भाष्य
 तत्त्वाच्च न च परिमाणांतरारंभ इति । न च परिमाणांतरे व्यापृतता पारिभाषिकादीनां पारिभाषिका
 द्यारंभेपि व्यापृतता यास्तु व्युत्पत्त्यादित्यर्थः । कारणबहुत्वादीनां सन्निधानं पारिभाषिकादीनामसंनि
 धानमित्येतच्च नास्ति कारणे कार्यसमवायस्य तु व्युत्पत्त्यादित्यर्थः । कारणवच्छादित्वमिति । द्युतइ
 वत्वेव भ्रममाणमाने प्रेत्यभाष्येद्व्यस्य संयोग उदाहृतः । ननु आरंभेत गुणं कार्यं सजातिसंभ
 वापि गः । विशेषगुण इत्यस्याव्याप्तयेः कानुप्रतिक्रिया उच्यते । न तावदस्ति विशेषगुण इति क्रमः ।
 यत्तूदयनेन लक्षणमभाष्ये । स्वाश्रयवच्छेदो वितावांतरसामान्यविशेषवन्तो विशेषगुण इति ।
 न वसुमथ्ये यस्मिंद्वये वर्तते तस्येतराद्व्येको व्यावर्तकारत्वं कथयति । एवं च न वान्यतममात्रवृ
 त्तिगुणत्वं लक्षणं तत्र किं न वान्यतममात्रवृत्तित्वं । न वसुमथ्ये एकैकमात्रवृत्तित्वं वान्यव्यतिरिक्तव्य
 तिरिक्तमात्रवृत्तित्वं वा पृथिव्यादिन वल्लक्षणव्यतिरिक्तानेकसमानार्थिकरणत्वानापादकसामान्य

वत्त्ववा॥ नाग्रिमः अग्र्यामेः॥ न द्वितीयैः अन्यामेः॥ न तृतीयैः सत्ये वपृथिव्यादीनां यानि नवच्छरणानि
तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्योपि व्यतिरिक्तानि तान्येव नवच्छरणानि॥ ते रनेकैः समानाधिकरणत्वा
नापादकानि यानि गंधत्वादीनि तद्वत् विशेषगुणत्वं॥ तथा च विशेषगुणस्यैकैकपृथिव्यादिनिष्ठ
त्वसिद्धिरिति॥ तन्न॥ किमिदं नवच्छरणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं॥ नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं वा तदु
पपक्षितं व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं वा नाद्यः॥ नवत्वविशिष्टसमुद्दितातिरिक्तैकैकपृथिव्यादिच्छरणे
भ्यो व्यतिरिक्तानि यानि गुणादिच्छरणानि ते रनेकैः समानाधिकरणत्वानामपादकपरिमाणत्वं सा
मान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापेक्ष्यातिव्याप्तेः॥ न द्वितीयैः॥ उपपक्षितैकैकातिरिक्तनव
त्वविशिष्टपृथिव्यादिच्छरणव्यतिरिक्ता नैकगुणादिच्छरणसमानाधिकरणत्वानामपादकपरिमा
णत्वसामान्यवति परिमाणेपि गतत्वे नोक्तदोषतादवस्थान्॥ गुणत्वावांतरजातिद्वारे केंद्रियग्रा
ह्यसंज्ञातीया येनूपादयो यानि स्वधर्माधर्मभावनासांसिद्धिकद्वयत्वानि तेभ्यो व्यतिरिक्तत्वं विशेष
गुणत्वमिति चेत्॥ न मिश्रितव्यतिरिक्तैकैकव्यतिरिक्ते एकैकव्यतिरिक्तमिश्रितव्यतिरिक्ते च संख्यादाव
तिव्याप्तेः॥ स्वसम्बन्धविशेषणविशिष्टत्वे सति स्वाश्रयैकजातीयव्यवच्छेदकत्वं विशेषगुणत्वं यो म
न्निबोक्तमशिवं॥ स्वमतसंख्यात्वादिविशेषितैर्द्रव्यजातीयपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिरिति

व्याप्तेः। गगनत्वविरहेणैकजातीयकत्वात् श्रया व्यवच्छेदकशब्दाव्याप्तेश्च स्वाश्रयेकजातीयपदेनूनवा
 न्यतमविवक्षायां मुक्तदोषादिति। एवमन्यदपि संभवच्छ्रयणं खंडनीयमिति। किंच कारणेकार्थसम
 वायाविशेषान्महत्त्वमिव महत्त्वांतरमणुत्वमाधिकारणगतं कार्यणुत्वं किमिति नारभते। कार्यस्याप्य
 णुत्वे भोगातिशयासिद्धेर्नारभतरति चेत्। तर्हीहापि सर्वत्र जगति चेतनारंभे शेषशेषिभावाभावाद्भो
 गोनस्पदतो प्रायाश्वच्छ्रयणउपादानत्वात्मायागतं जाद्वं जगति जाद्वामारभते न ब्रह्मचेतनो
 चेतनो। जीवेषु तु ब्रह्मावच्छेदेषु चेतनानुबन्धनीति तु व्यं। तदुक्तं माचार्यवार्तिककृता। तमः प्रधानः ज्ञे
 यानां चित्प्रथा नश्चिदात्मनां। परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मकिरिति। उभयवैयर्थ्यः। अस्य प्राप्तं गिकेना
 नंतराधिकरणेन न संगतिरिति व्यवहितेनोच्यते। प्रधानं चेतनानाधिष्ठितत्वात् न कारणं वेत्तव्यं न वस्तुद्वयिष्ठि
 तात्वं तु कारणमिति। सुखबोधापसूत्रमाहौत्रेथायोजयति परमाणुनामित्यादिना। अवोधरूपं अत्मा है अ
 साश्रय इति वदतामणवः किंच स्फुरित्यणुसमवायीत्युक्तं। ननु कर्मणश्चेतनानाधिष्ठितत्वमासिद्धमीश्व
 राधिष्ठितत्वादत आह निमित्तेति। उपरिष्ठादिति पत्नुरित्यत्रेत्यर्थः। भाष्ये श्वानुगतेरिति न जात्येव व्यक्ती
 नामनुगतत्वमुच्यते तस्याहस्यसंबन्धेति। संबन्धोपिन संयोगरत्याह संबन्धश्चेति। अथारीति इत्यप्यो
 नित्ययोगे। अतश्चायुतसिद्धिसिद्धेर्न कुतश्चैवं संयोगेति व्याप्तिः समवाये प्रमाणमाह दहेति। दह

प्रत्ययकार्यगम्यरत्यर्थः। संस्कारो वेगादिः। आनिघातः क्रियाविष्ट इव स्य इव्यान्तरेण संयोगविशेषः।
यथोद्यमिति निपातितमुसळस्योळस्वळेन। नोदनंतुसंयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः। यथा
संनद्वकरशरसंयोगः। शेषानुकूलप्रयत्नापेक्षः। निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगश्चेन्नोदनसंस्कारावि-
त्यः। तदापीश्वरस्यैतन्ममस्तीत्याशंक्याह शेत्रज्ञस्येति। शंकतरति। परमाणूनां कश्चित्तादतिवक्ष्यमा-
णप्रातीकग्रहणेनास्यानुषंगः। ननुपरैः कश्चित्ताः प्रदेशानेष्वंतैर्किंतु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती-
रत्याशंक्यवृत्त्यवृत्तिपक्षे व्याघातान्निरस्त्येगत्यभावाद्देशिकोपदिपरमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्तये
कश्चित् प्रदेशं अन्ये तसमाध्य आशंक्यनिरस्त्यतरति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षतावदाहयद्यपीति। व्याघात-
प्राहसिहांतीकैवेति। परिहरति वैशेषिकः एवेति। घटादिषु हि संयोगस्य वृत्त्यवृत्तीदृश्येते। यदि तत्राप्यवय-
वविभागेन। तर्हि यावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्यवृत्ती एव तस्या-
व्याप्यवृत्तितेत्यर्थः। सूक्ष्मं हारां सुपरिहाराभाषाद्येत्यर्थः। शंकायाः सूक्ष्मं हारत्वमिदं वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषय-
ति न त्वस्तीति। यदि भावो भावयोरेकत्रावेत्येव शर्हि न क्व विदपि भेदो वकाशमासादयेत्स हि विरुद्ध इव
माध्यासनूपः। विशेषाय वत्वपाजळाजळिर्द्वैतरत्यर्थः। प्रदेशकश्च न पापिकश्च त इति परेणाप्येगीका-
र्यामित्यर्थः। नन्वनिघातादय इति प्राक्प्रख्याप्य निघातादीनां हेतुत्वसंसर्गादित्यर्थः। सर्वस्मिन्निर्णय

पर्यायेणाविद्यातादृशो न संभवतीत्यत्र हेतुमाह माह नियमेति । सत्यपि पृथिव्यादौ शरीरादिष्वपि
 देवदुःखभेदसिद्धेरप्रयोजकस्यास्मिन् पृथिव्यादिष्वपि इत्याह तथापीति । अवगम्यते तावन्मंसमवा
 यः संबंधिभ्यां काश्चित्तादात्म्यवान् । तथा च खनं त्रिसंवद्धः सन् संबंधिनो न घटयितुमर्हतीत्यर्थः ।
 समवायस्तंतुपराभ्यां संवद्धस्तन्निधामकत्वात् तत्कारणवदित्यत्रासंबंधत्वमुपायिमांशं कते अथा
 साविति । अनवस्थयापेक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षेतरस्याप्युपायिता । संबंधिनोः परस्परस्थस्य च ता
 भ्यां संबंधनमविच्छिद्यत्वापादानं परमार्थः स्वभावोपस्य तत्त्वादित्यर्थः । स्वस्य संबंधिभ्यां तैवे संबंधनात्मत्वं
 नित्यपरतंत्रत्वादित्याह नासाविति । संबंधिनोः संबंधनात्मत्वे हेतुमाह न च वास्मिनि । स्वसतायां संवे
 धिनोरसंबंधाभावान्न समवायस्य तत्संबंधने स्वातिरिक्तसंबंधापेक्षेत्यर्थः । समवायः समवायिनोरिति न त
 त्वभावादिति योजना । किमसंबंधत्वमुपायिरसमवायत्वं वा नाद्यः संयोगे साध्या व्याप्तेरित्याह संयोगो
 पीति । समवायेन तुल्यमव्यायत्वात्संयोगोऽप्यसंबद्धः प्रसज्येत न चैवं त्वयेष्यतेतः साध्या व्याप्तेरित्यर्थः । पक्ष
 द्वयोपि पक्षेतरत्वं च । यः संबंधः समवायो वा स संबंधानपेक्षरत्फपायि व्यतिरेके दृष्टान्ताभावात् । न चान
 वस्थयापक्षे साध्यभावनिश्चयादयदोषः । तथा सति समवायस्यैव व्योपान्नैवं समवायस्य संबंधापेक्षा नु
 मानमाश्रयासिद्धां परसिद्धमाश्रित्य परे सा मानिष्टा पादानादिति । अगुणत्वे सत्यसंबंधत्वसंबंधापेक्षा

॥२३॥

॥२३॥

५

पामुपाधिस्तथावन साध्या व्याप्तिरिति शङ्कते यद्युच्येतेति। संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्या व्याप्तिश्च
इव स्थेता ह्ययमवयव इति संबन्धात् तस्मात्पेक्षेपि संयोगेनास्य गुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमस्मन्मते स्यात्
णत्वात्संबन्धत्वाच्चतः साध्या व्याप्तिरित्यर्थः। ननु भयसिद्धस्थले साध्या व्याप्तिर्न्याय्यमते च संयोग
स्या गुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्या ह्यपरमार्थतस्त्विति। अमपारिहार इति शेषः। इत्याश्रयीत्युक्तमिति। न च
व्यासमवेतगुणे भवतीति ग्रन्थे इत्यर्थः। अयं भावः। अगुणत्वे सत्यसंबन्धत्वमित्यपाधे व्यतिरेक एव
वाच्यः समवायः संबन्धानपेक्षः। अगुणत्वे सति संबन्धत्वादिति। अत्र तावत् दृष्टान्ताभावादनध्यवसित
त्वं। न च व्यतिरेकित्वं। अभावे साध्यवैयर्थ्ये हेतोरवृत्तेः। विशेषणवैयर्थ्यं च। संयोगस्य प्रागुक्तनीत्या
स्वाभाविक इव्याश्रितत्वप्रयुक्त्या। गुणत्वोपपत्तावयवच्छेद्यत्वादिति। समवायः समवेतः संबन्धत्वात्संयोगव
दिमप्यनुमानं इह व्यं। संयोगे संबन्धत्वे सति संबन्धापेक्षत्वे कार्यत्वमुपाधिः ज्ञात्वा दो साध्या व्याप्तिवारणा
न्यसंबन्धत्वे सतीति साध्यविशेषणं। तथा च कार्यत्वं समवाया द्यावर्तमानं स्वव्याप्तां संबन्धत्वे सति संबन्धा
पेक्षां वारयेत् संबन्धत्वं च समवाय उभयवदिति सिद्धमतो न्यात्संबन्धापेक्षा व्यावृत्तिरिति शङ्क्या ह्यनव
कार्यत्वादिति। आत्मकाशसंयोगे साध्या व्याप्तिमाह अजसंयोगश्च साध्याप्येते। अजसंयोगश्च साध्याप्येते।
तु समवायस्य कार्यत्वं श्यी कृत्यैव समापि कारणानपेक्षत्वे संवन्धत्वे न हेतुना संयोगवत्समवायस्य

पस्यापि कार्यत्वं साधयन्। साधनं व्याप्तिमाह। आपि चेति। ये तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृत्यैव समवायि
 कारणानपेक्षत्वेन समवायांतरापेक्षां न मन्यन्ते प्राज्ञाकारोस्ता प्रतिप्रतिवंद्यासमवायांतरापेक्षा मुप
 पादयति तथा चेति। संयोगप्रतिवंदी मुपसंहरति तस्मादिति। ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबंध एव भ
 वतु तथा च कुतः प्रतिवंदीमैकस्थिच्छं कते यश्च्येतेति। दूषयति तत्किमिति। स यो यिनोरिति स प्रमी। यदि
 परमाणून् स्वीकृत्य रूपादिमत्त्वेन सावयवत्वं मानित्यत्वं वसाध्यते तर्थाश्रयासिद्धिरित्याशंक्याह यत्कि
 छेति। मूलकारणमुक्तय संमतं पक्षः। तद्यदि रूपादिमत्त्वहिंसावयवत्वाद्यानां मित्रिनाश्रयासिद्धिरि
 त्यर्थः। नन्वेवमपि पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्वीकृत्या सिद्धांते मूलकारणस्य रूपादिमत्त्वानभ्यपगमादत आह
 ॥२४॥ एकेति। यदि पर्वते अग्निमत्त्वमभ्यपगम्यते मत्त्वधूमवत्त्वं स्मादित्यादावप्रमितस्यैवाभ्यपगममात्रे
 तापादकत्वदर्शनादिति भावः। अत्रैवैव्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिः प्रमिता व्यक्तव्याय दनमिमत रधूमवदि
 तिव्याप्तेः प्रमितत्वात् तदिदमुक्ते नियतेति। ननु व्याप्यारोपाद्यापकारोपः प्रसंगः कथमनेन वस्तु सिद्धिरत
 आह। तदनेनेति। तदिति तत्रैत्यर्थः। प्रमितं सोपादानं भावकार्यत्वात्संमतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तात्
 मानं तत्र कोपि हंहितं नित्यव्यापकब्रह्मविषयं क्रियत इत्यर्थः। जगदुपादानं नस्य श्विन्नवापुनि

नित्यत्वाद्दत्तं ता भाववदित्यनुमानपर्यवसानं। सत्यपि स्पर्शादिमत्वे मूळकारणस्य त्वमनुमानात्सि
द्ध्यतीत्यर्थः। सत्यनियममात्रं क्य दूषयतीत्याह परमाणुनित्यत्वेनेति। कारणभावादेव नित्यत्वसिद्धेः का
रणाग्रहणोक्तिर्व्यर्थेसाहाय्येति। परमाणुनित्यः अवयवविनाशावयवविभागरहितत्वादात्मवदित्येतत्सु
खादिभिर्न स व्यभिचार इव त्वे सतीति विशेषणादित्याह न च सुखादिभिरिति। ननु स्थिते दृते काठिन्यनाशो भाष्य
उदाहृतः। उत दृतस्यापि नाद्यो द्रव्यव्यस्यो दाहुरणं अंते तु अवयवविभागपूर्वकत्वात् तत्रापि दृतनाशस्य
ध्यसमत्वमिति तत्र साध्यसमत्वमुपादे हरिष्यति काठिन्यं तावत् दृतस्यावस्थानं च दार्ष्टिकेना संगतिः प
रादीनामापितं त्वाद्यवस्था विशेषत्वेन तत्त्वोत्तरत्वाभावादित्याह द्रव्यस्य रूपापरिज्ञानादिति। अथ स्यादात्म
णाधिकरणे। ननु विशेषावस्थापि संयोगपूर्वेति नेत्याह तच्चेति। एकत्वनुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न त
स्य संयोग इत्यर्थः। कारणस्य सामान्यत्वमुपपादयति मृदेति। कारणस्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमाह
न चैतदिति। शक्यमित्यारभ्य नुचकावांतरो विकार उक्तः। ननु किमनुगतद्रव्यं कथं नया व्याहृताः कपा
ळशकळादय एव दृते नुचकादीनां रस्यंत इत्यन आह तत्र तत्रेति। सत्यपि ज्ञानकत्वाविशेषे कुंभकार
ट्टे मकारादयो न कुंभनुचकादीनामुपादानं न हिते तां स्थादात्म्ये नोपाददाना दृश्यंते। मृत्कनकेनूष्णानमि
ति व्यवस्था तादात्म्यकारिता। समवायस्य प्राप्तिरस्तत्वात्तादात्म्यं नानुवृत्तयोरेव महीहेमोर्ध्वदृते नुचका

कम् २

दिष्वनुभूयतेनेतरैतरव्यावृत्तानामित्यनुगतद्वयमेवोपादानमित्यर्थः। ननु सत्त्वपादानेन वृत्तिव्यावृत्ति
वितातदेवनेतिवौद्धमन्माशंक्याह। नचविनश्यतमिति। प्रतीत्यप्राप्य। एवं यदात्वयास्तविशेषसामान्या
त्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारंभकमभ्युपगम्यत इति भाष्यमुपादितं इदानींतु तद्वाच्यत
स्पकाठिन्यविच्छेदनवादिभ्यादिभाष्यं कृतोयोतं व्याचष्टे एवं व्यवस्थित इति। यत्तु द्यूतस्यापि नाशाभ्युपग
मेऽवयवविभागस्य सद्भावात्साध्यस्य सतत्वमिति। तत्र द्यूतनाशो नोपेयते। काठिन्यसंस्थाननाशस्तु। न
च तत्र विद्यमानोप्यवयवविभागः प्रयोजकः परमाणुगत काठिन्यनाशोऽवत्वोदये च तदभावादि व्याहृत
तत्रेति। यथा कार्य इव त्वात्परमाणौ इव त्वं कळ्मना तथा काठिन्यमपि कळ्मनेन चेन्नेतरदपि। न केवलं पर
माणुदृष्टांतोऽवयवविभागाद्यभावात्पुत्रीयः किंतु कार्यकारणभेदाभावेपीत्याह न च काठिन्य इव त्वेति
परमाणुषु गुणोपवयापययाभ्यामुपवितापवितावयवत्वप्रसंजनमयुक्तं अन्यत्वाद्गुणानां द्वयस्य निर
वयवत्वाविद्यातादित्याशंक्य गुणसमुदायत्वं परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धिहासा
भ्यां वस्तुष्वोळ्मसौ ह्म्ये दर्शयति। अनुभूयते हीत्यादिना। येन मिळिता गुणास्तेन कारणेन स्फूर्त्ताः संत
स्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्ते च सात्विकत्वादिनाशांततादियोगेन इत्यर्थः। परस्परं गंधोदीनाम
नुप्रवेशाद्व्यसंताळञ्जारसादयः पृथिवी भूत्वादिनाशांततादियोगे गंधधारयं विचूपादय जापो

॥२५॥

॥२५॥

मूत्वारसंधारयंति स्पर्शादयस्तेजोभूत्वारूपंधारयंति शब्दास्पर्शसमुदायश्च वायुभूत्वास्पर्शधारयतित्य
र्थः। उपक्षितगुणानामूर्त्युपचयादिति भाष्योपादानं। उपचयमात्रेण न संघातात्मकमूर्त्याधिक्यमतो व्या
ख्यासंभन्धमानानामिति। संघातेति मूर्तिशब्दव्याख्या। यस्तु ब्रूत इति आगमनादित्येवमर्थः। गुणसंघा
तोपचयापादाने इष्टप्रसंगतामाशंक्याह द्वयस्वरूपेति। परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचये साध्ये कार्येषु
द्वयवयवान्मूर्त्युपचयप्रदर्शनं न तावदृष्टान्तत्वेन साध्यसमत्वान्नापि सिद्धेतुत्वेन। अधिकरणत्वादित्या
शंक्याह न तावदिति। दृष्टान्तोक्तिस्तावदियं तत्र साध्यसमंतापारिहरति कार्येवेति। भावेचोपलब्धेरित्य
त्रोक्तरीत्यर्थः। सौगते मते संघातोऽनधिष्ठातृकः। सिद्धांते त्वीश्वरधीनः। उपादानं च गंधादीनामस्त्यव्याकृ
तमिति तेन। उत्सूत्रमिति। उत्सूत्रवाक्यमित्यर्थः। सौत्रवशाद्व्याख्यानत्वात् सद्यदर्थीदूषणम्। भाष्य
द्व्याधीनत्वं द्वयोधीननिरूपणत्वं ननु तत्तदुत्साद्यत्वं केषां विद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावात्। इ
माधीनत्वमुपपादयति नाह यथेति। पूर्वमते स्तित्वा इत्यस्य गुणसंघातमात्रत्वं मुक्तं रहानी वैशेषि
कदृष्ट्या इयं किंविदभ्युपेत्य इव सामानाधिकरण्यप्रतीत्या गुणादेर्द्व्यभावात् त्वमुच्यते इति न पूर्वा
परविरोधः। ननु न तादात्म्येन द्व्याधीननिरूपणत्वं किंतु तदुत्साद्यत्वे साशंक्याह वद्व्याधीने स्त्री। ननु
तादात्म्येन प्रतीयमानत्वमेव हेतुरित्युक्ते कथं भाष्ये ग्रिधूमयोर्व्यतिचारशंका अत आह इवका

र्यत्वमात्रमिति। शंकतरतिशुक्लवद्यदृतिशोक्त्यदृतित्वात्सत्ववदित्यनुमानमपि प्रेत्यतदनुकूलत्वे
 न सामानाधिकरण्यप्रतीतिनुक्ता तस्या अन्यथा सिद्धि शंकतरत्यर्थः। अयुतसिद्धित्वसंबंधोपेक्षैवेति
 न सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्याशङ्क्युतसिद्धित्वं निर्वर्त्तिपत्रहीति। आकारिणोऽस्वतंत्रौ। स्वतंत्र
 वस्तुतोर सामानाधिकरण्यं न स्वतंत्रपरतंत्रयोः। इत्यतंत्रा गुणादप्यतिशेदेपि सामानाधिकरण्यमि-
 र्यः।। इव्याकारतया इव्यथर्भतया। आकारांतरायोगेन स्वातंत्र्यप्रयोजकथर्मयोगेनेत्यर्थः। अवेदिमम
 युतसिद्धिः सामानाधिकरण्योपयादिका एवैव तु न भेदेद्यदनेनाह निन्नानां विध्यंति मवदादीनां धर्मधर्मि
 भाव उपलभ्यते। अन्यनिन्नानामप्यपृथग्देशत्वादिभिः प्रकारैर्धर्मधर्मिभाव उच्यते तर्हि तान् विकल्प
 दृष्टयतीत्याह तामेमा मिति। तदर्थं विकल्पोपि तद्विकल्प इति तामित्युक्तं। एकदेशत्वमप्यग्रे देशत्वं भा
 र्यदंष्टितं स्वयं तु प्रकारांतरेणाप्यग्रे देशत्वमाशंकते तत्र तावत्प्रतियोगिभूतं पृथक् देशत्वमाह यदि
 तु संयोगेनो रिति। कुंडलवदरेहिसंयोगिनीताभ्यामन्यः स्वस्यावयव एव तयो देश इति। ननु परमाण्वो
 र्ध्वसंयोगे कथं संबंधेभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तेषामनाश्रितत्वादत आह नित्ययोस्त्वेति। आविर्भुनो
 द्वयोः विश्वविभुनोस्त्वन्यतरस्याविभुन इत्यर्थः। तथा चाकारोऽत्र न यथा संख्य। सत्यपीति। एक

तदस्मसं वंधिदेशत्वादेवन द्वयोः संवंधिभ्यामन्य देशत्वमित्यर्थः। आत्मसंयोगीति। आत्माश्रितसंयोगेन
संयोगीत्यर्थः। तथाचनमूर्तत्वमुपाधिः स्याद्वात्मन्येवसाध्या व्याप्तेस्तस्यात्माश्रितसंयोगेन संयोगित्वादमूर्
तत्वाच्चपथाश्रितेतुभवत्येवोपाधिः यत्रात्मसंयोगित्वंतत्रामूर्तत्वमितिव्याप्तेरिति। संश्रित्वात्। संयोगित्वा
दित्यर्थः। संवंधित्वमात्रस्य गुणादौ व्याप्तिवारात् एतावानेव हेतुः सुखबोधार्थेतुमूर्तद्वयग्रहणं। यद्यप्या
काशात्मसंयोगेऽपि विप्रतिपत्तिः तथापि न तस्य मूर्तसंयोगे सा स्तीति अभ्युपेक्षयापि वर्णितामप्युतसिद्धं दोषां
तरमाहृथगाश्रयाश्रितत्वमित्यादिना। स्यादेतन्न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः समवायः किंतु सामानाधि
करण्यप्रत्ययविषय एवेति नेत्याहुन च प्रत्यक्षरति। ननु शुक्लत्वमित्यादितत्त्वत आदिनिर्विच्छेदगुणो
निधीयते। शुक्लशब्दस्तु द्वयच्छेदगुणवाची ब्रह्मयतिद्वयमतो ब्रह्मणिकं सामानाधिकरण्यंततः कथं
द्वयगुणयोरनेदप्रतिभानमत आहुन चेति। द्वाद्यो द्वयवहारो ब्रह्मणिकः स्यात् न प्रत्यक्षप्रत्ययप्रत्य
र्थः। अनेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वं भेदग्राहिप्रमाणद्वयति तद्व्यवधानं ननुमानं। द्वयगुणादिभ्यो निधत्ते
समवायिकारणत्वादित्यादितद्वयमिग्राहकप्रत्यक्षविरोधाद्वाभासरत्याहुन वायमिति। तस्य भ्रान्तित्वे स वा
भावप्रसंगादाश्रयासिद्धिः प्रमाणत्वे चाभेदविषयेण तेन विरोधादनुमानोत्थाना संभव इत्यर्थः। ननु संवंधि
न्यसतिसप्तनायो न भवतितीति कथं उत्पत्तिर्हि समवायउत्पत्तिश्चासत्त्वेव कार्ये भवति इतरथा तद्वयार्था

इतज्जाह न च कारणसमवायादनन्येति। अन्येति वा पाठः। तत्र न कारणसमवायादनन्योत्पत्तिः किं तूत्पत्तिरेव
 समवायरतिपूर्वपक्षिण एव ग्रंथः। एवं हि सतीत्यारभ्य सिद्धांतः। नित्यसमवायस्योत्पत्तित्वे कार्योत्पत्त्यर्थ
 कारणवैयर्थ्यं चेत्तत्त्वमित्योक्तं तत्राह उत्पत्तौवेति। अथ समवायादन्याकार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च
 मवायस्तत्राह सिद्धयोस्त्विति। ननु सिद्धयोरपि संबंधिभ्यामन्यदेशत्वाभावादिसिरयुतसिद्धिः स्यादिति नेत्य
 हुन चान्येति। एतेनेति युतसिद्ध्यावाद्यः संयोगाभावस्तदनवगमेनेत्यर्थः। पूर्वमप्राप्तिस्ततः संयोग
 इत्यप्राप्ति संयोगो। एतेनेत्येतद्विबुधोतिमाभूदिति। एवं भूतयुतसिद्धि अवस्थापनाहिकार्यकारणयोः सं
 वंधस्य संयोगत्वमावृत्यर्था तत्र कार्यस्य नित्यपारतंत्र्येणाप्राप्त्यभावेपि तत्प्राप्तेः संयोगत्वाभावो सिद्ध
 स्ततश्च युतसिद्धिच्छरणे संयोगपदं कार्यकारणसंबंधा व्यवच्छेदकत्वाद्वाच्यमित्यर्थः। अथ कार्यकारण
 संबंधाद्वाहते त्वेनोक्त्यवादि संमतधर्माणां वाचकेन पदद्वयेन युतेच्छरणोत्तरद्वयोरन्यतरस्य वापृथगा
 तिमत्वमित्यादि किंथीयेत तत्राह तत्रेति। अस्याः प्राप्ते कार्यकारणसंबंधस्यासंयोगत्वसिद्धौ तद्वाहति सम
 न्यसंयोगपदव्युत्पत्तिसिद्धिच्छरणस्य सिद्धिस्तसिद्धौ च तच्छ्रितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसंबंधस्यासं
 योगत्वसिद्धिरिति तरेतराश्रयः। तत्त्वमैवास्तु नेत्यहुन चान्येति। अन्यासंभवो असिद्धरतिशंकते यद्युच्येतेति।
 अत्रासिद्धिर्विकाप्राप्तिरन्यतरकर्मजा प्राप्तिरुभयकर्मजा प्राप्तिरिति त्रीणिच्छरणानि। एतानि च कार्यकारण

संबंधस्य न भवन्तीति नेतरेतराश्रयमित्यर्थः। वैशेषिकैर्हितं तुभ्यः पट उत्पन्नेतत्क्षणे एव तत्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इत्यतः स तन कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावाद्दतश्च यथोक्तं क्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याहुः संयोगज इति। तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावच्छृणुणमस्तु तथा च नान्यास्मिन्नापीतेरेतराश्रयत्वं संयोगपदानुपादानादिति तत्राहुः न चाप्राप्तीति। अतिव्याप्तिश्च क्षणस्य णकार्यस्य चेति। असति प्राप्तिप्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसतोत्तरक्षणे प्राप्तिरिति क्षणमात्रमप्राप्तिरस्तीत्यर्थः। ननु निरवयवसावधवयोः समवायसंभवात्कथं संश्लेषानुपपत्तिरत आहुः संगृह्यति। एका कर्षणे इतरा कर्षणं हि सावयवानां कुत्रातनुत्वात्वाहीनादृश्यत इत्यर्थः। नहि तत्र पिंडावयव इति। यथा संवेष्टने न पिंडीकृते पटे प्रसारणसमये तदेव यवसंयोगान्न नश्यति किं त्ववस्थितसंयोगानामेव तेषामधि कदेशाभ्यास्यापिंडावस्थान इत्यतितथापि कस्यापीति। अकिमतफळद्वानैस्त्वकृते विश्वलोके वितृविगजमुखत्वज्ञं उभेदे नृदानं। गळदळिकुळजुष्टं त्वद्वपुष्ये वजीर्यतु च नयति जनतायां नार्तिरस्तीति नूनं॥५५॥३॥ समुदायेति। गुणानां च केषां नित्यरमाणुपरिमाणादीनां। अनेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाशेपि कारणरूपेण तिष्ठतीति निरन्वयनाशः केदे तु निरन्वय इति। ननु निमित्ताभावा विज्ञात्वात्संघातारं भवादयोरनुपपत्त्यविशेषे कथं तरप्रमोगः तत्राहुः स्थिरेति। स्थिरपक्षे हि कारणस्य भूत्वाभ्याप्यजनकत्वं युक्तेनेतरैरेत्यर्थः। वादि वै विद्या इव ब्रुवदु प्रकार इति गृहीतभाष्यप्रतीकानुषंगः। वदु प्रकृतकारुत्वमेव ह

क्षयति। केविदिति। अत्रभवतां सौत्रांतिकादीनां। विप्रलिङ्गिपुरुषापराधादुवति यथा स्थाणौ वस्तवशाद्वायया
 क्रियायामत्र तु न प्रथम इत्युक्ते सर्वज्ञानमिति। न द्वितीय इत्युक्तिरिति तत्त्वस्येति। बोधी बुद्धस्तस्य सिते मासि
 प्रायस्तद्विवरणग्रन्थे। लोकनाथानां बुद्धानां देशना आगमः प्राण्यानि प्रायवशानुसारिण्यः शून्यता प्रतिपत्त्या
 यथैः क्षणिकसत्त्वादिनिष्कर्षात् तस्मिन् समुदाये पुनः पुनर्वदुधाकिद्यंते। केदमेवाहुगं भीरेति। अगाथो
 भीरस्तद्विपरीत उत्रानः स्थूलदृष्टि योग्यस्तदूपेण। क्वचिद्ग्रन्थप्रदेश उक्तयच्छ्रणा। ज्ञानमात्रास्ति त्ववात्मा
 र्थास्ति त्वच्छ्रणा तत्प्रतिपादनी किन्नापि देशना शून्यतैर्वाद्यातच्छ्रणा तत्तात्पर्यवत्यकिन्नेत्यर्थः। प्रत्ययवै
 वित्रादर्थोऽनुमेय इति सौत्रांतिकाः प्रत्यक्ष इति वैभाषिका अतो मतभेदः। नृप्यंत एकिर्विषय इति शेषः। का प
 स्तत्त्वात्कार्याकारेण संतुतत्वात्। असंतुतानामिन्द्रियसंबन्धाच्चेत्यर्थः। अहमित्याकारमाश्रयविज्ञानं रं द्रियादिजन्य
 नृणां विषयं च ज्ञानमेतद्वयं दंडा यमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कंध इत्यर्थः। वेदनास्कंध इति भाष्योपादानं। या
 प्रियेत्यादितद्वारम्भानं। सति कश्चिप्रत्यय इत्यनेन विज्ञानस्कंधो निर्विकल्प इति भेदः स्कंधोर्द्वयनितः। वयं ते तं
 तूंसंतं चि वि। अनुपलब्धि विग क मनुमानमाह तस्मादिति। यः कार्योत्यादः सत रनुगुणकारणमेव नार्थीन रत्येका
 यान्निमुत्का द्वितीया माह कार्योत्यादनुगुणं चेति। या कार्योत्यतिः सावेतनाधिष्ठितकारणे भेदवतीति व्यासा
 साख्यव्यापकचेतनाऽस्मिन्नेव तिष्ठते तो या कार्योत्यातिः सावेतनाधिष्ठितत्वं विरुद्धानाधिष्ठितेभ्यः पशानिमित्तकार

णेभ्यो व्यावर्तमानाचेतनार्थे। हित कारणवत्वेसिद्धां त्यजि मतेन विवृते नोपाकार्योत्पत्तिः साचेतनार्थे हितकारणे
न्यरतिव्याप्तिरिति हित्यर्थः। अत्र प्रयोगः विमतं चेतनप्रेर्यमचेतनत्वात्तुवदिति। विचारणीयत्वेनेतिस्थापि
वासनायास्त्वयानिष्टत्वादित्यर्थः। व्यापारवदाश्रयो व्यापार इत्युक्ते तदाश्रिते जातेस्तद्व्यापारत्वस्यादितितत्का
रणकरत्युक्ते एतावत्सुक्ते कुंभोपिकुंभकार व्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये व्यापारवदाश्रय इति। एवमुक्तेषु मृदाश्रितो
मृदाश्वद्यदोमृद्व्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये तत्कार्ये प्रतिहेतुरित्यपि दृष्टव्यं। अस्त्वेवं व्यापारश्च श्रवणं प्रकृतं किं ज्ञातम
तत्राह। न च समयोरिति। व्यापार व्यापारिणो रेककाळत्वं किञ्चन काळत्वं वानाद्यः कारणत्वस्य नियतप्राक्सत्व
रूपत्वान्न द्वितीय आधाराथेयभावस्य संवंधस्यान्यतरस्मिन्नसत्यस्य योगादित्यर्थः। अथ पदार्थः पूर्वं भूत्वा
स्वजन्यव्यापारसमये पितदाश्रयत्वेनानुवर्ततेतत्राह। तथावेति। प्रत्ययोपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमु
दाहरति इदमिति। हेतुमन्यं प्रतिअयते गच्छतीति तरसठुकारि निमित्तिष्ठितो हेतुः प्रत्ययः। इदं कार्यं प्रत्ययस्य
कारणसमुदायमात्रस्य फलं नचेतनस्य कस्यचिदित्यर्थः। हेतूपनिबन्धस्य संग्राहकं सूत्रमुदाहरति उत्प
दा इति। तथागतानां बुद्धानां मतेथ मणिं कार्यं कारणानां च यथार्थता कार्यकारणभावप्राप्ता उत्पादाक
सादादनुत्पादादास्ति तो। यत इति धर्मः कारणं। श्रियत इति धर्मः कार्यं। यस्मिन्सति यदुत्पद्यते असति च नो
त्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च। नचेतनः काश्चित् कार्यं सिद्धयेपेक्षितमिति हित्यर्थः। स्थिताय मतेत्येतत्स्वप्नेवसू

कळ

२

ब्रह्मविज्ञाने। धर्मस्थितिने कार्यतामाह। कार्यस्य हि धर्मस्य कारणान्नतिप्रसंगेन काळविशेषे स्थितिर्भवतीति।
स्वार्थिकस्तत् त्वयः। धर्मनिष्पन्नकृतेतिकारणतामाह। धर्मस्य कारणस्य कार्यप्रतिनिष्पन्नकृतेत्यर्थः। नन्वेवंविध
मेव कार्यकारणत्वेन चेतनाह ते सिद्धयतित्वाह प्रतीत्येति। कारणे सति तत्प्रतीत्याप्यसमुत्पादेन व्यक्ताः सुसा
तायासैव धर्मता। सा चोत्पादादनुत्पादाद् धर्माणां स्थितान चेतनः कश्चिदुपलब्धत इत्यर्थः। सूत्रद्वयव्याचख
इत्युपनयमिति। हेतौरेकस्य कार्येणोपनिबन्धस्तथा क्तः। प्रत्ययानामिच्छितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिब
धस्तथा निहितः। हेतूपनिबन्धेन दातृरणमुक्ता तत्रैवात्पादादेत्यादिसूत्रं योजय विअसति बीज इत्यादिना याव
त्युत्पत्त्येव दातृरणतावत्सति पुष्पफलेन भवतीत्यादिमतिरेकोद्भव इत्याह यावदसतीति। चेतन्यं बीजादी २५॥
नां वाप्युपगम्यते किंवा न हतिरिक्तस्य कस्यचिदुक्तः प्रशंसितुं वा नाद्य इत्याह तत्र बीजस्येत्यादिना यावत्पुष्प
स्येति पुष्पपर्यंतस्येत्यर्थः। फलेपि यावत्पुष्पे योज्यः। न द्वितीय इत्याह सत्यपि चान्यास्मिनि नि। अंकुशद्युत्पत्तौ
चेतनया पारानुपलब्धादित्यर्थः। न च सोऽनुमेयस्तदस्य हेतौ सति कार्यानुत्पादादर्शनादिति। प्रत्ययोपनिबन्ध
इत्यत्र प्रत्ययशब्द इणोऽथातोभावात्। यीयावत्प्रत्ययांतस्य रूपं तथा च समुद्भूतत्ववाचीत्याह अयं मानानामि
ति। तत्रास्य हेतूपनिबन्ध उच्यते इति वाक्यशेषः। उदाहरणमाह यदि ह मिति। अविद्यारूपाः प्रत्यभा भवति
परत्यर्थः। तथा संस्काराश्चोत्तरत्र व्याख्यास्यमानाः। तदा रभ्य यावत्प्राप्तिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं याव

अजामारणादिति सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यमुत्पादस्य हेतुपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः। विज्ञानधातुव्याचष्टे
पाद्वेति। वैदेहितादिनाम्नः शोकादि रूपस्य हेतुत्वाच्चाश्रयः शरीरं नाम रूपं। तस्य सूक्ष्मावस्था कळळुबुद्धु
हादिकाऽत्र नाम रूपं। स एवां कुरसं शब्दादिविषयः पञ्चभिर्विज्ञानैः कार्यैः संयुक्तं योनिनिर्वर्तयति। आस्यवत्पु
गच्छति कर्तारमित्यास्यवः कर्मतस्तत्तितं समनं तरप्रत्यय रूपं मनो विज्ञानं च योऽभिनिर्वर्तयति स विज्ञान
धातुरित्यव्यतेतच्चाळय विज्ञानमित्यर्थः। देहाकारपारेण तेषु धातुषु शिरः पाण्यादिमत्वेन पिउसं ता
अत एवैकसंज्ञा एकैकस्मिन् धातोर्नित्यसंज्ञा। सत्त्वसंज्ञा। प्राणिसंज्ञा पूर्यते गच्छतीति पुद्गलसंज्ञा। वृद्धि
ज्ञासंज्ञेत्यर्थः। वस्तुविषयेति। नाळयत्वादिविशोऽपेक्ष्योऽपितु सामान्येन वस्तुविषयेत्यर्थः। नाम रूपं व्याचष्टे विज्ञाना
दिति। विज्ञानाद्देहो रभिनिर्वर्तत इति संबन्धः। चत्वारः पृथिव्या दयो य उपादानकारणसंज्ञाः प्रकरोदास्तन्नामेत्यव्य
ते। विधेयापेक्षयेकवचनं। नामाश्रयत्वाच्चा नामत्वं। तानि बोधादानान्युपादायकारणत्वेन स्थीकृत्य रूपं सितादि
रूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तते निष्पद्यत इत्यर्थः। ननु नाम रूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमत आहृतदेकैक्यमिति। एक
धेत्यर्थः। एकाद्वैधर्म्यमत्र न्यतरस्यामित्येकशब्दस्यैतदस्यैव प्रत्ययस्यैव मुत्रादेशो रूपमेकैक्यमिति। कार्यकारण
णे एकीकृत्यैक्यनिर्देश इत्यर्थः। जातेरुपरिवर्धमानत्वादिति गभस्मिं तरदेहाभिधानमित्याह। शरीरस्यैवेति। ब
जायतनं व्याचष्टे नाम रूपं संमिश्रितानीति। षट्पृथिव्यादि धातुवत् जायतनानि यस्य कारणं हं हस्यत तथा। उपकुश

मदमानादयस्त्रुत्पायादुःखादीनां। तेन भाष्यगतैव जातीयकशब्दनिर्देश्यादित्यर्थः। उत्पादानुत्पादाभ्यां हेतुहेतु
 मद्भावे समर्थिते तावन्मात्रानुवाद्येयं दृश्यते उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ततश्चासंगतिमात्रं क्वाप्यमपि संस्थिति
 अंशीकृत्य हेतुपनिबन्धस्य चेतनानपेक्षाप्रत्ययोपनिबन्धस्य सावयवतइत्यर्थः। चेतनमन्यमनपेक्ष्यत्वं धानाम
 णूनां चेतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिच्छितत्वात् कार्यसिद्धिरिति चेन्नाचेतनानां कार्यात्पत्तिमात्रे निमित्तत्वान्न त्वं
 द्याते त्वल्लिचेतनापेक्षेति सूत्रार्थः। हेतुपनिबन्धस्तस्य रूपतएव परेषां न संभवतीत्युत्तरसूत्रेणोत्तरात्पादेव पूर्व
 निरोदित्यत्र वक्ष्यतइति। ननु मिच्छितेभ्यः पृथिवीधात्वादभ्यश्चेतनमंतरेण वा कुरोत्यतिरुक्तातइदं हेतुत्वाद्वा
 विकिनस्यादत आह वीजादिति। तत्रापीश्वरोस्ति संतुतेत्यर्थः। नच सर्वत्र हेतुत्वे केवलव्यतिरेकापेक्षा। तथा
 सत्याद्यज्ञानस्य ज्ञानांतरजैर्जन्यत्वं संलभ्य ज्ञानदृष्टांते न भवन्ति। ननु मीयते श्रौत्यादिपरिणाममात्रजन्य
 त्वसंज्ञावादिनि। संतुतानां हेतुत्वे संतुत्राकाव्यक्तिरुक्तं तत्र संघातस्याप्रयोजकत्वं ततश्च न संतुतुरनुमात्रं
 नमिति शंकते स्यादेतदित्यादिना। यद्यनपेक्षास्तर्हि कुसूळनिहित वीजादिभ्यः किमित्यं कुरोन जायते तत्राहं
 त्यक्षणा प्राप्ताइति। अंकुरोत्यत्रैराद्यक्षणा वीजादीनामंत्यक्षणा प्राप्ता एव कारणं न पूर्वतथैव दर्शनादित्यर्थः।
 ऐकैकरूपे न कार्यजननसमर्थानां किं संघातेन तत्राहतेषां त्विति। उपसर्पणं इतरेतरसमीपगमनं। तस्य प्रत्य
 यः कारणं तद्वशात्परस्परसन्निधानमप्रयोजकं जायतइत्यर्थः। एकस्मादेव कार्यसिद्धेः किमप्येति वदन् प्रष्टव्यः।

किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वाद्ध्येषां व्यर्थं तेति उन जनयितव्ये कार्ये एकस्मात्कारणात्स्थितिनतत्कारणस्य का
रणांतरेष्वापेक्षतेति। नाद्यदत्साहकारणचक्रंति। न द्वितीयदत्साह नवैकोपीति। किंत्वेत्यादिपूवेक्तिनिगमनं।
परस्परसंनिधानमुमादश्च येषां ते तथा। यदि प्रत्येकं कार्यजनन सामर्थ्यं हेतूनां तर्हि प्रति कारणमेकैककार्ये
दथप्रसंग इत्याशंक्याह न च स्यमहिमेति। तत्रैव एकस्मिन्नेवेत्यर्थः। जीवेन रज्जुं कुरो जनयितव्यः कारणभेदादि
जातीयकार्यजनमकिनस्या न्मही हेमभ्यामिव घटकटको तत्राह न च कारणभेदादिति। आस्मिन्मते येषां मिच्छित्वे
वहेतुता तेषां निरपेक्षताणामपि सामग्रीता तद्देहे च विजातीयकार्योत्पाद इति। इत्थं संघाताप्रयोजकत्वमुक्तं दूष
यादिति तन्नेति। यद्यनपेक्षादं स्य क्षणात्कार्यजनमतत्त्वात्पादयोपेक्षकार्यजननेऽनपेक्षाः स्यः ततः किं जा
तमत आह कुसूळसूत्राविशेषेपीति। कुसूळेत्यं कुरो जननोपयोगिबीजसंताननिर्वर्तको बीजक्षरणः॥
अन्ये च बीजक्षणाः सन्ति तत्र कुसूळगतविमतबीजक्षणे कुरोपजननोपयोगिबीजक्षणमनपेक्षो न जनयेत् कु
सूळत्वात्तत्काळोद्धृतमक्षितबीजक्षणवदित्याशंक्य कुसूळसूत्राविशेषेपीत्युक्तं। अंकुरोपयोगिबीजसं
तानानंतःपातित्वमुपायिरित्यर्थः। स्वकार्योपजननरेति अनंतरजन्यबीजजनन इत्यर्थः। तस्मादाद्यक्षणा
दनंतरानंतरवर्तिनोपपुपरिवर्तिनोऽनपेक्षाः स्वस्वकार्यजनन इत्यनुबंगः। न च नंतरपेक्षाणपरंपरावर्ति
भवतुकुतः कुसूळ एवांकुरसिद्धिस्तत्राह येन हीति। अनपेक्षास्पदेशात्ते देवपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः। आसं

हतस्य सामग्रीत्वं संहंतावनतवेत्फक्त्वा मभिसंधिमविद्वानित्यर्थः। अविद्यादिभिः कारणसंघानस्यप
 आक्षेपः स उत्याद उत सापनं नाद्य इत्याह तत्रेति। यत्कार्यं तदन्यथानुपपद्यमानं सत्कारणं नोत्पद्यति
 अन्यथानुपपद्यमानदशायां तस्या सत्त्वात्किंतु यदि जनकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्येनाविद्यामानस्य नास्तीत्यर्थः
 न केवलं संध्यातानुपपत्तिः किंतु संहंतानां परतरेतरमुपकारः सोपि नेत्याह अपि चेति। कावस्यान्य कृतोपका
 रस्य च किमेकक्षणवर्तित्वं मुत जाते भाव उतरे क्षणे उपकारः नाद्य इत्याह भावस्येति। यो ह्येकस्मिन् क्षणे उ
 पकाराभावो हेतुभावमानश्नुवानः क्षणोतरे तत्कृतमुपकारमाप्ताद्य हेतुतां भजते तस्य स उ प कारो ऽन्य
 कृत इति ज्ञायते। उपरथा स तस्य स्वभावः किं न स्यात्तदुपकारेणैव तद्वत्तु मते पदार्थे क्षणस्याभेदत्वाद्भूतन उपकृतत्वानुपपत्ति
 तत्वेन संभवतो ऽतश्च भावस्योपकारा नास्य इत्वं तथा च नोपकारोपकारकभाव इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह काळ
 भेदेन चेति। क्षणिकत्वव्याघातात्काळ भेदेनापि नोपकारोपकारकभाव इत्यर्थस्तत्रेना न्वयः। भाष्ये उक्त
 श्रया श्रयिभूतेष्वित्येतदणुविशेषणं। रकारश्च भो कृषु सत्सु चेतुपरिहं वंधनीयः। आश्रयाश्रयिभूतेष्वपि
 तत्र च भावं प्राधान्यमाश्रयाश्रयित्वभूतेष्वित्यर्थः। आश्रयाश्रयणत्वे विवितुपाठे भो कृ वि शेषणं।
 आश्रयश्चादृष्टमिति। उक्तमभिसंधिमविद्वानिति यदुक्तं तद्विशदयति अस्मत्तावदिति। अदृष्टात्संघातो सति
 व्यवस्थासिद्धेर्भावोक्तदूषणानुपपत्तिमाशंक्याह सर्वव्यति। भो कृ भोगे दस्यत्वे हेतुमाहा प्राप्ता भोगो हीति।

भोक्तुः स्थितौ रै यं हेतुर्भोगार्थीति। अर्थिता दृशा यां भोग दृशायां चानुवृत्तेः स्वरूपमित्यर्थः। अस्मिन् विवरणं भोगा
भासुकाम इति। इतरथा हि भोगश्चासावर्थी वेति भ्रमः स्यादिति। अन्यस्य भोगाय न्योन कश्चित्तर इत्यर्थः न
नु स्यातामि हो कर्त्रभावाद्योन भोक्तृभावः कर्तुर्हि हेतुता तत्राह भोक्तृभावेनेति। ननु नित इत्याख्य भू
वग्रस्तानि रदुमानस्य कथमत आह न तावदिति। यथा त्वारं भक्तं त्वारं स योगस्य नाश भूषणः पदादे
विद्यमानस्यैव विनश्यदवस्थता वै शेषिकैः स्वीकृतान तथा वै नाशिकै रित्यर्थः। ननु उभयोर्विनाशग्रस्तत्वे
को भेदस्तत्राह तस्मादिति। यदि नाशग्रस्तत्वं तदविरतिरदुत्व रूपं सत् निरदुमानत्वं वक्तव्यं। तदेव विरतिरदु
त्व रूपं सत् निरदुत्वं विवक्षितमित्यर्थः। कार्यकाळकारणस्यासत्त्वेऽपि पूर्वभूषणसत्त्वेन हेतुत्वं भाष्योक्तमयु
क्तं मृदादीनां कार्येऽन्वीयमानानामुपादानत्वोपलब्धत्वादिति तत्राह कारणस्येति। प्राप्तेनेति। क्रियाज्ञानव्या
वृत्त्यर्थः। एषां पदार्थानां या भूतिरुत्पत्तिः सैव क्रियाकारकारकमिति बोध्यते। तदेव कारणमिति सामान्यं हि
वेदविकल्प्याथिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः। ननु सादृश्यसिद्धौ तद्व्यावृत्तगतरूपसिद्धिस्तदेव नास्त्यसत्त्वपि
सादृश्ये सादृश्यभ्रमादत आह सर्वथेति। ननु वै सादृश्येऽपि तंतु भावेऽपट भावादुपादानोपादेय भावकत्वा
त् सादृश्येऽपि तदेति। एकास्मिन् पदार्थे भूते तद्भावभावस्य शक्यं ग्रहत्वाद्भासभावावपि प्रसंगादित्यर्थः। अथ
जातकपाथो कारणत्वं तर्हि जातिरेव कारणं व्यक्तेयस्य दवस्थः स्युः नान्याः अन्य कारणत्वस्यान्यस्य योगा

त्रयाचैतन्नेष्टमित्याहुः सामान्यस्य चेति। आख्ये उक्ता हि शब्दस्य वस्तु शब्दस्य च पर्यायत्वापादनेनैव
 शून्यो नित्यत्वापादनेन दृष्टव्यं तथा स तु सादृश्यानिरोधयेत्तत्वादित्यर्थः। प्रतिलोपरोधं आख्यातुं च
 विधानित्यादिप्रतिज्ञावै। द्वीयां आख्योक्तौ दृश्यानिनीळाभासस्येत्यादिना। तत्र तावच्चतुर्णां कारणानामेक
 स्मिन्नीळप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्धयर्थे द्वारभेदः प्रदर्श्यते। आख्येन च तत्प्रत्ययः कारणं चेति तद्वै
 कं। उदितस्य ज्ञानस्य रसादि साधारण्ये प्राप्ते रूपानियामकं च श्रुतिरिति। अत्र केनियामकस्याधिपतित्वा
 दिति। एवं चित्तानां ज्ञानानां चतुर्भ्योऽस्य त्रिभुक्ता चैतानामपि दृश्या श्रियति एवमिति। सुखं ज्ञानं मनो ज्ञान्यत्वे
 सत्यपरोक्षत्वात्संमतवादेत्यर्थः। अपरोक्षत्वमदृष्टादि व्यावृत्त्यर्थः। एकविधसामग्रीजत्वेन चित्तसंबन्धो वा
 दुस्सूत्रेन चैतशब्दार्थः। चत्वार्येतानि कारणान्यत एव चित्तानि न हेतुजत्वं। उत्तरक्षणे तत्प्रतिकार्यं पूर्व
 क्षणस्थित्या वापि न स्थायित्वसिद्धयर्थेकक्षणे **पुनरप्यसंभवो** उत्तरक्षणात्कद्वितीयक्षणे भवत्वित्याशं
 क्यो ह उच्यते। कृतितत्त्वत्रोरभेदोपगमादुत्तरभावक्षणतदुत्पत्ती आनिनेतथा च पूर्वक्षणात्सोत्तर
 क्षणमावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः। प्रतिशब्दः प्रातिष्ठा **म्या** र्थः संख्याशब्दो बुद्धिवचनरतिव्याचष्टे भा
 वेति। प्रतीपाविरोधिनी। नन्वेतत्संज्ञानेन न फलानारंभकत्वं यतो सत्त्वापत्तिर्न च फलारंभे संज्ञानानुष्ठे
 दनाहेतु फलभावमात्रसंज्ञानः किंतु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विद्येते विजातीयक्षणे सत्ता वापि

संज्ञाताय हेतुफलभावनूपसंतानो तु व्यजातीयविषयत्वेन विषयाणां चतुर्व्यजातीयत्वं किमपरजात्योत्प
रं जात्यानाद्यश्चैत्रसंतानेऽनुवर्तमान एव नूपज्ञानसंतानविरमेरसंतानो दयेसंतानो छेदप्रसंगादि
त्फक्काद्वितीयप्रत्याहकथं सिद्धिः। सतया जात्यात्सा नूपमस्तीति सोपप्लवसंतानो परमे सति विशुद्धसंतानो द
येपिनसंतानो छेदः स्यादित्यर्थः। संज्ञानगोचरौ निषेधौ भावगोचरौ वेति विकल्पद्वयं निरस्पद्वितीयं निरस्पति
नापि भावगोचरविति। साध्यगतनिरन्वयनिरूपारम्यत्वपदयोर्हेतुहेतुमद्भावमाह पतरति। अपारिशिष्यमा
णरूपत्वं नाशस्यात् आह पद्यद्वयनिरूपमिति। तत्तद्विशिष्टात् व्यपतितस्योदविंदोर्दृश्यमानान्वयिनूपाभावम
गीकृत्यानुमानाद्वयः समर्थित इदानीं प्रत्यक्षेणानुवृत्तिमाह ईकंपातिनि। उदविंदोर्दृश्यमानान्वयिनूपाभावम
नमुदे च तोयभावस्तोयत्वसामान्यं न सिध्यते। तस्मादुदविंदोर्विनश्येति तस्य विंदोः सामान्यनूपेणावस्थावस्थान्वय
इत्यंतश्चोक्तस्यार्थः। मोक्षसिद्धेहेतुत्वाद्भावनायाप्रार्थत्वं। शब्दस्याकाशाश्रयत्वं परिशेषतः साधयति तथा ही
ति। तस्य हि न तावद्दृष्ट्यादिभ्योन्यप्रसंगः। प्रसक्ते च तेषु बटुस्थे तर्भावे सामान्यादित्रये तावदेतन्तर्भावमाह जातिम
त्वेनेति। त्रयाणां निःसामान्यरूपत्वादित्यर्थः। इत्यकर्मणो रनेतर्भावमाह गुणत्वेन शब्दस्याकाशाश्रयत्वसिद्धय
अस्पद्वेति। शब्दो गुणः। जातिमत्त्वेन सति वात्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गंधवदित्यर्थः। वायुः सर्वाप्रत्यक्षरतिमते तस्मि
नूच्यभिचाराभावात् सा स्पर्शलोके। दिगादि व्याकृत्यर्थः। मिन्द्रियग्राह्येति। इन्द्रियग्राह्य इत्यवारणायैकेति। एकै

द्विमयान्वयगंथत्वादि जाते रपा करणा यजानि मत्वे सतीति । तथा विधा यस्मिन् तस्मात् मुद्रासा यवा ल्वेत्सु मिति ।
 सत्ययेतस्मिन् अनुस्मरण इत्यर्थः उपलब्धस्मृतिरन्यत्वेपि स्मृतिरूपमत्यन्तं सन्वयः । अस्मिन् मते किम्
 विरिक्तकर्त्रा नानुपलब्धस्मृती एवोपलब्धस्मृती रौ । तयोर्भेदे येकसंततिगत्वेन कार्यकारणभावान्वादिषु संग्र
 हत्वे क्तवति । प्रत्यक्षि ज्ञात्वेन समाज्ञातं । स्वप्नकृतातं । अहमद्राक्षीदिति यथा श्रुते अप्रयोगता स्यातां परि
 हरति अहं स्मरामीति । पूर्वोत्तरं ह्यणद्वयग्रहणाभावे तेनेदमिह्यकारप्रत्ययो दयायोगाद्वाच्यश्च शंका नुपप
 त्तिमाशङ्क्या हनतु तत्त्वत इति । अणकं गवादी प्रष्टव्यः । तेनेदं सहशमिति प्रत्ययेत तत्रेदं तावच्छेन्नावयौ तयोः सा
 दृश्यं च किं न भासंते भासंते वा भासमानानि वा किं ज्ञानस्याकारा उत तस्मादिन्नानि । यदा ज्ञानाकारत्वं तदा तत् ज्ञा
 नं किमेकमुत्तमानेति नाद्य इत्याहं स्य संवेदनमिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं व्याहृतमित्याहुन वैकस्ये ३३॥
 ति । ज्ञानभेदं निरावृत्ते । न च तावन्तीति एकज्ञानेनानापदार्थोच्छेदो रवेति नानेत्कच्छेदोक्तवति न ज्ञानभेदे इत्यर्थः ।
 परिशेषात् ज्ञानादिनोर्थोभ्युपेयस्य च नानाकाळस्थस्य तत्रेदं तास्य दस्यपशमशः स्थायिन्मात्मनिसति नव
 तीत्याहुतस्मादिनि । ननु नवयमर्थस्य ज्ञानेव भासमपजानी महेयेन प्रतीतिं विरंथीमाहुकिं तु सोर्थः प्रतीतावा
 शोपेतो न वदिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रः ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वप्रपुक्तो व्याघातो न च वाच्यान्या
 भ्युपगमप्रसंगरतिविकल्मषप्रत्ययो यमित्यादि शंकाग्रंथोक्तमर्थमाविष्करोति यद्युच्यतेति । कळमि तोपि ज्ञानेर्था

कारस्तस्माद्विनोऽस्ति न वेति वक्तव्यं आने वाच्यत्वं न गीकाराद्विनत्वे ज्ञानांतरवदकच्छित्तः स्यात्तथा च तेनेती
दमिति सदृशमिति च प्रतिभासमानानामर्थानामेक ज्ञाना ज्ञेयस्य पदमेपरं स्वरूपमप्येकं दृश्यसंगः। तथा चेत्तरेत
रनेदेन लोकोपसिद्धाः पदार्थानि दूयेरन्। ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य केदं प्रसिद्धः सोपपन्नः स्यात्। उमिति वदंतं प्रति स्व
पक्षे साधनमपरं पदार्थोपायानुपपत्तिरुक्ता भाष्ये तां विशदयति एकाधिकरणे नि। इदं नित्यमिदं मानि नित्यमिति नि
नयो ज्ञानयो राकारौ तथा च धर्मि नेदेन व्यवस्थानाद्विवादेन स्यादित्यर्थः। असति च लोकोपसिद्धपदार्थे
वात्स्याल्येन त्व इत्येतद्विज्ञेयं ज्ञानाकारत्वे हीति। विषयत्वाभावादाश्रितत्वाभावात्। असति च लोकोप
सिद्धपदार्थकत्वं इत्यस्य विवरणं न च लोकोपकार्थे नेति। अनित्यशब्दो यद्यल्लोकि कार्यस्तर्हि तेन विभुत्वमपि
वक्तुं शक्यं तथा नित्यत्वेन तस्य न विरोध इत्यर्थः तिष्ठापयिषता स्थापयितुं शिष्टता। एवतावत्तदं तां स्पष्टादिर
थो ज्ञानस्यांतर आकार इति विज्ञानवादिमतं वात्स्यार्थवादि दूषणमध्ये पि प्रसंगादोशं क्य प्रतिविज्ञेपरदानी
अस्ति वात्स्यार्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पे च कास्ति। स विकल्पप्रत्ययस्तु विकल्पास्तु ज्ञेयसादृश्याद्याकारेण
निभासंतेऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति वात्स्यार्थवादमाश्रित्यैव शंकते यद्युच्येतेति। ननु स्यात्तु कस्य
ज्ञानस्य स्वयं तावत्प्रात्यक्षिकमस्य वात्स्याकारविषयत्वमत आह द्विविधो हीति। स्वाकारस्य निर्विकल्पक
स्यावसायात् आयुजपारि अवसेयोध्यवर्तैसेक। अथ वसेयस्य वात्स्यार्थस्य निश्चितत्वा दनिश्चितार्थत्वापाद

कंभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याहायमन्त्रिसंधिरिति। स्वमेव ज्ञानं प्रतिभासो यस्य तत्तथा। अनर्थरूपवात्त्वरूपार्थः।
तस्मिन् वात्स्यात्मत्वाद्यवसायान् प्रवृत्तिर्हानादिके स्पेत्यर्थः। अतः रस्यानन्तिधेयस्य हानाकारस्य
ताद्विपरीतवात्स्याकाररूपेण ध्यवसायो नामा किं तु रूपेण निष्पाद नमुत तेन सर्वधनं किं वा तेनाकारेणाशेषण
मिति विकल्पार्थः। अतरे वात्स्येन स तु योजयितुं च न शत इति योजनम्। गृह्यमाणे वात्स्ये हानाकारस्यांतरस्य शेषे
परविषयेऽपि ह्यनस्य वात्स्यस्य केन ग्रहणं किं यस्याकार आशेष्यते तेनैव स विकल्पकप्रत्ययेनोततसमसम
भुवानिर्विकल्पकेन। प्रथमे किं वात्स्यमाश्रितं यत्र आरोपः स्वच्छक्षणे वा सो सामान्यं वा नाद्यत्वात् न तावद्विकल्प
इति। विकल्पः स विकल्पकप्रत्ययस्तावद्विकल्पसंस्पर्शयोग्यवस्तुगोचरः। अत्र विकल्पस्य च शब्दस्य सामान्ये
नैव स तु समसः शक्यो ग्रहीतुं न स्वच्छक्षणे न तस्य देशका व्याननुगतत्वेनानेत्यातव संगतिग्रहायोगात्। अतः
शब्दोऽस्ति स्विने स विकल्पकप्रत्ययस्य न स्वच्छक्षणे विषयत्वमित्यर्थः। सुरवादीनां ध्याणिक भावानात्मस्य
रूपमशङ्क्यैक्यसमयः यतोऽनन्यभागन्यानुगतोऽस्ति। अतस्तेषां स्वसंविज्ञेयसाधारणाकारविषयावि
तिरिजिज्जानुवगिणी न भवति किं तु निर्विकल्पिके वेति श्लोकार्थः। एतेन सामान्यात्मके वात्स्यस्य स वि
कल्पक बोधेन ग्रहणमपास्तव्यक्तिमगृहीत्वा तद्ग्रहणायोगाद्भूते श्रुतमार्गेणाशक्यग्रहत्वादिति। द्वितीयं
निवेधति न चैति। विकल्पेनागृहीते वात्स्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्यात्का

रमारोपयितुं नाहंतीत्यर्थः। आ यो द्वितीयं निवेद्यति अगृह्यमाणेति। अधिष्ठाग्राह्यं ह्युपारोप्यमात्रं प्र
नीयेत नारोपविषय इत्यर्थः। एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासासंभवात् वात्वे तान्स्वरूपस्यारोपः प्रतिविद्मदानी
मारोपस्फुरणयोगाच्च नारोप इत्याहुः पीवेति। स्वसंवेदनं संतमविकल्पं यदा बाह्यं वात्वेनारोपयति तदा
किं वस्तु संतंस्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्दारे पयति योजना। युगपत्स्याकारस्य ग्रहणं वात्वेनारोपणमिति
पक्षे किं स्वाकारवात्वेनारोपस्फुरणमारोपः उताख्यातिमत इव विवेकाग्रहमात्रं नाद्य इत्याहुः स्वाकारो गृहीतिः।
स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासान्नैकस्फुरणसंभव इत्यर्थः। अन्यदेवस्यातिद्वेष्ट्यर्थे तेस
न्यः। न तु स्वाकारः समारोपित इति। यः स्वाकारः स समारोपितात्मको न तु स्यादित्यनुषंगः न स्फुरेदित्येवार्थः।
द्वितीये किं वात्वेगृह्यमाणे विवेकाग्रहो मृषाव्यवहारं प्रसूते। अगृह्यमाणे वा नाद्य इत्याहुः न चेति। नाद्वि
तीय इत्याहुः पीवेति। अपिच कारः समुच्चयार्थ एतदुपपत्ति साहित्यप्राप्त्याः वक्ति। एवं तावद्वस्तु संत
मित्यारभ्य परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्पना समारोपः प्रतिविद्मदानीं वा सना परिग्रापितस्य क
ल्पितज्ञानाकारस्य बाह्यसमारोपं पशु करोति एतेनेति। तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवत्त्वेन बाह्याद्देहग्रह
स्तत्त्वमत्वादित्यर्थः। पशुपतस्फुरितपश्चिन्नात्मज्ञानाय विद्मं कुर्वतः प्रमाणा कुशले जने रघुपुत्रासा
दात्मस्वप्रकाशत्वमवगतं। वो ह्येरेभावासाथ्यक्रियाकारित्वानभ्यपगमात् तथमभावोऽवोत्यतिशोक्तिः

हांतत्वेनाहं निरस्यते तत्राहास्थिरादिति। आपाद्यानुवाहो यमिति वादित्यनुश्रुणिकस्य कारणेत्वासं
 कावमाह उक्तमेतदित्यादिना। श्रुणिकं कारणमिति च हनप्रसव्यः तत्किमनपेक्षं सापेक्षं वेतिनाद्यंतरतर
 प्रत्ययत्वादिति सूत्रविवरणवसरे यद्यंत्य श्रुणप्राप्ता अनपेक्षा इत्यादिग्रंथेन निरस्तात्वादित्यर्थः। द्विती
 योपितत्सूत्रव्याख्यानसमयेवनव श्रुणिकपक्ष उपकारोपकारकसा बोद्धीत्यादिनाग्रंथेन प्रस्तुतः। तत्सू
 त्रोक्तं निरासप्रकारमनुवहति निरपेक्षादिति सापेक्षतायां वेति। सापेक्षतायां चाश्रुणिकत्वप्रसंग इत्यन्व
 यः। श्रुणिकोपि सापेक्षरतिवदनुप्रसव्यः। स किमन्यकृतोपकारस्याश्रयो न वेति। आद्यस्य निरसनं श्रुण
 स्पेति। पूर्वमनुपकृतस्य पश्चादुपकारसंबंधेऽनुपकृतत्वं तातुं वाक्यं इतरथोपकारसंख्याभावविकारि
 त्वसंभवेनान्यकृतत्वासिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह अनुपकारिणिवेति। ततश्चोपकृतत्वज्ञानाय
 जमिदं यच्छायित्वं वस्तुनो मंतव्यमित्युक्तं भवति। यदि श्रुणिकस्य नोपकृतत्वं संभवति अनुपकृतत्व
 नसापेक्षत्वं निरपेक्षस्य कारणत्वमिति प्रसंगितर्हि श्रुणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किंतु प्रकारांतर
 योगीत्याशंकाह सापेक्षत्वानपेक्षत्वयाश्चेति। कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वाद्वाक्ये सर्वतः सर्वोत्पत्ति
 प्रसंगानुपपत्तिमाशंक्य सर्वतः सर्वावस्थातु तदुक्तं सर्वोत्पत्तिरिति कार्ययोग्ययापत्तिपरतया व्याचष्टे अय

मन्त्रिसंधिरिति। अन्यकृतोपकारस्य भावाद्देहे सत्पुपकाराच्चेन भावरूपमेवातिष्ठितस्या तस्यवान्य
कृतत्वे कौटस्थ्यमाहुन्मे ते सार्थः। चर्मोपमश्चेत्स्थिरः कारणत्वाभिमतः पदार्थ उपकाराश्रयश्चेदित्यर्थः। उप
काराद्देहेभावस्य सभावोऽनित्यः। केदे स उपकारोऽनित्यः। स एव च कारणभाव इत्यर्थः। उपकारानाश्रयत्वे ह
लणमसत्कळरति। यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारीनभाव इति तत्राहुन चैतावतैति परमार्था
श्रितत्वात् कार्यकक्षमायाभाव उपादानंतद्भ्रंस्वनिर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः। श्रुतौ मृद्वृष्टौ तस्य सत्यत्वा
भिधानात् दाष्टांतिकस्य मूळ कारणस्य सत्यत्वमुक्तं। केदा केदाभ्यामनिर्वाच्येनोपकारणोपकृतं कारणं कार्य
मनिर्वाच्यं करोतीत्युक्तं। तदुक्तं केद निषेधेऽकेदापत्तेरकेद निषेधेव भेदप्रसंगादित्याशंक्यौ हं प्रतिप्रतिव
दीमाहुअपि चयेपीति। किंयत्परेव कार्यकारणभावः सामान्ययोर्वातिदुपहितव्यक्त्योर्वातिप्रथमोतिप्रस
गादित्यभिधा यद्वितीये सामान्ये वस्तुनी अवस्तुनीवानाद्योऽपरादात्तादित्याहुन च वीजां कुरत्वे इति। अ
वस्तुनोरेव सामान्ययोः कार्यकारणभावोऽप्यर्थक्रियाकारिणः सत्वाभ्युपगमादपरादात्तावहृएव॥
अवस्तुतामान्योपहितानां व्यक्तीनां कार्यकारणत्वाभ्युपगमेतद्दुपकारकार्ययोरपि अवस्तुत्वसंभवे
सिद्धिरित्याहुतस्मादिति। काष्मनिकात् काष्मनि कस्मान्योपहितादित्यर्थः। यदि सामान्योपधानं

तरेणवाह्नेनामेव कार्यकारणभावस्तत्र दोषांतरमाहान्यथेति। अनुमानं हि सामान्योपायौ प्रवर्तते
 तेयत्कीनामानं तेन व्याप्तिग्रहायोगादित्यर्थः। पक्षः। नाभावः रूपादिरहितब्रह्मजगदुपाहान्त्व वा
 हि समन्वयस्य विज्ञानं नीळाद्याकारमित्यनुमानविरोधाविरोधसंदेहे पूर्वोक्तिस्समुदायाप्राप्त्यादिह
 ध्वन्यानुपजीयवात्कार्यपक्षाऽप्यहं तु हेतुमच्छ्रुतां संगतिमाहेत्यर्थः। आद्यातेन पूर्वपक्षानु
 त्थानमाशंकतेथेति। नोद्यप्रारंभार्थोपशब्दः। वस्तु व्यवस्थिते प्रमाणाद्यभ्युपगम्यतन्निषेधे आद्या
 तरत्यर्थः। बुद्धिपारिकल्पितेनेति। विभागमात्रं सेपाद्याकाराणां पारिकल्पितं। सेपादिनूपत्वं तु बुद्धेर्वस्तुव
 मेवाननुनीळाद्याकारविनामित्यनुमानेवेदातिनां निद्रुसाधनं ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीळाद्यात्मकत्वा
 त् इतरथा तद्वेदासिद्धेरत आहं वंचेति। बौद्धादिविते विज्ञानस्यांतरं नीळादिनूपमावृत्ततेन वयमित्यर्थः।
 बुद्धेः पारिकल्पितं सेपादिविभागमुपपादयति तथा हीति। असत्याकरोति। आकारस्यासत्यत्वं वाच्यरूपेणास
 त्येनांतररूपेण सत्येनाकारेण पुक्तमित्यर्थः। ननु वात्कार्यसत्यत्वे प्रमाणादयः सत्याः सिद्धंति किं कल्पितत्वे
 नेत्याशंक्यतन्मते प्रमेयविभागः सत्योपलभ्येतापि प्रमाणफळविभागस्तावमिथ्या तथा वाच्येति। प्रमेयमिथ्या
 त्वमापत्स्यतरत्यक्तिप्रेत्याहुवात्वावादिनोरपीति। वैभाषिकमते प्रमाणफळविभागस्य कल्पितत्वमुपपाद
 यति निन्नायिकरणत्वे हीति। प्रमाणं हि करणं प्रामितिः फळं। तयोर्निन्नाधिकरणत्वे करणफळभावो न स्यात्॥

करणफळभा वरुकाथि करणयोरेवेत्यर्थे तत्र दृष्टांतमाह नहीति। यद्यपि परशुः स्वावयवेषु समवेतो द्वैधी
सावस्तु रवदिरे तथा पि व्यापारा विष्टः करणी भूतः परशुः संयोगेन रवदिराथि करण इति करणफळयोरे का
थि करणं। नवतु प्रमाणफळयोरे काथि करणता तावता कथं तद्विभागस्य कश्चित् त्वसिद्धित आह कथं वे
ति। यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाण फळे भवतस्तर्ह्येव तदे काथि करणं भवति इतरथा कथं भवतीत्यर्थः। ननु भवेतां
ज्ञाने प्रमाण फळयोरे व स्थान संभवः। तानुस्थे एव प्रमाण फळे ततो वा किं जातमत आह न च ज्ञानस्थे व
णमिति। न तावत्कुंडे व दरवत् ज्ञाने प्रमाण फळयोरे व स्थान संभवः। ज्ञानस्यासंयोगित्वा तादात्म्येन स्यादवस्था
न न च वस्तुतो किं नाभ्यामेकस्यै कोपपत्तिस्ततः काश्चनिकः प्रमाणफळभेद इत्यर्थः। तमेव दर्शयति। तदे वे
ति। अज्ञान व्याहृत्यात्मका पोहू रूपेण कश्चित् ज्ञानत्व सामान्य रूपो शोयस्यतथोक्तं। अत्राकिं व्यावृत्तिरू
पेण कश्चित्। विज्ञानस्यात्मानं स्वमनात्मानमर्थं प्रतिबिम्बप्रकाशनशक्तिः सौंदर्यो यस्य तद्विज्ञानं तथा। तच्च
प्रमाणमित्यर्थः। वेत्ताधिकस्य वाच्योऽर्थः प्रत्यक्षः सौत्रांतिकस्य ज्ञानगताकारवैविध्येणानुमेयस्तन्मते पि प्रमा
णफळविभागस्य कश्चित् त्वमाह। एवमिति ज्ञानगतं वाच्य नीलसानूप्यं भासमानमनीलाकारपोहू रूपेण
कश्चित् तच्च वाच्यमर्थं व्यवस्थापयति। प्रतिबिम्बमिव बिम्बं अतः प्रमाणं। ज्ञानात्सकाशाद्यदन्यतद्व्यावृत्तिरूपे
ण कश्चित् ज्ञानत्व सामान्यं फळं तादृशानूप्यवच्छान्तील ज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते। अस्मिन् विमते प्रमेयं

परमार्थकिं नमिति। सानूप्यस्य ज्ञानशेषभावव्यवस्थापकत्वे सैवार्थिकवचनमाहुतथावेति। विवक्षितैव ते
 द्वेदना तस्यार्थस्य वेदना न युक्ता कुतस्तस्यावित्तिसत्तायाः सर्वत्रार्थविशेषाभावात्। ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेषु
 साधारणं तस्मात्तां तु वित्तिसानूप्यमा विशतद्यद्येत् किं द्यद्येदित्यत आहु सानूप्यतदिति। तद्वा त्वं वस्तु सानू
 प्यतु स्येन सानूपां वित्तिकुर्वन् द्यद्येदित्या सहविषयभावेन योजयेदित्यर्थः। सानूप्यतमिति तु पाठे अर्थमि
 ति शेषः। एवं संभाविते पूर्वपक्षे साधकप्रमाणानिकथयतीत्याहु मध्यपूर्वकमिति। स्तंभाद्यर्थः किं परमाणव
 स्तकृतोऽवयवी वा प्रत्ययमेकिं परमाणुमात्रं स्तंभो चरप्रतीतिविशेषकृतो वा। तत्र परमाणुमात्रत्वं निषेधति
 सतीति। ज्ञानमानादन्यगोचरत्वमात्रमतिप्रसंगः। आद्यद्वितीयं द्विधा विकल्पदूषयति। न वेति। प्रतिभासन
 काष्ठे तदुपाधि कृत्वा अर्थस्य धर्म इत्यर्थः। स्वांशः स्वाकारः। ग्रहेनेकस्येति। अनेकस्य परमाणोरेकेन ज्ञानेन ग्र
 हादिकं विलक्षणं रूपं गृह्यते तच्च सीदतं तस्य विवरणं प्रतिभासरूपमिति। विशकाष्ठे तपरमाणुतत्वाच्छादक
 त्वात्संश्रुतिर्बुद्धिः। अभाविकत्वाभावे हेतुमाहु एकात्मनीति। एकपरमाण्वात्मनि। उक्त्याधिकविषयत्वे स्फूर्त्तबु
 द्धेर्भावेति त्वमांशं क्यद्वितीयं केन पारिद्विष्यते न वेति। तस्य स्फूर्त्तस्य दर्शनं न वभ्यां तं यतः कारणान्ना नाव
 स्तूनां परमाणूनां ग्रहणात्सकाशात्सां कृतस्य स्फूर्त्तस्य ग्रहणमन्यन्न भवति य एव हि किं न थी गृहीताः एतैव
 निरंतराः परमाणव एकथि या गृह्यमाणाः स्फूर्त्तमिति भासंते ते वै च स्तैव वस्तु ग्रह्यं न भ्रम इत्यर्थः। एवं स्फूर्

नीलवर्णासम्पन्नाः न त्वं वा त्वार्थं वादिना समर्थितं विज्ञानं वा हीदूषयति तन्नेति। यदि निरंतरा नील
परमाणवकेथी गोचरा नीलं तर्हि नैरंतर्यमसिद्धं। नीलपदार्थे चरसंगेधस्य र्शपरमाणूनामपि सत्वे न तूपा
परमाणूनां नैरंतर्याभावादि त्वर्थः। आशत्तु दूशेध्वनं विनिविडंत देववनं। ननु स्थूलप्रत्ययस्य न भ्रांतत्वं
युक्तं स्थूलक्षणे विषयत्वे न निर्विकल्पकत्वात्सर्विकल्पकं त्ववस्तु भूतसामान्यविषयत्वादांतमित्याशंक्या
ह तस्मादेति। कल्पनाऽभिधायः तद्वयोऽंतर्गतं यद्यपि स्थूलव्यक्तिज्ञानं व्यक्तौ संवंधग्रहणाभावेन श
ब्दाव्यवस्थाभावतथापि भ्रांतत्वात्स्य प्रत्यक्षता कल्पनापोटमभ्रांतमिति प्रत्यक्षलक्षणकरणादित्यर्थः।
आद्यविकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति। नापि तत्समूह इति। परमाणुभ्यस्तंभाहीनां भेदे संवंधोऽस्ति न वा यदि न
न तत्त्वुपादानोपादेयभावः अस्ति चेत्तर्हि संवंधस्तादात्म्यं समवायो वा नाद्यो व्याघातान्नाद्वितीयो वैशेषिका
धिकरणे हि निन्नयोऽसमवायो निरस्त इत्यर्थः। भाष्यकारेण ज्ञानेनासमानस्तंभाघातकारवैविध्यान्यथानुप
पत्त्यास्तंभादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तं तद्वयुक्तं निन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशसंज्ञावादेत्याशंक्याभेदाभ्युपगमेऽर्थ
स्यापरोक्षज्ञानस्यादित्याहुः न तावद्वित्यादिना। मा भूत् ज्ञानमर्थविषयज्ञानांतरस्य जनकमात्रविषयाश्रित
प्राकट्यमनेनाजनि तथापि स्वभावसंवंधादर्थविषयव्यवहारजनयोर्द्वित्याशंक्या हतयेति। ज्ञानमात्राकारस्य
सर्वज्ञेयसाधारण्यान्नीलकारवत्ज्ञानं नीलमवधारहेतुरित्यर्थः। विज्ञानवादी सौत्रांतिकस्यापि संमतं

मिति वदन्तु किं माह तदुक्तमिति । ननु न सौत्रांतिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इत्युच्यते किंतु बाह्य नीलस्य
 दृशो ज्ञानस्य नीलमाकारे स्तीति तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वस्य मतिरत आहैकस्येति । स्वीकृते ज्ञाननिष्ठ
 नीलमाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यसिद्धिरित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेण ज्ञानाभावे ह्यर्थस्य समर्थानुमाना
 दपि समर्थयते यद्येन सहैत्यादिना विज्ञानवादिना योजनार्थमोर्ध्वो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपपन्न
 नियमाभावात्प्यविरुद्धोपपत्तः सहोपपन्नानियमस्तदुपपत्तिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यैवाभाव इति । व्याप
 कविरुद्धोपपत्तिं प्रपञ्चयति निषेधो हीति । अथि नौ न भूत्रे । यो यन्मात्रानुबंधी यदात्मानसतत्रत्यभाव
 हेतुः । उक्तं हि । तद्भावमात्रं न्वयि निश्चयभावो हेतुरात्मनीति । तद्भावप्रकृतेर्दर्शयति । बाह्यानाल्लवनता हीति । प्र
 त्ययत्वमात्रानुबंधिनीति । तदात्मावेत्यपि दृष्टव्यं । निराल्लवनत्वस्याभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वादुक्तं
 हि नित्यन्यासं सर्गिणो भावादयोऽभाव इति । एवतावत्प्रत्यये नीलमाकारः स्वीकृतश्चेतेनैव व्यवहारसिद्धेर्वैतन्य
 र्थवैयर्थ्यमुक्तं । तत्र प्रत्ययगतार्थाकारज्ञानमेव बाह्यार्थकं व्यतीति प्रत्यवतिष्ठत इत्याह सौत्रांतिक इति ।
 बाह्यार्थसद्भावेनुमानमाह येयस्मिन्निति । सौत्रांतिकः स्वात्मसंतानमेव दृष्टं तयति । यथेति । अविश्व
 निविवक्षामकुर्वति । अजिगमिषति गुंतुम निच्छति माये विवक्षुः जिगमिषु पुरुषांतरसंतानाश्रितगमनवचन
 विषयप्रातिभासा यथाभावे सतिकादावित्काम इति रिक्तपुरुषांतरसंतानमपेक्षंते तथा दार्ष्टान्तिकेपी

आहृतथावेति। अहमित्थदीयमानाळयविज्ञानेन जन्यमानास्तदातिरिक्तजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां विवादः।
सिताः शब्दस्य शक्तिपरसंगंधसुर्यादि विषयाः षडुप्यर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिप्रत्ययाः सस्यन्वाळयवि
ज्ञानसंतानेकदाचिद्वंतस्तदतिरिक्तहेतुकारत्यर्थः। अर्थोतरतामाशंक्याहयश्चे। अन्यस्यासंभवादित्यर्थः।
असंभवेऽसिद्धेति शंकते। वासनैति। शंकाग्रंथोक्तमर्थव्याख्यानपूर्वकं दूषयति। नन्वेति। तत्प्रवृत्तीति
तस्यांसंततौ प्रवृत्तिविज्ञानानि नीळादि विषयाणि तज्जननशक्तिवासनेत्यर्थः। प्रत्येति प्रत्यागच्छति उत्पद्यते।
नैनपरिपाक इति प्रवृत्तिविज्ञानजनकाळयविज्ञानात्पूर्वः आळयविज्ञानसंतानेयदा कदाचिदुसन्नो नीळादिपू
त्ययप्रत्ययः इत्युक्तः। ननु किमिति स्वसंततिपतितपूर्वक्षणेवोत्तरक्षणेवार्तिपरिपाककारणमास्तीयते। साव
ज्ञादिसंतानवर्तीक्षणेः किंनकारणस्यादत आह संतानांतरेति अत्र न हेतुं वक्ष्यति न च ज्ञानसंतानांतरविवंधन
त्वं सर्वेषामिति ग्रंथे। एवं शंका निप्रायं विशदीकृत्य दूषयति तथावेति प्रवृत्तिविज्ञानजनकाळयविज्ञानवर्ति
वासनापरिपाकप्रतिसंख्याळयविज्ञानसंतानवर्तिनः क्षणाहेतव इति वक्तव्यं न चेदेकोपि हेतुर्न स्यादिति
वाथकमाह न वाक्येति। सर्वेषां हेतुत्वे च दूषणं वक्ष्यते। इदानीमेकस्यैव हेतुत्वमिति पक्षं विज्ञानसौत्रांतिकं
वादीप्रतिशंकते क्षणभेदादिति। आळयविज्ञानसंतानवर्तिक्षणानां भेदादास्ति प्रतिक्षणं शक्तिभेदः तस्य च श
क्तिभेदस्य कादाचित्कत्वं सिद्धतीत्यर्थः। त्वात् शक्तैकक्षणांतरं कार्यस्याळयविज्ञानक्षणेवार्तिवासनाप
रिपाकस्य ननु न्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य च कादाचित्कत्वं सिद्धतीत्यर्थः। दूषयति सौत्रांतिकः नन्वेवमिति।

कस्याऽप्यविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानाख्य नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यस्याततः प्राक्तनस्या
 व्यविज्ञानवर्तिनी व्यादिज्ञानक्षेत्राण्यस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यउत्तरक्षणवासनापरिपाकारस्य
 प्रबोधसामर्थ्यस्यादिति द्वै एव ज्ञाने एकस्यामाव्यसंततौ कारणस्यातानेतराणीत्यर्थः। यदीतरेषामपि पूर्वी
 ज्ञानानां परिकल्पितहेतुत्वमुत्तरोत्तरेषां च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते तत्राह सत्त्वेवेति। न वंतु सर्वे क्षणाः
 समर्थास्तत्राह समर्थहेतुसूत्रावदिति। यदवादिष्य सर्वेषां हेतुत्वे दूषणं वक्ष्यति तदनेन ग्रन्थेन क्रियते। यद्य
 नादिसंततौ पतित आख्य ज्ञानं व्यक्षणाः सर्वे एव नीलज्ञानजननसमर्थास्तत्राहैव नीलज्ञानं सदा स्यान्न
 तु कदाचित्पेवं निषेध्यं यत्कादाचित्कत्वं तस्य विरुद्धं सदा तनत्वं तस्यापत्तिद्वारेण उपलब्ध्या कादाचित्कत्वं
 नीलज्ञानस्य निवर्तनं तु निवर्तितुमर्हति दर्शनादेव तत आख्य विज्ञानाद्यद्वैतं तरे वाच्येन स्तरपेक्षत्वे व्य
 तिष्ठते। ततः किं जातमत आह रतिप्रतिबंधसिद्धिरिति। येन स्मिन् सत्यापेकादाचित्कास्ते तदतिरिक्तापेक्षारति
 प्राक्तनौत्रांति कोक्त व्याप्य व्यापकयोः प्रतिबंधसिद्धिर्व्याप्तिरिति। ननु नीलविज्ञानमपेक्षतां हेतुत्वं तरेतदेव
 हेतुत्वं तरेमाव्यविज्ञानसंतानांतरमस्तु कुतो वाच्यार्थसिद्धि रित्यर्थोत्तरतामनुमानस्याशङ्क्याह न वेति। चेन्न
 संताने विच्छिन्नो गमनवचनप्रतिभासो यस्य तत्काळ उदयतो मे त्रसंतानं स्छस्य गमनवचनविज्ञानस्य तत्र यो
 क्तं तस्यैव विज्ञानवादिभिः संतानांतरनिमित्तत्वमिष्यते। न तु विवक्षति जिगमिषति च वैत्रेयहमनवचनप्रतिभासं

तस्यापि। तस्य तु चेत्तस्य संतानमात्रहेतुत्वं तच्च निरस्तमिति वात्थार्थापेक्षावाच्येत्यर्थः। यदि तु तथाविधस्यापि प्र
वृत्तिविज्ञानस्याऽऽय विज्ञानसंतानानंतरनिबंधनत्वमिष्यते तत्राहपि चेति। सत्तांतरप्राप्यं तरे विज्ञानानां सम
वायीदेशोभ्यपेयते संयोगीवा यद्देहादिप्रकर्षः नाद्य इत्याह विज्ञानानिरिक्तेति। तैशोविकादिवत्त्वया ज्ञान
समवाय्यात्मानभ्यपगमादिति भावः। न द्वितीय इत्याहामूर्तत्वादिति। नास्ति संयोगीदेश आथाशेषानां तानि तथा
तदेकत्वकत्वादित्यर्थः। संतानानां काळतोपि न व्यवधानमिति स्यात्संसारस्येति। एवं तु संतानानंतरस्य काळविप्र
कर्षः स्याद्यदिसंप्रति तनस्य चेत्तस्य संतानसंज्ञातनीळज्ञानस्य समनंतरपूर्वक्षणे मैत्रसंतान उत्पद्येत इ
तरथा तस्याप्यनादेत्वे काळविप्रकर्षाभावात्तथावसंसारः स्यादित्येत्यर्थः। यस्मात्संतानानंतरनिमि
तत्वेऽपि तस्य सदासंनिधानात्प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपत्तं। तस्मादित्यप्यसंभूयति। तस्मादिति।
प्रवृत्तिप्रत्यय आऽऽय विज्ञानानिरिक्ते हेतुकरतिपक्षस्य संतानमात्रनिमित्तत्वं विपक्षस्तस्मात्संदिग्धात्माह
तिर्यस्य स हेतुस्तथा तत्वेनेत्यर्थः। स्य संतानमात्रनिमित्तत्वं प्रपञ्चयितुं प्रतिबन्दीमाह वाक्यनिमित्तकत्वेपी
त्यादिना। नन्वाऽऽय विज्ञानक्षणानां स्वस्य हेतुवैशिष्ट्यात्सामर्थ्यकोदेऽप्येकसंततिपतितत्वा विशेषादेकविधसा
मर्थ्यस्यादित्याह न वसंतानोनामेति। आऽऽय विज्ञानसंतानो के क्षणकोदेऽपि न सामर्थ्यकोद इत्यप्यद्य मतिरि
क्तवात्थान्यसंतानभेदस्याऽऽतिभेद इत्याह। संतानभेदोतिविति आऽऽय विज्ञानसंतानानां नीळादिवात्थार्थ

संतानानां वत्सामर्थ्येनैव तत्तत्त्वाच्छयवित्तानसंतानैरनुन्ममापि नीळादिसंवेदनं वात्यनीळादिसंतानैर्जन्यतरतिवेत्तत्र दूषणमाहुतं ततर्हीति। वात्यार्थं वादे हि श्रुतिवत्त्वानीळार्थानां प्रतिनीळार्थं किन्नासंतिनीळसंतानास्त्रसंतानभेदाच्छक्तिर्कोटोपगमेनीळसंतानानामप्येकविधाराक्तिर्न स्यात्तथा वैकमेव नीळनीळाकारज्ञानं जनयेन्नसंतानांतरवर्तीत्यर्थः। चोद्यसाम्यमुक्तापरिहारसाम्यमाहुतस्मात्संतानांतराणामित्यादिना। यथा नीळपीतादिसंतानांतराणां स्वस्वकारणकोटोत्सामर्थ्येनैव वत्साम्यवित्तानसंतानपतितक्षणांतराणामपीत्यर्थः। श्वप्रत्ययः पूर्वोदितनीळादिप्रत्ययः वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्य वासनाशब्दार्थमाहुत्वाच्छयवित्तानेति असंविदितमवित्तानमर्थत्पूर्वमिति लभ्यते। वर्तमानस्य संविदिति त्वात्। अनागतस्य चासिद्धसत्ताकत्वाद्दृशज्ञानं वासना न त्वास्मिन्मते स्ति स्थायिनी वासनेति भावः। पूर्वशक्तिर्वर्तमानेत्फले दहानी शक्तिशक्तिमूतोरकोटादित्तानमिति न विरोधः। ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्याच्चेदुत्तरज्ञानं वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतश्च त्राह पूर्वनीळादीति। अनेनानादौ संसार इति नाप्यव्याख्यातं। तत्र भगवता भाष्यकारेण प्रमाणप्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवसंभवाविति वदतैतदिह सूक्ष्मां वभूवेयथाविच्छेदज्ञानाद्देहेन सूक्ष्मा न्यस्यासंभवः परेण भाष्यते। एवमभेदेनापि मया सुसंभावितं प्रयोजकोऽसंभवः प्रमाणं वा वाक्यामाहर्तुमिति तत्रासंभवं परमतेदृशपुतिर्दृशमत्रेत्यादिना। तत्र बौद्धेन ज्ञानाद्विन्नस्य सूक्ष्माकार्यस्यासंभवमुच्यमानमनुवदति। तत्रेहमिति। स्वेच्छमंत्यर्थस्य पुगपद्विन्नदिग्यापित्वं किन्नदे शव्यापित्वं वा एवं वैकादिग्दे शोर्थस्या

वरणमन्यद्विष्टे शो वा ना वरणमिति विरुद्धमर्थ्या सा देवः स्यात्तु ज्ञाना भेदे तु न दोषः ज्ञानावच्छेदकार्यस्य
ज्ञायमानस्य तद्विनिर्मुक्तत्वादावुत तस्य तदात्मत्वाभावेन विरोधाप्रसंगादित्यर्थः ज्ञानाकारत्वरति
मसमीक्षा वरणमर्थसंशयोपपद्यते न युज्यते इति योजनारहा नीमेतन्मरी भवमनुमन्यवो ह्यमते
पक्षसंभवमाहुः तथापीति। यद्यप्यवभासानवभासच्छरणविरुद्धमर्थसंशयोर्न स्यात्ताना भेदे भ्रुपगतेन
प्रसज्येत। तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्वमतद्देशत्वं वदृश्यते। प्रदेशभेदेन च क
पाकंपौ विवेचयतस्मिन् रक्तत्वारक्तत्वेव सति चैवं ज्ञानाकारत्वेप्यर्थस्य वलिते विरुद्धमर्थवत्त्वाद्देवप्रसंगस्त
च्छेदमर्थः। अर्थस्य ज्ञाना भेदे सति अवयविन्यवयवैवोक्तं दोषांतरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याहुर्व्यतिरेकाम
तिरेकेति। ननु किमिति ज्ञानानिन्वेत्ये तद्देशत्वा तद्देशत्वादिविरुद्धमर्थ्या सप्रसंगः। यावता परमाणूनेव
ज्ञानमवच्छेदता तेन निन्वेदेशत्वादिमेतदस्य तद्विना वदिति। नीलज्ञानं यदि परमाणूनां वेत तर्हि
त्वया ज्ञानज्ञेयपोरभेदाभ्यपगमात् ज्ञानस्य किं ज्ञेयमात्रत्वं ज्ञेयानां वा परमाणूनां ज्ञानमात्रत्वं नाद्यत्वा
हा एकमेति ज्ञानस्येत्यर्थः। न द्वितीयदत्ताहुः आकाराणां वेति। ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः ननु नैकं ज्ञा
नं परमाणूनां गोचरयति यत उक्तदोषः स्यात्किं तु प्रतिमाणु ज्ञानभेदरतिनेत्याहुः न च यावन्तरति। तत्त्वैकं
कज्ञानं गृहीतना नापरमाणुपशमशात्मकः प्रत्ययः स्वरूपाच्छेदवन्तरति तत्राहुः न च तत्त्ववेति। तस्याद्वि

अ
२

४९॥

तत्त्वैकेष्वप्रत्ययस्य साकारतया आकाशाणां नानापरमाणुनां तद्वेदात्तस्य परमाणुमात्रत्वे भेदः तेषां विज्ञानमात्रत्व एकत्वमिति स्थूला वल्लभन मेकं ज्ञानं न स्यादित्यर्थः । तस्मान्नान्यर्था इति । तस्माद्वृत्तिविकल्पादेस्तर्कादर्थपरमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूला भासः न च ज्ञाते ज्ञानात्मके कथं कृतः । एकत्र ज्ञाने वणिते न मार्गेण तदात्मनो नानाकारस्थूलात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । बहुष्वपि । तानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूला भासस्य न संभवः । बहूनां परस्परवार्तनमिति तत्त्वादेत्यर्थः । एकोपलब्धं भूत्वा मुक्ता ५३ नुपलब्धिः स होपलब्धं नियमरतिन विरुद्धं त्वं हेतोश्चेत्तर्हि सहस्राद एकत्वस्या वाचकशब्दप्रयोगात्तवानि ग्रहं इत्यर्थः । अन्ये कोपलब्धं नियमादित्येव हेतुस्तत्राह अपि चेति । अपचनुविद्धं विषयत्वेन संबद्धमित्यर्थः । उपलब्धमंतरति साक्षात्कारात्ति प्रायः । मनुजग्रहणं तिर्यगादिमावृत्त्यर्थः । नाश्वरवस्तेन आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणानुपलब्ध्यावपि तदैकादर्शनादनैकांतिको हेतुरित्यर्थः । ज्ञानभेदसाध्या इत्यादौ सर्वत्रासत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । बाष्पे वास्पवासकत्वमविद्योपप्लवे हेतुः अविद्योपप्लवश्च सदसद्भेदेषु हेतुरिति व्यावष्टे एवमिति । अविद्यासविकल्पाकप्रत्ययः । अनादीनि अनादि वासना जन्य सविकल्पाकप्रत्ययात्मके विकल्पापरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः शब्दार्थः स त्रिविधो ज्ञेयः । त्रैविध्यमेवाह भावेति भावं नीळादिनीलत्वादि रभावं नरविषाणां नरविषाणत्वादि नुभयं विज्ञाननरविषाणादि अमूर्तत्वादि राश्रयते इति तथोक्तं । बंधं मोक्षादिप्रविज्ञा इति

४९॥

भाष्ये गतादिशब्दं व्याख्येयं एवं विप्रतिपन्नमिति। प्रतिज्ञे तत्रेति शब्दोपस्थापनार्थे यदि प्रतिपादनविषयनिर्देशः।
 असत्ते कस्मिन्प्रतिसंधातारि नोपपद्यते तावच्छ्लोके त्वया च सनेष्ट इत्याहुतत्सर्वविज्ञानस्येति। कर्मफलभावे
 ज्ञानज्ञेयभावः। अतस्तद्विरुद्धमिति तः प्राक्तनभावेण प्रतिबंधिरूपाभूमिरननाक्रियते तथा च ज्ञेयार्थस्वरूपं
 साधितं तत्तत्प्रकारेण एकस्य कर्मक्रियाविरोधोक्तः। विज्ञानस्य न्यवतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन ग्राह्य
 त्वत्वापत्तिः बहुवचस्यैव प्रकाशमानस्याप्यर्थलोचकत्वसंभवादतश्चोद्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह बोद्धव्यमिति। अप्रत्यक्ष
 शोपलंभस्येति। यद्यप्रत्यक्ष उपलंभः स्यात्तर्हि चक्षुष इव तस्यार्थदृष्टिरन्या जन्मा स्यात्सा च न लिप्यति।
 तस्या अन्यार्थदृष्ट्यपेक्षत्वेना न वच्छानादित्यर्थः। तर्हि ज्ञानांतरप्रत्यक्षं सदर्शप्रकाशो भवतु तत्राहुतत्वेदिति।
 नन्वर्थप्रत्यक्षमित्युक्तं यथा साक्षिण्युपलंभ इत्येते एवमुपलंभमपि प्रत्यक्षमित्युक्तं तत्रोपलंभान्तरमेव तत्र कुतो
 नाकाक्षा अत आह सत्यमिति। विज्ञानग्रहणमात्र एवास्मान्निःस्वीकृते विज्ञानसाक्षिणो विज्ञानविषयग्रहणा
 तरा काङ्क्षानुत्पादादिति भाष्यार्थः। अनंगीक्रियमाणं दर्शयति। नत्विति। तत्प्रत्यक्षत्वापतस्योपलंभस्य प्रत्यक्ष
 त्वायेत्यर्थः। स्वप्रकाशसाक्षिणि अंतर्करणप्रतिबिंबिते सत्यं तत्करणपरिणामस्य भावतएव साक्षिप्रतिबिंबा
 धारतया सिद्धिसंज्ञकान्नपरिज्ञेते न वैवमतो नित्यसाक्ष्यं नुभवसिद्ध इत्याहुतत्वास्ति संभव इति प्रमातुः सा
 क्षिणः न चानुभवसायादनुभवप्रत्यक्षता। तस्याप्यप्रत्यक्षस्यानुभवसाधकत्वा योगादनुभवांतरतः प्रत्यक्ष
 त्वेअनवच्छाया उक्तत्वादिति। न केवलं मनुष्ये एवानुभावितुं शक्नोति ननु भवांतरा नपेक्षा किंतु क्रियामात्रमेव

कर्त्राक्रियांतरमंतरेण व्याप्यते इत्याहु यथा छेत्तेति। मा भूत् तान विषयज्ञानपरिमाणौ तरापेक्षयानवच्छा
 साक्षिणस्तु साध्यंतराश्रितप्रमापेक्षयाऽनवच्छास्यादित्याशंक्यप्रकाशत्वानेत्याहु नचप्रमातरीति
 अनेन साक्षिविषयगृहणाकांक्षानुत्पादादित्येवमापि पूर्वभाष्यं व्याख्यातं। ननु साक्षिणं प्रतिप्रत्ययस्योप
 षभ्यत्वे तद्विषयउपलब्धोऽप्योवाच्यः तस्य च प्राप्तिरसात्पूर्वापरविरोध इति धर्ममपनयति ग्राह्यत्वं चेति
 फळेऽतस्करणशतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशकळमसाक्षिचैतन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण परिणामी तरापेक्ष
 फळांतरानुत्पत्तेरित्यर्थः। चैतन्याभिधानं। व्यक्तिरूपकळमरूपेव। तदाहु रत्रभवंतो नार्तिककाराः। विषयद्वस्तु
 स्वभावा नुरोधादेवनकारकात्। विषयसंपूर्णतोत्पत्तौ कुंभस्यैवं दृशार्थिणामिति न संवित् अर्पते ज्ञायते परिणाम
 ज्ञानेनेत्यर्थः। स्यतः सिद्धप्रकटतया ज्ञानस्य ग्राह्यत्वमित्यनुषंगः ननु यदि परिणाममाप्तिव्यतिरेकेण
 संवितुं साक्षिणं प्रत्यक्षपरोक्षातर्क्योपि स्याद्वापकसाक्षिसंबंधस्य संविद्वर्त्यो रविशेषादित्याशंक्याह ग्राह्यो
 प्यर्थ इति त्रयार्थो हि स्वविषयान्तःकरणपरिणामरूपायां संविदे सत्यां तदधीनापि व्यसाक्षिः रूपानुभवात्
 प्रकटो भवति सातु संवित् केवळस्वरूपानुभवात् स्वप्रतिबिंबितात् प्रकटतां प्रतिपद्यते। एतदुक्तं भवति सर्व
 व्यापी सन्नपि स्वरूपानुभवे। विद्यावृत्तत्वान्नभासते स तु निर्मळ इव मुकुरतळे मुखकाखर स्वभावविशेष
 बहंतःकरणेऽपि व्युत्पत्तय इति तद्वृत्तिरपि भासुराभिहितेति भवति स्वभावप्रतापेन स्वतःकरणं प्रति व्यव

तृतीयेन सत्यभावादेव चैतन्याभिर्व्यंजनभूतः दृष्टव्यसं वंधाविशेषेऽपि स्वभावाविशेषात् तू व्यंजका व्यंजकत्वं यथा
चाक्षुषी प्रभा सं वंधाविशेषेऽपि नूपाद्ये वे व्यंजयति न वा द्यादिकं तस्मात्परिणामाच्चित्तकानुभवार्थसिद्धिः
ति कर्मभावा इति परिणामक्रिया जन्मफल भागितेत्यर्थः। आत्मस्वप्रकाशत्ववच्छादितं सर्वसिद्धिनिर्देना
सिद्धमिति शक्यते स्यादेतदिति। आत्माज्ञेयः प्रकाशमानत्वद्वयवहति तनुमानं। इदं तावदाभासः। अत्र हि यत्प्र
काशते तद्वेद्यमिति व्याप्तिरस्य पेया तभासत्यस्याव्याप्तेर्याग्राहिका संवित् सत्यस्यापारिस्फुरति न वा प्रथमे किं
कर्मत्वेन किं वा उच्यते संविद्वेद्यं न पेया स्वयं वहायुहे तुत्वेन। नाग्रिमः स्यात्प्रतिवृत्तिविशेषात् न च रमस्तस्यामेव सं
विदि व्याप्तिचारान्न च रमः अस्या एव संविदो विशेषस्या न वभासनात्कथं सकलविशेषोपसंग्रहवती व्याप्ति
स्यां यं विदि पारिस्फुरेदपरिस्फुरणे च कथमनुमानमुदयेत। एवं सिद्धेऽस्य द्वौर्व्ये स्वप्रकाशत्वसाधनी उ
दोषा मनुमा मातृका षीती तत्वसिद्धये यथा हीत्यादिना। अनागतं तु कप्रकाशत्वरति प्रातिज्ञा। आगतं तु कः स्ववि
षयः अर्थात्प्रकाश इति लभ्यते। समस्य नास्ति सचासौ प्रकाशश्च तत्वे सतीत्यर्थः। अनेनाज्ञेयत्वे सातिभासमा
नत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निरुक्तं। भासमानत्वं च व्यवहारिकत्वा बोधविधुरं भासत इति शब्दलभ्यत्वं स्वप्रकाश
त्वमिति न भानविषयत्वं इति न व्याघातः। न च वेदांतज्ञेयत्वविरोधः निरुपाधेरज्ञेयत्वां द्वेदांतजन्यवृत्त्यपार्थो
तत्तत्तत्तत्त्वमपीति युक्तं नन्वप्रस्मर्तव्यं। अतएव स्वप्रकाशस्यानुमानज्ञेयत्वविरोध इति निरस्तं। अनुमिते

रेव ज्ञेयत्वोपायित्वात्। नित्यसाक्षात्कारतानागं तु कप्रकाशत्वे हेतुः। संविदभिन्नत्वं च साक्षात्कारत्वं न विंदि-
 यप्रतितीत्वादितच्च संविदः स्वतः तदन्वस्यत दध्यासा तत्समर्थनार्थमसंदिग्धा विपरीतस्येत्कृतं। असंदिग्धा
 विपर्यस्तत्वमुपपादयति। तथाहि प्रमातेत्यादेना। संदिग्धा नोप्यन्यदिति शेषः। एवं सर्वत्र। तदयं प्रयोगः आ-
 त्मास्वयंप्रकाशः। शब्दपरोक्षत्वाच्च शब्दपरोक्षश्च शब्दसंदिग्धत्वाच्च तदवदिति। तत्सिद्धेरिति। विपक्षे
 दंडशेषणत्वं। अयं घट एतदन्व ज्ञेयत्वराहितभासमानान्यः। इत्यत्वात् तदवदिति तत्सिद्धेरिति विपक्षे दंडमाह
 नचैतदिति। यदि नित्यसाक्षात्कारत्वमात्मनो न स्यात् तर्हि कदाचिदात्मनिसंदेहः स्यादेत्यर्थः। स्यादेतदात्मविष-
 यासंविदुदेत्येवेति। तत्राहु न वस्तेति। उक्तेन क्रमेणेति। न क्रिया तमा व्याप्यते किं तु कर्त्तृत्वेनेत्यर्थः। अनेन वि-
 त्तानं व्यतिरिक्तं ग्राह्यं ग्राह्यत्वादिति पूर्वोक्तानुमानस्य विपक्षे दंड उच्यते। उक्तं कर्म स्फोरयति न फलस्येति। ना-
 र्चइति नार्थेऽपि विप्रतिपत्तिः। तस्य त्वन्मतेऽपि मिथ्यात्वादित्यर्थः। स्वप्नवादेत्ययं दृष्टान्तः। साधविकलः स्यादेति
 योजनो अभ्युपेत्य स्वप्नप्रत्ययस्य निराळंबनत्वं जाग्रदवस्थाप्रत्ययस्य तान्निरस्येति विद्यते। एव तु तस्यापि प्रातीतिक-
 माळंबनं। एवं तावत्स्तंभादिप्रत्ययो निराळंबनः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवादेत्यनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपा-
 धिकत्वमुक्तं। न च साधनव्याप्तिः। सति प्रमातरि जाग्रदप्रत्यये बाधविरहस्य प्रतितीत्वेन साधनव्याप्त्यनुमा-

९ द्यतिरेकेण घटवत्। न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं ९

मानस्यातीतकाळत्वात्संप्रतिप्रमाणजन्यत्वेनापिसोपाधिकत्वमाह संस्कारमात्रजं हीनिमात्रग्रहणेन प्रमाण
कारणोद्दिष्टादि साहित्यत्वं व्यावर्त्यते न तु म्रमहेतु दोषा साहित्यं। अतएव भाष्यामतस्मृतिराद्यः प्रमाणमिच्छि
तसंस्कारजत्वाद् भेदिरस्य प्रज्ञाने औपचारिको व्याख्यातः। उपलब्धि रिवेति भाष्यगतमुपलब्धि राद्यं व्यावर्त्य
प्रत्यक्षत्वेनेति। प्रत्यक्षत्वेन वर्तमानेन वस्तुना इन्द्रियसंप्रयोगे इत्यर्थः। षट् प्रमाणजनितं ज्ञानमुपलब्धिः।
एवमव्याख्यानेष्वप्रस्थापिमिथ्योपलब्धित्वाद्बोधम्यनसिध्येदिति। काळातीततां प्रत्यक्षत्वे ता राह अ
पि वक्ष्यते इति। न नूत्नगतिः प्राप्तमपि प्रामाण्ये मनुमानादपोद्यतामत आहानुभवविरोध इति। अवाधित वि
षयत्वेनावगतस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात् सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदया प्रै नैत्यक्ष
स्य प्रामाण्यापवाद इत्यर्थः। न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सो न्यसाधर्म्यतस्मिन् संभवविष्यतीति भाष्यं तत्र न सं
भवतीति प्रमाणेन न संभवतीत्यवधारित इत्यर्थः। तेन सदिग्यस्तु धर्मोऽन्यसाधर्म्यमहमत्वावदेः संभवविष्य
तीति सूचितं। अथोपलब्धभावाद्वा सनानां भाव इत्युक्तं परेषामर्थाभावाद्वा सनानामर्थोपलब्धिनि
व्याप्तेरसम्मतत्वादित्याशङ्क्याहु मथा लोकादृशं नमिति त्वयापि वाच्यार्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं को
कसिद्वा न्वयमतिरेकाभ्यामवगते व्यंत इष्टं तेन वजाग्रत्यनुमेयं तथा च यो लोकावन्वयव्यतिरेको
तावथोपलब्धिनिव्याप्तिरिति हेतु इत्यर्थः। न लोकोकी वासनेति अंतरेणाश्रयमेकसंततिरतिसमानाकार
विनास्य वासनात्वं लब्धलोकोकेमिति भावः। वासनागुणस्याश्रयः समवायिकारणं तत्राश्रयत्वादिमतमाळ

४४

४४॥

यवित्तानां वासनया सहोत्पद्यते पूर्ववानाद्य इत्याहुः योरेति नियत प्राक्सत्त्वं तद्वि कारणत्वमित्यर्थः। नदि
तीय इत्याहुः प्रागिति। असतश्चाधारत्वा योगादिति द्रष्टव्यम्। वर्णकांतरमाधिकरणस्य दर्शयन् पूर्वपक्षमाहुः
स्यादेतदित्यादिना। विविच्यं तरत्येतन्निर्णयान्नि प्रायं न भवति किंतु व्यवस्थापश्चाद्विभागाभिप्रायमित्याहुः
कविदितिसूत्रं योजयन्ति हांतमाहुः कौकिकानि हीति अतात्विकत्वं प्रपंचस्य व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्तुभू
तं वाच्यं तस्याभावः त्वन्मते प्रमाणतस्तत्त्वानुपपत्त्ये रिति प्रतिपादयन् नभावो नुपपत्त्ये रिति सूत्रं योजयति
यद्यप्येतेत्यादिना। अतात्विकत्वं प्रपंचस्य धर्मि ग्राहकप्रमाणैरवगम्यते बाधकप्रमाणान्तरेण नानाद्य इत्या
हुः प्रमाणानि हीति। नदि तीय इत्याहुः बाधकं चेति। ननु किमन्याधिष्ठानतत्त्वबोधेन प्रत्यक्षादिप्रमितवस्तुगत
विचारसहत्वं मेव बाधकप्रमाणं गमयत्विति चेत् तत्र वक्तव्यं किं विचारसहत्वं नाम स सदसदादिष्वेव न्यतपक्ष
निवेशी वस्तुभूतो धर्मः परं विचारं न सहते इत्युच्यते। उत विचारसहत्वेन नूषेण निस्तत्त्वं शून्यमपि मतं नान्य
इत्याहुः तत्रेति। द्वितीयेति निस्तत्त्वं सदादिष्वन्यनिविष्टं न वा। न प्रथमः सदादिप्रकारैस्तत्त्वव्यवस्थायारूपमा
निसृत्वा इत्याहुः कथमन्यतमदिति। नदि तीय इत्याहुः नचेति। निस्तत्त्वं तत्त्व रूपत्वाभावः स चासंनित्यसत्त्वं
भावानां व्यवस्थापितं स्यात्तथा चासत्त्वा व्यवस्थाप्रतिताविरोध इत्यर्थः। पूर्वमधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्वाधेन
सबतीत्युक्तेरहानीमधिष्ठानाभावाद्वाधेन सत्त्वं न भवमाहुः पिवेत्यादिना। अपश्चैविशेषमाहुः तस्यादिती। वैधर्म्य
सूत्रं सुयोध्यं। भाणिकत्वाच्चेति सूत्रे उपदेशादेत्यपस्कृणीयं। ततश्च भाणिकपदार्थसत्त्वोपदेशाद्

४४॥

ये
नोपदेशाच्च व्याहृताभि व्याहारः सुगम इति योजनीयः। यथापथेति भाष्ये स्थू वीप्सां व्याचष्टे ग्रंथतरति। दर्श
नमिति वक्तव्ये पश्यनेत्यपशब्दः तिष्ठते ह शेषश्चिदिति प्रत्ययेति सुपरया वा देशोपपत्तये तु न तस्या शित्वा
तु मिह सेचन इत्यस्य निष्ठां तस्य मीढमिति सिद्धमिति सिद्धमिति त्वपशब्दः। प्रोषथ शब्दः उपवासे बौद्धेः प्रपुज्यते॥
स्नातः शुचिवस्त्राभरणः प्रोषथं विदधीते तिसर्वलोके रप्रपुक्तत्वादपशब्द इति अर्थतो नुपपत्तिमाहार्थतश्चेति।
अक्षरप्रविनाशिनमनादि वासनानाश्रयत्वादक्षरत्वमिति सिद्धिः। उत्पादादेति सूत्रे स्थिता धर्मता धर्मस्थिति तेति न
कारणत्वधर्मस्य कार्यत्वधर्मस्य तास्थिरत्वस्यीकारात्सर्वभाषिकत्वविशेषः॥ ७॥ नैकस्मिन्नसंभवात्॥ एकनूप
ब्रह्मसन्वयविरोधनेकांतवादभंगस्य बुद्धिसंनिधानं क्षणां संगतिमाह निरस्त इति। मुक्तकच्छेषु निरस्तेषु मु
क्तवसना बुद्धिस्था भवन्तीति। अथ वा समर्थमात्रसिद्धपंचसंख्यादे पदार्थोऽप्यन्याभासे निरस्तपंचास्तेका
यादिसामर्थिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससदृशं मतं भवति बुद्धिस्थं तदिदं समयपदेन सूचितं। उपलब्धेरर्थसत्त्व
वत्तदनेकांतोपपल्लवे वास्तीत्यन्यथा संगतिः। अस्तीति कायं तेशब्दांत इत्यस्त्रिकायाः कैगैशब्दे। अहंनि
त्यसिद्धः। इतरे केचित्साय नैर्मुक्ताः अन्ये वद्वाः। प्रवृत्त्यनुमेय इति। सम्प्रकृतिरूपत्वेन प्रवृत्तिर्द्वैविध्यं वक्ष्यति।
तत्र धर्मास्त्रिकायाः सम्प्रकृतिप्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः। शास्त्रीयवाक्यप्रवृत्त्याद्यांतो पूर्वार्थोऽर्थोऽनुमीयत
इत्यर्थः। अर्थमिति। उर्ध्वमगो वशीलो हि जीवस्तस्य देहे वस्त्रानेनाथमोऽनुमीयत इत्यर्थः। वं धमो क्षौफले

प्रवृत्ती तु समीच्य समीच्यौ तयोः साधने ते दर्शयत्यासवेति। आसं स्वयमनिगमयति। बंधोऽष्टविधं रति। यद्यपि
 पूर्वोक्त आसवोऽपि बंधस्तथापि तद्देतुत्वादयमापे बंध इत्यर्थः। अतिप्रसंगादिति। आशामोदकारि तानेभ्योऽपि
 मोदकारि सिद्धिप्रसंगादित्यर्थः। विपाकहेतुरिति। शरीरकारेण परिणामहेतुः तच्च कर्म वेदनीयं। शरीरद्वारे
 ण तत्त्ववेदनहेतुत्वादिति। शुक्रश्रोणि तत्पतिकरे जाते मिच्छितं तदुभयस्वरूपा युष्क। तस्य देहाकारपरि
 णामशक्तिर्गौत्रिके। शक्तिमतिरस्मिन् बीजे कळ कळारूप इवात्मका वस्त्राणां बुद्धे हात्मतायाश्चारे भक्तः क्रिया
 विशेषो नामिकः। सकृत्पुंस्त्री जस्य तेजः पाकवशादीषत् घनीभावः शरीरकारपरिणामहेतुर्वेदनीयमि
 निविभागः। कायतीति कै गैश्वरस्य रूपं स्यादस्मिन् नास्ति चेत्पेतदवक्तव्य इत्यस्या धस्तात्सं बंधनीयं। सप्त
 चैकांतत्वभंगाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरंतीत्यपेक्षायां मनंतवीर्यः प्रातिपादयामास। तद्विधानविवक्षा
 यां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवाज्ज्ञेते। क्रमेणोभयवांश्यां प्रयोगः समु
 दायभूतः। युगपद्वैविध्यायां स्यादवाच्यमशक्तितः। आद्यावाच्यविवक्षायां पंचमो भंग इष्यते। अंसीवाच्यं
 विक्षायां षष्ठो भंगस्तमुद्भवः। समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भंग उच्यते इति। युगपदस्त्वित्वनास्त्वित्वयोर्विवक्षायां
 वाच्यः क्रमवृत्तित्वा उदुभयं युगपदवाच्यं। आद्योस्त्वित्वभंगोऽत्येनासत्त्वेन सत्तु युगपदवाच्यं अं सश्चाद्येन भंगेन
 सत्तु युगपदवाच्यः समुच्चितरूपश्च भंग एकेकेन सत्तु युगपदवाच्य इत्यर्थः। अथ वासदंशदुभयवेकांते भग्नौ

॥४५॥

४५॥

निर्वाच्यत्वनि यमकांगः स्यादवक्तव्य इति कृतः। तेष्वावपक्षेषु तत्तदपूर्वपक्षवाद्युक्तैः कानिर्वाच्यत्वनि यमः स्याद
दक्तव्यवक्तव्यादिना भज्यते। नन्वस्ति स्यादिति वर्तमानत्वविधिवाचिनोः कथमेकांर्थपर्यवसानमत आह
स्याह दृष्टि रिति इति इन्तुत्तो न विध्यर्थे तेत्यर्थः। वाचको ध्विति स्यादस्तीत्यादि वाक्येषु स्यादित्ययं शब्दास्तु इन्त
तस्य दृष्टो निपातरत्यन्वयः। को स्यात् इति तत्राह अनेकांतेति। अनेकांतः किं स्यात् अणप्रतिपाद्यते नेत्याह
गम्यं प्रतीति। गम्यमस्ति त्वादिति। कुतो स्यानेकांत द्योतित्वमत आह अर्थयोगित्वादिति। एतदुपपादयति। यादौ
पुनरिति अतिरेकमुक्त्वा इन्वयमाह अनेकांत द्योतकत्वेति। स्यात्पदेनानेकांता विधाने किं प्रयोजनमत आ
ह तथा चेति। यथा स्यादृष्ट स्यानेकांत द्योतकत्वं जै नै तुक्ते तथा तत्प्रयोजनं नोक्तमित्यर्थः। स्याद्वा दोहेषा
देयविशेषक इत्यन्वयः। किं किं शब्दा विमश्चेति सूत्रेण अणान्धमुत्पयो भवति ततः कथमिति रूपं लभ्यते।
तदुपरि विदित्ययं निपातौ विधीयते। ततः कथं विदिति स्यात्। तस्मात्किं वृत्तविधिर्हेतोः कथं विदिति कथं
विन्नास्तीत्यादिरूपात् सर्वथैकांत त्यागात् भवं तं सप्तसंज्ञनयमपेक्ष्य स्याद्वा दोहेषा देयविशेषक इति
त्यर्थः किं वृत्ते किं शब्दादुपरिवृत्ते प्रत्ययेऽपि। सप्तस्यैकांतेष्वस्यादि नियमो ध्वित्यर्थः। सप्तानामेकांतानां भ
वते हेतुन्यायं दर्शयति तथा हीति। न प्रवर्तते सत्र हेतुमाह प्राप्तेति। सतो वस्तुनः प्राप्तस्या प्रापणीयत्वादिति
त्यर्थः न निवर्ते ते सत्र हेतुमाह हीनति। असत्वेत्येकांते हेतुमेव त्यक्तमेवाह तं सर्वदा स्यात्तस्य च साध्यं

हानमनुपपन्नमित्यर्थः। यत्तु हेयादि सिद्धिहेतुः स्याद्वा इति तत्राह एतदुक्तमित्यादिना। यदस्मिन् द्रव्ये वेति नि
 यममेवममहे यस्तु कथं विदुस्ते प्रपञ्चः सच काश्चितः तत्र च हेयादि विभागसिद्धि रित्यर्थः। विचारानिमित्तमे
 वममहे सहेत्यादि निजारेणार्थिकरणेति सदे सत्वे वस्तुनो नथमौ। असत्त्वदृशायामपि वस्तुनो कृत्याया
 तान्न च स्वरूपं। सर्वदा न्वयप्रसंगादि हि विचारः कृतः सहेतुसंशये इत्यर्थः। पंडितनृपाणामिति प्रशंसायां नृपप्र
 त्ययः। अथ भेदवच्छेदं न विशारदो विचारणशीलान् भवतः। अनित्यत्वा तस्येति निदर्शनस्येत्यर्थः। दृ
 ष्टव्यं तिकेतुनानित्यत्वं मित्याह नास्थिर इति। आगमापायवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा युज्यते यदि
 नित्यत्वात्मेति पराभक्त्यगम इतरेत्येष्टप्रसंगाद्वारज्या वयविन एवात्मत्वेना वयवानामनात्मत्वादित्यादिप्रेत्या
 ह आत्मन इति। आत्मानि नृपणमापि भाष्ये प्रसज्यमानमिष्टमित्याशंक्याहानि नृपणेनेति। सिग्वस्तु विगतं ये
 मस्तु विविचः। देहांतरा प्रवेशान्मोहा वस्तुपारिमाणं नित्यं तस्य नित्यत्वा द्वाद्यमध्यमयोर्नित्यत्वानुमानेपरि
 माणत्रयप्रसंगात्। कथमेकनृपपारिमाणत्मा विशेषापादनमित्याशंक्याह एव हीति। नाद्यमध्यमपरि रिमाण
 यो निर्देयत्वमापाद्यते किंत्वाद्यमध्ययोः काळयोरंत्यपरिमाणस्यानु वृत्ति रित्यर्थः। यदि प्रागप्यस्तीति तर्ह्ये
 वा भूत्वानभवतीत्यर्थः। नन्वंत्परिमाणस्य काळत्रयेऽनुवृत्तावपि देहदेहप्रोक्तिकात्मात्मनः परिमा
 णांतराणि किं न स्फुरत आह नवेति पारिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसंगादेत्यर्थः। अथ्यकारेणात्मगताद्यमध्य

॥४६॥

४६॥

मपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वात् तत्परिमाणवत्तत्तच्चैकपरिमाणत्वेत्येकं व्याख्यानं कृतं। अपरे च मोक्ष
काळगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वान्नियतत्वात् पूर्वोक्त्याद्यमध्यमकाळयोरवस्थितपरिमाणवत्तीव्रः
स्यादिति। तत्र द्वितीयव्याख्यायां न विनादिता आद्यव्याख्यायामुक्तयपरिमाणनित्यत्वस्यां तत्परिमाणवत्
स्यात्तेनापाद्यत्वादुभयनित्यत्वादिति सिद्धवत्सूत्रे हेतुनिर्देशयोगमाशङ्क्या हात्र बोधयति अत्र वेति सूत्र इत्यर्थः।
नत्वादिमध्यमांतिमपरिमाणानां नित्यत्व आपादिते परिमाणत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात्कृत एकपरिमाणाताया
द्यतेऽत आह एकशरीरेति। त्रयाणां परिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात् सर्वशरीरेष्वेकैव परिमाणता
त्मनः स्यादिति द्वितीयं व्याख्येयमित्यर्थः। द्वितीयव्याख्यायां सर्वदा परिमाणैकस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोक्तय
शब्देन न परिमाणद्वयमाकीर्तयते किंत्वाद्यमध्यमकाळयोरेकयोः परिमाणनित्यत्वा
दित्येवं रूपेण हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीयेति। अस्याः व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिमाणत्रयस्य
सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते। किंतु पदेकशरीरपरिमाणातामात्रं सर्वशरीरेष्वपाद्यते। तदणुमहान्वात्मा
सर्वदेहेषु स्यादित्येवं रूपमित्याह एकशरीरेति। पत्सुरसामंजस्यात् सत्त्वा सत्त्वादेरेकत्रा संभववदधि
ष्टात्त्वोपापादानत्वयोरप्येकत्रा संभव इति प्रत्यवस्थानात्संगतिः। सांख्ययोगस्य पाश्चात्त्यादिभाष्यं
व्याख्येयं हि रण्यगर्भेत्यादेनाभाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं दृक्शक्तिरिति शक्तिग्रहणं तु समर्थापि सर्वसा
तुजैवीह कानजागत्यादितत्वादित्यर्थः। कथं नार्हतीव स्पष्टात् तत्तत्राह प्रत्ययेति। प्रत्ययमंतत्त्वरपरिणा

५५
२

॥४७॥

४७॥

ममनुष्यपतीति तथोक्तं। ज्ञात्वा प्रथमं पुरुषं पोरयिष्वातेति द्विवचनप्रयोगादे को जीवरति भ्रमः स्यात्तं युद्ध
स्पति सवेति। समासांतर्वर्त्यैकवचनं जात्यभिप्रायमित्यर्थः। के शोति सूत्रमीक्ष्य अधिकरणे व्याख्यातं। पुरुष
त्वात्प्रधानादन्यः के शाद्यपरापृष्टत्वात्पुरुषात् जीवादन्य इत्यर्थः। गूढचर्यास्वगुणप्रख्यापनेन दे शो
पुवासः। ईश्वरो न इत्यं प्रतिपादानं चेतनत्वात्कुळाळवादेत्याह चेतनस्येति। कुळाळस्यापि सुखा
द्युपादानत्वात्साध्यैकवचनस्य तद्धारणा यद्द्वयमित्यध्याहृतं। जगत्कारणानां प्रधानस्य परमा
णूनां चेत्यर्थः। निमित्तमित्यस्य विरणमाधिश्रुते। सिद्धांतस्तु। आधिगम्य श्रुतेरीशमनुपादानतापादे। अ
नुमीयेत बाधः स्यादाश्रयाश्रये द्विरन्यथा। किमप्रतिमित इत्यर्थः। अनुपादानत्वं साध्यते उत प्राप्ति ते। नाद्यथा
श्रयासिद्ध्या पातात्। द्वितीयेष्वित्यमितिः श्रुतेरनुमानाद्वापौरुषेयागमाद्वा। अथ मे किं मीक्षणपूर्वककर्तृ
त्वादिप्रतिपादकं श्रुत्यैवानुपादानत्वं साध्यते तत्पूर्वकानुमानाद्वा नाग्रिमः तस्याः श्रुतेर्निमित्तमात्रपरत्वं
ननुपादानत्वं निवेद्ये परत्वमिति प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेषु साधितत्वादित्याह। न तावदिति। नाद्वितीय इत्याह तत्तु
स्मादिति। आस्तीयमानमपि न संभवति तदात्मानं स्वयमुक्तेत्यादि श्रुत्यैव बाधा इत्यर्थः। अस्मत्तत्त्वं नुमिते
ईश्वरेनुपादानत्वं नुमानमत आह तत्रेति। ईश्वर इत्यर्थः। पौरुषेयागमं च निवेत्स्याम इति तावच्छब्दः॥ ॥
तथाह न तावदाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुं वावदिति मानं जीवाद्दृष्टजत्वसिद्धेः। अव्यवहित प्राक्काळ
वर्तिप्रयत्नजत्वस्य आद्ये कार्ये बाधा तूय। किं विद्वन्ववहितयत्नजत्वस्य साधने बाध्यकार्यं नैव्यव

हितप्रमत्तत्वेन तत्त्वस्य न सिद्धे साध्यमानम् । अदृष्टमयं कुं ज्ञेऽभावेन साध्यैकव्याप्तौ । कुं भाव्यवहितप्रत्ययै ज्ञेय
 स्य आद्ये कार्ये वाधात् । किं विदुः व्यवहितयत्न ज्ञेयस्य सिद्धे साध्यनात् । अदृष्टां वै वहितप्राक्काळप्रयत्न
 जनत्वादाय कार्यस्य । अथ द्युणु कं द्युणु को पादानसाक्षात्कारवद्वन्यकार्यत्वादेति । तच्चन । अप्रसिद्धविशेषण
 विशेष्यत्वाभ्यां द्युणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य । वा सिद्धेः । दृष्टां तेव संदिग्धसाध्यत्वात् । द्युणु को
 पादानसाक्षात्कारवद्दीश्वरप्रयत्नयत्नत्वस्यासंप्रतिपत्तेः । अदृष्टं प्रत्यक्षं मेयत्वादि सत्रययोगिनिरर्थान्तरता ।
 कार्यसर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र च । स्यादेतत् । धर्मो धर्मसामानार्थिकरणधर्मविषयत्वराहितसाक्षात्का
 रविषयैः मेयत्वाद्वैरवत् । साक्षात्कारगोचररत्नके योगिनिरर्थान्तरतेति धर्मसामानार्थिकरणधर्मविषयत्व
 राहितग्रहणं । यो गि साक्षात्कारस्य काळवेदेन धर्मसामानार्थिकरणत्वत्वात् । धर्मसामानार्थिकरणत्वराहितसाक्षा
 त्कारगोचररत्नके नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वे ग्रहणं । अस्मदादीनां द्युणुविषयसा
 क्षात्कारस्य धर्मसामानार्थिकरणत्वे विधर्मविषयत्वाभावेन धर्मसामानार्थिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरहितत्वं ध
 र्मविषयत्वराहितत्वात् तत्र साध्यसिद्धेः । साक्षात्कारस्य व धर्मसामानार्थिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वराहितत्वं ध
 र्मविषयत्वराहितत्वादा धर्मसामानार्थिकरणत्वराहित्यादा भवति । आद्येतस्य धर्मविषयत्वव्याख्यातत इति द्वितीय
 यः स्यात्तथा च तादृशसाक्षात्कारवद्दीश्वरसिद्धिरिति । तन्न । किमिदं धर्मविषयत्वराहितत्वं । धर्मविषयत्वसंसा
 र्गभाववत्वमिति चेन्न किं धर्मविषयत्वसंसारगोभ्याभाववत्वमुत तत्संसारगोभाववत्वं नाद्यः । तथा सत्यस्य

विशेषणस्य वैयर्थ्यात्साक्षात्कारपदे नैव तद्वाच्यार्थस्य धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वसिद्धेः। न हि
 धर्मविषयत्वसंसर्गात्मकः काश्चित्साक्षात्कारोक्षीय इव छेदार्थमिदं विशेषणं। न द्वितीयः धर्मविषयत्वसंसर्ग
 संसर्गान्योन्याभावमाहायविशेषणवैयर्थ्यतादवच्छेदत्रापि संसर्गांतरप्रतिधावनेन तत्र न्योन्याभावमाहाय
 वैयर्थ्यथावनात्। अथ मतं न संसर्गस्य संसर्गांतरमाह किंतु च यमेव स्वस्य संसर्ग इति कानवच्छेति। नैतत्तथा
 सति तादृशसंसर्गान्योन्याभावमाहायविशेषणवैयर्थ्ये न वज्रच्छेपापनात् एतत्सैत्वं न भवेन्नयद्वि विशेषण
 मुख्यमित्युक्तं। यस्मिन्मिथो गिर्यांतरतया एवं सर्वमिहाविद्याश्रुत्यावाप्ये प्रयोगास्वं उनीया इति। सत्सुखादौ
 तवोधात्मस्वभावद्वारेण मः। वेदांतैकप्रमाणाप्यकुतर्काणामनृमये। तस्मात्सुदूतं तत्रेश्वरेनुमानं तावन्न स
 कवतीति। अथवा पूर्वग्रंथेनास्मिन्नर्थे ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणांतरमाधिमिति सामान्यतः श्रुतिमतिरिक्त
 प्रमाणापेक्षामुक्ता किंतु नुमानं पौरुषेयागमोवेति विकल्पाद्यप्रत्याहृतत्रानुमानमिति। मन्यैव वेतनस्य निमित्त
 त्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं यास्तेरविशेषात्तथा च वाद्यनिमित्तनिरवद्यत्वविशेषविरुद्धोप
 हेतुद्विधाहृतद्विदृष्टानुसारेणेति। ननु सिद्धांतैश्चरितगम्यैश्चरित्यापि पुरुषत्वाद्वागादिमत्त्वानुमानं दुर्वारं अत
 आह एतदुक्तमिति। व्याख्येयं त्वनुमानं व्याख्युपनीतं सर्वमनुमन्यते। आगमस्य स्वतंत्रत्वेन तत्र द्विरुक्तमनु
 मानं तत्काळातीतस्यादित्यर्थः। छोटुगंधीति ताकळकगंधीना। कथं तर्हि मानां तदनुसारेणापूर्वादिकव्यना
 तत्राहुमस्ति। तत्राद्यागप्रामाण्यात्काळांतरकृतयागात्यगोक्तकाश्रुतिः। अनंतरपूर्वक्षणवर्तिनः का

रणस्वमिति लोकानुभवमनुराग्या पूर्वकर्मनेत्यर्थः। इदानीं चेत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं प्रतीयते न तु
एतत्पूर्ववत्। द्विजां कुरवत् परंपरा वलं विष्णुते तत्र कुत इतरेतराश्च संकुतस्तस्य मंधपरंपरेत्याशंक्या हो
वत् प्रवर्त्यप्रवर्तकभावा नुपपत्तिरुक्तेश्वरयोर्दर्शयति। यदीश्वर इति। अथ वा वरुणये वैश्वरः प्रेरितः कर्म
कारयति तत्र कुत इतरेतराश्च संभाष्य उच्यते तत्राह यदीश्वर इति। कस्य कुत्सितं। उत्तराग्निव्याख्याने क
र्मणिः संयोजनेः करुणया हेतुना प्रवर्त्यते इति दृष्टविरुद्धं। दृश्यमानकार्यस्य करुणा हेतु कत्वं विरुद्धं दुरवा
त्मकेत्वादेति योजना। ईश्वरेण पूर्वकर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुत्सितफळानुदयप्रसंगान्नृएवं
पूर्वकर्मेश्वराप्रवर्तितकथमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति। एवं सति प्रवर्तकत्वोपपत्तिमनुत्काकेवलं
ततः पूर्वकर्मैवाळंभ्यते तत्राह तत्रापीति। तत्रापीश्वरप्रवर्तनेत्येकार्थे पूर्वकर्म ततः पूर्वभावे कर्मप्रवर्तिते
नेश्वरेण प्रवर्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वत्रानुपपत्तिमाग्या दंधपरंपरेत्यर्थः। इवपि कर्मेश्वरौ। अस्मा
कंत्विति। माय्याभ्यां प्रवृत्ता वचो द्यत्वादित्यर्थः। एवं श्रुतेरनुमानाद्देश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयाग
रात्तत्सिद्धौ, निरस्य तस्याह परस्मापीति। अस्माकंत्विति। शास्त्रयोर्नित्वेपीश्वरस्यानादेसिद्धिनि
यमक्रमोपेक्षणा न्नेश्वराधीनं वेदस्य ग्रामाण्यं किंतु स्वतः यथादेवदत्तेन कृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशान्नाशक्ति
मत एव कृतत्वात् न देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदित्यर्थः ननु रूपादेरी न स्याथेष्टेयत्वानुपपत्ति
मपि यामपि तु व्युत्पत्तौ तत्राह यथा दर्शनमिति। आधिष्ठानेति सूत्रगत व्याख्यानयोर्देमाह पूर्वमिति। करुण

128

2 (A)

186

नोदिति सूत्रस्य व्याख्या न योर्विशेषमाह तथेति। प्रधानपुरुषेश्वराणांमिति। एषां पुरुषान्जात्यै कीदृश
 त्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु पराद्वादि संख्यासु ग्रथेन्यतम संख्ययेयंत एवेति संख्या नोदवत्वं इत्यत्र
 कुसुममिति धान्यं वदित्यनुमापत्तर्वे वा प्रधानादीनां संख्या वत्वा दंतत्वं विनाशित्वमनुमातव्यं। यद्यपि ह
 चादे वा त्वत्वं सर्वेषामनुमातुं न कथं तथापि प्रवाहनि सत्त्वादानेत्यानामपि स्योतो दूषेण संसारवाहकत्वं
 शाकां व्यावर्तयितुं संख्या नोदवत्त्वमनुमितं। एवं तावत् इव्याश्रितैव संख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्या नोद
 त्वेस्तीक्ष्ण इत्यत्र तूक्तं अथ संख्यां विहाय सर्वत्र संख्या स्तीति मतं तन्मते नुमानं संख्या न्यत्वे स
 मीति संख्या न्यत्वादित्यर्थः। सप्तमी वनिमिता र्था। अथ संख्याया मापि संख्या स्तीति मतं तत्रानुमानमाह प्रमेय
 वादिति सामान्यतो दृष्टानुमानोपन्यासस्तु ईदृशो नापि दृष्टत्वात् आभासतरः परपरतिद्योतनाप्यव्याख्या
 तार्थे सूत्रमवतारयति। ततश्चेति। ननु ब्रह्माप्यंतवदेकत्वादेकद्वयवदिति किं न स्यादत आह साकं द्वित्वेति। एष
 स्यस्य रूपपारिमाणपदं व्याचष्टे स्वरूपेति। पारिहरति तत्तद्विश्वरस्येत्यादि भाष्येणेति शेषः। असति
 पारिच्छेदो न होषाय ज्ञास्ति तु सरत्वा हागमेति। आगमानपेक्षो वादीतस्येति। उत्पत्त्यसंभवात्। अयिष्टान्ते देव
 ररतिमतेनिरस्ते प्रकृतिरपि राती गतस्य वेद संगतार्थत्वात् जीवोत्पत्तावपि प्राणत्वमस्तीति जीवोत्पत्त्य
 नूपतमा बोध्यमानात्वात् ब्रह्मणो उगतसर्गं द्रुवतः समन्वयस्य तेन मतेन बाध इति शांका निरास
 संमतिमाप्तिप्रेत्याहान्यत्रेति। पंचरात्रक तुर्वासु देवस्य वेदादेव सर्वज्ञत्वावगमात् कपि सपतं ज्ञादीनां

(अभिप्रायः २. पादः २. सू. ३२ त्रय)

128/2(03)

१४/१५

128
2(B)

वत्कृत्यान्वयमाह यदीति तत्त्वैव रूपं स्यादिति शेषः। साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुप्रत्याश्रयस्य चोक्तयो
पत्नी व्यागमवैरोधादेत्यर्थः। अस्करास्ते ह्यध्यामयो निरिति परिणामादिति च सूत्रनिर्देशाच्छाब्दो गम
वाक्यभ्रात्यकारणवृत्तनं दिनामतोऽनित्यत्वात् तत्त्वानर्थक्यं तत्त्वविरोधादिति सद्मत्यक्षप्रतिशेषेण
पूर्वपक्षमादर्शयन् सर्ववृत्तारमात्रत्वादित्यनिर्वचनीयता सिद्धातितातपरिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामादि
प्राप्तं। सूत्रं च तद्विप्रायमेवेत्यर्थः। उदाहरणं शेषमात्राश्रित्यं मतां युक्तिमाह न स्वच्छिति। परिणामः सर्वात्म
नैकदेशेनवानाद्यः सर्वात्मना प्राप्तो केन रूपस्यागादनित्यत्वापत्तौ श्रौतनित्यत्वविरोधात्। न द्वितीयः। निष्क
श्रुत्यवगतं शब्दविरोधादेत्यर्थः। नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्देशो विवरणं। एवं सौत्रपरिणामशब्दो विव
र्तपरतया योजित इहानी तु यथाश्रुतिमाश्रित्य परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य युक्त्यसत्त्वेन विवर्ततामाह
न वदते इति। मृदुवत्सत्त्वावधारणात्कार्यमिथ्यात्वं श्रुतिरुदाहरणमेवादितीयमित्यादौ साक्षात्नेति ने
त्यादौ निषेधेन। ननु सृष्टिः श्रुतेः सप्रसंगता स्तनेत्याहुन हीति। उक्तमाद्यवगततात्पर्यमूहावाक्यमथ्यस्था
वांतरवाकास्यप्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिर्विषयत्वमित्यर्थः। अत्र कश्चिद्वाह्यान्ते ब्रह्मपादनत्वे पूर्वपक्ष
एव समर्थितः स्यात्। निर्विकारत्वश्रुतयः प्राक् सृष्टेरविकारितामाहुरिति। तन्न। वाक्याभासोऽथ भ्रममात्रसि
द्धिप्रलोपादानत्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः स्वप्नवदर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चास्यदत्तसिद्धातिसम्मतमिति मतभेदोप

१४५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे । अर्जुन उवाच ।
 द्रुपदमुनिर्वाक्यं ब्रूयात्तस्मात्तु त्वमेव शिष्यः ।
 कुरुक्षेत्रे संभवन् मुनेर्योगेश्वरसखराज ।
 वीर्यवान्द्रुपदमुनिं शिष्यं तत्रैव तदाबभूव ।
 संपन्नं धर्मज्ञं प्रह्लादं पौत्रं तस्य महात्मनः ।
 सुप्रसन्नं च पाण्डुं च भीमं च युधिष्ठिरम् ।
 अर्जुनं च द्रुपदं च विष्णुं च महाश्रुताम् ।
 साधुनां तत्र समागतानां तस्यैव महात्मनः ।
 ॥ १ ॥

दमार ब्रह्मयंतथा विनिर्णयता तस्यैवेदांते निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्य काळातीतत्वं सुवचमिति स
 मन्वयावसानेच्छिरे। अप्रद्वितितु विषये समन्वयो दुष्प्रतिपाद इति कारणता मात्रं तत्रोक्तं। ईदृशित्व
 क्रतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्मनिमित्तमेवोक्तोपादानमपीति संशये पूर्वप्रतिज्ञा
 माश्रित्य जीवपरत्व वाक्यस्य निरस्तमिह तु निमित्तोपादानभेदाद्दोषीत्येति संगतिमपि संशयपूर्वपक्षा
 माहेत्येति ब्रह्मन इत्यप्रकृतिरीक्षितत्वात्। कर्तृत्वात्त्वतंत्रात्वादिति यावत्प्रभुत्वाच्च राजवत्। सुखा
 दुःखादानेशांति साध्यवैकल्यव्याप्यतये प्रतिज्ञायां इत्यपहं। ब्रह्मन पृथिवी प्रकृति निर्गंधत्वादभाव
 वादित्यादिप्रयोगात्माहात्म्यरूपे स्मृतेति एतेषामनुमानानामाज्ञाकातीतकाळतां विषयव्यवस्थया १४३
 परिहृत्यागमस्येति। आगमे हि तदश्विपंचमीनप्रकृतावाचितुहेतुत्वमात्रेहेतुमनुष्येभ्यो विकल्पेनेत्य
 र्चनूप्यइतिहेतोर्मनुष्याद्वृत्त्यप्रत्ययविधौ तत आगतइति प्रकृतस्य पंचम्यर्थस्य हेतोरिति विशेषणेन हे
 तावापि पंचमी ज्ञापनात् अतो न विशेष इत्यर्थः। ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञा इत्यांत योजनात्वा
 हेकेतीत्यइत्यादिना यत्प्रतिज्ञानमि सन्वयः। ननु प्रतिज्ञा इत्यांतौ प्राधान्यपरो नेत्याह। न मुख्य इति न्वनु
 मानवाथाद्वरं ज्ञोपतात आह न चेति ज्ञस्वागमो निमित्तत्वपरश्चाह सर्वे हीति। कथमेकांतिकाद्वैतपरत्वं
 प्रकृतैविकारभावात्तथापि वेदांता नाम त आह इति कायस्य विवर्तत्वे नाधिक्यान व्यतिरेकेणाभावे

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवादे । अर्जुन उवाच ।
 द्रुपद उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव
 तत्र शृण्वन् । सौमेन्द्र ! तव नाम्नि प्रह्लाद उवाच । ॥ १ ॥

वेदांततात्पर्यमित्यर्थः। यदि न तत्र ज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानात्तत्र लोपादानं अस्तु तर्हि ततो न निमित्तमत्र आह
नचेति न केवलं मनुमानस्य प्रतिज्ञादि विंगैर्वाधोपितु श्रुत्यापीत्याहुयत इतीति। मनुज्ञापकात्तु तेषां च मीति
तत्राह न कारणमात्र इति ज्ञापकेन विध्यन्मयना इरमिह प्रत्यक्षविधिप्राप्तप्रकृति त्वेषां दानमिति भावः। अ
पि च गुणवचनेषु हेतुपंचमीदृशपतेजा इत्यादिषु न च ब्रह्मगुणोऽनामितत्वात् येन यत इत्यस्य गुणवच
नतास्मदिति। जानिकर्तुं ज्ञानमानस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञाभवति ततोपादाने पंचमीसूत्रेण प्रकृतौ स्मर्यत इत्यर्थः।
भाव्यस्य श्रुतिव्याचष्टे हेतुमीति सोऽप्रमिथ्याऽनागतवस्तु नीष्टा तस्या व्याख्यासं कल्प्य इति। एतया निध्याप्या
श्वातंत्र्यं दर्शितं तेन च निमित्तत्वं श्रुतौ दर्शितमित्यर्थः। बहुस्यामित्यपि ध्यापार्श्वरविषयत्वेन कार्यका
रणात्तेदं सूचनादुपादानत्वमुक्तमित्यर्थः। साक्षाद्वैतिस्त्वोदाहृतं श्रुता वाकाशराद्यो ब्रह्मवचन इत्याहु ब्रह्म
णश्रुतिउपादानात्तरेत्यादि नैति शेषः आकाशादेवेति श्रौतावधारणे तौपादानांतरा भावसाक्षादिति सूत्रप
देन दर्शयतीत्येवं व्यवहितान्वयेन भाव्यं योजयति आकाशादेवेति। भाव्ये प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणमित्यर्थः।
निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादि भाव्यं व्याचष्टे। कर्मत्वे नैति पूर्वसिद्धस्येति कोदेन निर्वचनादं
किञ्चरवेति योजनात्। सामान्येन इव्यत्वादिना विशेषेण पृथिव्यादिना निर्वच्यमिति निरुक्तपद व्याख्यादे
वावब्रह्मणो नूपादेति सूत्रमिदं ब्रह्मा कोदेन श्रुतं तत्कथं स्याद्यत्र लोपादानं न स्यादिति व्यक्तीति रेकं सिद्धं

दमार अयंतथापि निर्णीततात्पर्यैर्द्येदांतैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्य काळातीतत्वं सुवचमिति स
 मन्वयावस्थाने छिच्छिरे। अप्रदक्षिते तु विषये समन्वयो दुष्प्रतिपादशतिका रणता मात्रं तत्रोक्तं। ईक्षितत्व
 क्रतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च त्रयानि निमित्तमेवो तोपादानमपीति संशये पूर्वप्रतिज्ञा
 माप्तिस्तु जीवपरत्ववाक्यस्य निरस्तमिदं तु निमित्तोपादानभेदाद्दोषीत्येति संगतिमिति संशयपूर्वपक्ष
 माहेत्येति त्रयनइत्यप्रकृतिरीक्षितत्वात्। कर्तृत्वात्त्वतंत्रात्वादिति यावत्प्रभुत्वाच्च राजवत्। सुखा
 द्यपादानेशांति साध्यवैकल्यव्यापृतये प्रतिज्ञायां इत्यपहं। त्रयनपृथिवीप्रकृतिर्निर्गंधत्वादभाव
 वादित्यादिप्रयोगात्प्रत्वाहाहासहृपे स्तितेति एतेषामनुमानाभावात्काळातीतकाळां विषयव्यवस्थया १४३
 परिहृत्यागमस्येति। आगमे हि तत्राग्रे पंचमीनप्रकृतायाचितुहेतुत्वमात्रेहेतुमनुष्येभ्यो विकल्पेनेत्य
 र्चनूप्यइतिहेतोर्मनुष्याद्वृत्त्यप्रत्ययविधौ तत आगतशतिप्रकृतस्य पंचम्यर्थस्य हेतोरिति विशेषणेन हे
 तावपि पंचमीज्ञापनात् अतो न विशेष इत्यर्थः। ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टांतयोजनात्वा
 हेकेति। तदस्यादिनायत्प्रतिज्ञानमित्यन्वयः। ननु प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्राधान्यपरोक्षेत्साहा। नभुस्मरतिनन्वनु
 मानवाथाद्वरं ज्ञेयतातत्ताह नवेति अस्वागमो निमित्तत्वपरस्वाहा सर्वहीति। कथमेकांतिकाद्वैतपरत्वं
 प्रकृतैविकारभावमिति धार्ये वेदांतानामतआह इति कायस्थविवर्तत्वेनाथिज्ञानव्यतिरेकेणाभावे

श्रोत्रस्येतिना ज्ञातसत्त्वविशेषः। निरुपायिकभ्रमेषु प्रातीतिकसत्ता इति वापदि हारः। किंच। आरभ्यंशोत्रम
स्माकं नभसादिभिरेव वा। वायोः सांज्ञत्वतः प्राणो जागः सत्यश्च संभवत्। नृपाणिशरीराणिविविक्तनिर्मयिते
षां नामानि कृत्वा तेषु प्रविश्यामीव ह नूय आस्ते एतं महान्तं पुरुषमहं वेदेत्यर्थः॥ प्रकृतिश्च। मध्येपादं
वृत्तकीर्तयै नस्य प्रयोजनमाह। स्यादेतदिति। व्यवहितसंबंधापो नरत्वे फळे रत्यर्थः। जन्मादे सूत्रसंगत्या
निधि त्सायां प्रथमसूत्रात्। अनुवाचे दे न यथा भ्रम इय हेतुत्वादि त्यादे भाष्योक्तेन किं प्रयोजनमत आह। त्र
वेति। ब्रह्म षड्भूतस्य कारणत्वस्य विचारप्रतिपत्तया संगतिमुत्काने नास्तीति करणस्य कारणविशेषवि
चारपरस्य संगतिरुक्ता। आकाशिके हि षड्भूते तद्वि शेषविनाश्याकारिणी स्यादित्यर्थः। अत एवाध्याय
संगतिश्च ब्रह्मकारणत्वाभ्रपगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिराससाम्यात्। अत एव शेषमाहेत्युक्तं
तमवशिष्यमाणमर्थमाहेतुत्वेति कारणत्वमात्रं षड्भूतमुत्कायदि ब्रह्मनिमित्तमेवेति पक्षो आशी
येत तदा जगदुपादानमभ्युपेतं न वा आद्यनिरस्यादि तीयनिराहा संभवश्चेति भावकार्यस्य गगनादे रैव श्य
अपणीय उपादाने ततै रधिष्ठानत्वेन निमित्तत्वं वक्तव्यं तदनभ्रपगमेतन्नस्यादेत्यर्थः। उभयकारणत्वप
क्षे प्रथानानभ्रपगमान्नाति व्याप्तिः अदे ता व्याप्तेयकत्वाच्चै व विधे कारणत्वस्य न षड्भूतव्याप्तिर्ना संभ
वत्यर्थः। एतदधिकारणा सिद्धवत्कारेण च जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्व व्यवहारः। यद्यपि न वै दनंतरमि

सूत्र उक्तत्वादेत्यर्थः। नभोऽशस्याविद्या कश्चित्त्वमाप्तिप्यसमाय तेन च काष्मनिकदति। यत्काष्मनिकं नत
दज्ञानदशाया मस्तिरनुभुजंगवद्योत्र लक्षणोऽशोयदि काष्मनिकत्वे न ज्ञानमात्र प्राप्त जीवितः प्राप्तीति क
सताकस्तर्हि कथं मज्ञायमानोस्ति इष्ट प्रसंगतामाशंक्याह संश्वेति अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्दधी हेतुस्तदज्ञात
दशायां यद्यसस्या ततः शब्दधीर्न स्यादित्यर्थः। अज्ञातत्वेतदानीमासे ह्यमित्यापादका सिद्धिमाहाज्ञातत्वेति।
कुतोसिद्धिरत आह। कावेति। निगूढो नाभिसंधिः। तप्रज्ञानं कृत्वा कार्योत्पादादिति। शब्दोपलब्धिका
यिच्छिगकानुमानाद्याश्रोत्रस्याप्येव तस्मात्कार्यात्पराचीनेति प्राक्कार्यादसंश्रुतं स्यात्तद्व्यातुतत्सत्वे
चक्रकंसति श्रोत्रे तत्कार्यं तस्मिन् सति श्रोत्रानुमानं ततश्च श्रोत्रसे त्वे मिति तथा च किं नियतं प्राक्कत्वा १४२।
त्मककारणत्वमस्य न स्यादित्यर्थः। निगूढाभिसंधिं प्रकटयति। न पूर्व्वेति। पूर्व्वं कार्यं चिगकानुमित्यपाधि
कसत्त्ववतः श्रोत्रादिदानीं तन कार्यादय इत्युक्तं मज्ञानतामाप्यश्रोत्रं शब्दोपलब्धत्वादेति चेत्तत्राहास्यपी
नियथा कश्चित्स्य प्रतीतिः सतो पार्थित्यं तथा तत्संस्कारोपीत्यर्थः। एतदुक्तं न वति अभासमानं कार्यं करं श्रो
त्रमिति न वास्तवसत्त्वं कश्चिन्मसंस्कारो पार्थिकसत्त्वसंभवादिति। अथ संस्कारः कुतः प्राक्कनानुमिते
रिति चेत्तत्त्वं न वस्येति शंकां परिहरत्युनादित्वाद्येति। अथ नैकै कस्या नगदित्वं न च प्रवाहोनामवत्त्वं
आहास्तवेति। नोपपद्यतेर्थः परमार्थत्वं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं। कर्णनेमिमां उच्छोपाध्यधीनसत्त्वं

श्रुतं तर्हीति। ये तु निर्वेधं कुर्वन्तीति भाष्यं व्याख्या न पूर्वकं प्रतीकत आह ते ये त्वित्यादिना इतीत्यं तेन आ
 त्रिपरमस्य वेदां तार्थवोधकत्वं काव्यात् स्फुटयति। अत्रण इति भागशः परिणामे कार्यत्वं सावयवत्वा
 तत्त्वानि त्यत्वं सङ्गीतनापरिणामे सङ्गीतभावादनित्यत्वं साक्षादेत्यर्थः। अनेन कृतकमनित्यमिति भाष्यं व्या
 ख्यातं। न्यायेनासंगतिर्याद्यातात्। औदुम्बरे न्यायासंगतिमाह एवमिति किन्नयो रैक्ययोगादेकत्वशास्त्रक
 दत्तमिति त्वर्थः। संस्थानभेदे नैरंतरत्वे चेण वस्थानं अथ नदीपथः परमाणवः समुद्रावयविनैक्यं पांति
 तत्राह एवमुद्रादपीति। कास्करस्य मतमनूद्य दूषयति ये त्वित्यादिना सावयवत्वमवयवारज्यत्वं सांशत्वं
 भागवत्त्वमात्रमिति परोक्षे नो शब्दश्रवणयोग्यमित्यज्ञातदशायां कार्यकरत्वात्सत्यत्वमित्यक्तं। दिगारभ्यंशो
 त्रमिति मते दृष्टान्तमाह वायोरिति। नेम्याकारकर्णवच्छयते तस्य योगयोः प्राप्तयो रकाशांशानि हेतुनादन्यथा
 चानि हेतुना त्वत्त्वमित्यत न भवच्छेदानभ्यपगमाच्चकर्णत्वं तस्य योगो वा आकाशा इत्यक्तं स्यादित्यर्थः। किं व्या
 पीसंयोगो न वा आद्यमनुपलब्धभावे रस्य द्वितीयं। निरस्यति न हीति। व्याप्तिपक्षमादायानुपलब्धं न स्यायथा
 सिद्धिमाशंक्याह व्याप्तेवेति। कर्णस्य परिच्छेदान् काचित्कप्रथेत्यर्थः। परित्तेपिसर्वत्रश्रोत्रप्रथनप्रसंगे
 तत्कार्यस्य सर्वत्रापि माह ननामेति अज्ञातस्य तस्य शब्दधीहेतुत्वादेत्यर्थः। इदानीमंशमात्रे साधारण
 माह नचेति। किन्नयो रैक्यशित्वमश्वमहिषवन्नासिन्नास्यैकवन्नापि सिन्नासिन्नयो रैक्यस्य समन्वय

यत्ने हेतोरुपायि ताकादाचित्कतया भेदधी हेतुरप्यलक्षणं। नीळोत्पलमानयेत्यत्र हि नैक्यं व्यावृत्तिप्र
 युक्तमानयनकार्यान्वयिस्तदुत्पलं रक्ताद्यावर्तयति अलक्तककाकौ तु स्फुटिकगृहकार्ययोर्ना
 न्वीयते अलक्तकं तु यावद्वस्तु स्फुटिकानयनमनुवर्तते काकस्तन्नचैत्रगृहगमनं यावदनुवर्तते तदिहा
 विद्यानविशेषणमिति न तन्नाशो जीवनाशः न चोपलक्षणमिति न ब्रह्मणिसंसारः यावत्संसारं चानुवर्ति
 यते तन्निवृत्तौ च जीवः स्वब्रह्मभावमेष्यति। त्वमापि विद्यं शरीरावच्छेदाभ्युपगमात्समोपपन्नयोगपरि
 ॥ १४६ ॥ तारो न चोपायिकस्य सत्यत्वमित्यनंतरंगे ववध्यत इति। अतएवेत्येतद्विदुषोति न स्वविवेति। आविद्याधीन
 जीवविभागस्यानादित्वादुद्देश्यभावो सिद्धः अनादित्वात् स्वमापाया आरचनाभावः। संसारस्यानादित्वा
 त्संसारिणं कथं कुर्यादित्येवोद्यमित्यर्थः। न माया कृतसंसारं प्रयोजनानुयोगे गंधर्वनगरादिभ्रमवदित्या
 दिशब्दः। अविद्योपाधिवर्णनं नाममात्रभेदादेति भाष्यविरुद्धमित्याशंकायात्र वेति। नामेत्यवस्तुत्वेनावि
 द्योक्तिरित्यर्थः यदा दार्पणादयो विमुरवादाऽववदातत्वादेर्नामाभावे तन्वते तदा केवावेद्यायाः कथं त्याह
 यथा हीनि। अविद्याभुगुहानगिरिदरीस्तत्रैकस्मिन्वयं प्रभो निशंशे विभानाभावे वर्तयत्यसंभावनीयाव
 भासवतुरत्वादिनिभाष्यटीकयोर्भाविः। नन्वेकस्मिन्नुपायिनामानाभाससमर्थनंतद्देवासिद्धमिति शंकते

णिनानेति नेदवाहवस्यात्। सामानाधि करण्ये महे मकुंडळ्यो नत देदावगाही ति प्राग्वाचस्पतिने
रिते। भाष्यस्थ श्रुत्यानेदा के दो निरस्ता वित्याह एकत्वमिति। खि त प्र तेति भाष्ये स्थितिनिः संशयना
ळोक प्रसिद्धा जीवेश्वर केदमाह कथं त ही ति अनुमानादप्याह कथं चेति यद्विरुद्ध धर्मवत् नाना देह न
उत्ति नवत्त भाव जीवेश्वर वित्यर्थः। स्वाभाविकं विरुद्ध धर्मवत्त्वमिति हे मो पाधिकं तु विंश प्रतिविंश योरने
कांत मि निराकि के त्वापरि हुरति केदवाही अविद्ये त्यादिना भाष्य कुड्डेः श्रौता केद सिधौ मृषा केद इति प्रति
पादितं तदुक्तं नेदा केद संभवति त्या शंका हन ता वदे दा विनि जावि द्या श्रयं अविद्योपधाने ये त्यादिना वक्ष्या
मरति तावच्छब्दार्थमाभूता मेकत्र केदा के दो केद एवास्तु नेत्याह हे तेति ळोक प्रसी। इति मन्यथा सिद्धयत्यनु
मानं चाने कांतयति तत्र यथे त्यादिना परस्मिन् न्यते प्राचीनेत वा ये र विद्या ब्रह्मणीति वद द्विरेति त्यर्थः। अ
नादित्वमात्रे बीजां कुर दृष्टां तो न तु जीवा विद्या व्यक्ति केदे। उत्पत्तौ ही तरेत यश्च यदोषोऽनाद्यो जी वा विद्योऽधनो
त्यतिः रतरे तराधो न त्वं तु स्यात्। तच्च दृष्टम् मविद्या तत्संबंधयो र्वा व्यववाचकत्वादीनां चेत्यर्थः। यदत्राह के
शवः। यद्यप्याथे विनि वृत्त्यसं सारे नाशितात्मनः। तच्छ्रुति तस्य चे इत्युक्तं तदुपमुक्त्य ता मिति। तन्नोप
तो न विदो वणमा विद्याना यक पळ क्षणं किं नूपाधिकः पू नरेषां केद उच्यते। कार्या न्वयित्वेन वि केद कं हि विरो
षणं नैव्यमि वो त्यळस्य। अनन्वये सेन तु के दो कानामुपाधिता ळक्षणता वसि ह्या तत्र च यावत् कार्य मवस्था

प्रतीतुमिति परिहारा र्थादृशितं तु पुरस्साद्य त्रहीत्यादि श्रुतिमत्वमित्यर्थः। उत्तर श्रुत्या सा हरेण भा
 व्यस्य नो नरत्तमाशंक्य बहु वाक्य प्रदर्शकत्वेन परिहरति श्रुतिप्रवर्धेति स्मृतिमत्त्वं च स्मृत्यपन्यासेने
 निशेषः। नाप्यगत उपसंहार उपक्रमो यस्य तद्वृत्तिमत्त्वं यथोक्तं। उपसंहारोक्तिस्तद्वाराप्युत्तामिवायम
 तश्चेत्याद्यभ्यपगतं संदर्भे तं भाष्यमुपसंहारार्थं ततः परं श्रुतिप्रवर्धोपन्यासाय। ज्ञातश्चेति पाठे
 बहु प्रमाणसंद्विग्नं वश्यं तया सूचितं भाष्यकारेण स चाएष इति श्रुतिमुदाहर्य सर्वविक्रिमाप्रतिषेधा
 दिति तात्पर्यमभाषिणा हि सादयति जननेति। श्रुता व मर इत्यप्युपपत्तिर्भाष्यकारेण। भाष्यस्य श्रुतीनामन्यथा
 सिद्धिमाह परिणामेति। अन्यथा निरपवादं हि तानानुपपत्तेरिति भाष्यं व्याकरोत्यपि चेति। केदाकेदावविरु
 द्धा केतविरुद्धौ नाद्यत्वात् विरोधादिति। अविरोधश्चोद्भवत्येता केदाविरोधान्न केदावकारा इति कावः।
 द्वितीयं विषयमवच्छेदो समवच्छेदो वा आद्यमनूद्य प्रत्याह नात्मानं ति भाष्ये निरपदेवीत्यभावात्पत्तं। द्वितीयम
 नुभाष्यदूषणं नूनु निश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्चेति भाष्यकारेण। आधत्वि तिसमवच्छेदो धित विषयं विषये
 संशयः सत्यतिपक्षानुमाननादित्यर्थः। केदाकेदव्यवस्थया चेद्विस्तारविधिनिषेधवत्। कार्यकारणयोस्त
 हि नेकत्रस्तां निहां निदे। यथाभीषोमीय। इति सायां विधिः। इत्यायां निषेधः। नेकत्र एवं कारणमेकं का

संति करति अभेद आत्मनिके सति विद्यमाने रति छेदः। आस्थिते कथं विदुर्नरे पीष देह आपतति सः कार्यकारण
भो वनिर्वाह करति कृत्वा ब्रह्म पापात् तथोक्त इत्यर्थः। ननु छेदातिथानमेतदित्यादि शेषं भाष्येन संस्तुमानं
व्यासे धीरीत्यादि ग्रंथेन व्याख्यातार्थ इत्यर्थः। भाष्ये विज्ञातारमिति कर्तुं निर्देष्टुं काशकृत्स्नमतेनैव
रिषे हरेणीयमित्येवकारस्यातिशयमाह काशकृत्स्नीयेन वेति। शक्य निराकरणत्वमेव दर्शयति ऐकान्तिके
विषयत्वस्य सर्वमात्मैवाप्युक्तं केन कस्य न्येदित्यात्मनो न्ये ककरणे निषिद्धे तत आत्मानं जानात्विति शंका
यां स्वप्न काशं विज्ञातारं केन विजानीयादिति तत्कर्मत्वप्रतिषिद्धं। एता निनेदपहो ज्ञेयानेदपहो वनिषेद्धेन
शक्या निप्रमाणादेः सत्यत्वादिति तत्कर्मत्व इत्यर्थः। अत एव तन्निवृत्तत्वेन तिप्रतिषेधो विज्ञातारमिति
व्याहर्तत्वेन जीवग्रहणनिषेधरतिकेन विदुर्नरे मुक्तो आत्मैवाभूदिति भेदाभेदप्रतिषेधो यत्र हि द्वैतमिव
जीवकारेण द्वैतवैतथोपक्रमाच्च श्रुत्यनुसारिकाशकृत्स्नमतादस्य तद्वैतसिद्धौ जीवस्य तात्त्वमावे
द्यावस्थायां भूतं तदाच्छेदनेन तन्निर्देष्टारमर्थोत्थितमिदानीं पौरुषेयकाशकृत्स्नदृष्टिभेदपक्ष
श्रुतित एव निर्द्धारयितुं तस्याहं न केवलमिति। यदि श्रुतिवित्काशकृत्स्न इति तन्मतमाह तद्वैतं किं न श्रु
तिविदुर्नरे आवापरिति शंकेते कस्मात्पुनरिति पुनरप्येव श्रुत्यनुमानादप्यस्य श्रुतिद्वयमेतं

७५॥

अथाजीवन्तीरितुब्रह्मण उपत्यामुखत एवेति साक्षाद् दृष्टं हृणं भाष्ये भोक्तृत्वाद्भोग्यजनस्य जीवता
नात्सर्वतानोपचाररतिजीवपक्षस्योपहृणभाष्योद्भूतमितिः सर्वतानोपपादनादुपचारायोगा
दित्यर्थः। सिद्धान्तभाष्यंगतार्थत्ववर्णनशब्देन विवृतमित्यभिप्रेत्याहं सिद्धान्तस्त्विति विमर्शयस्मादर्थिच्छे
कोक्तं दृष्टमितितदेवमित्यादिना। पूर्वपक्षमाहाचार्यदेशीयेनितदूपेण वदन्ति दूपेण निरूपणं येषां नेतथा
अत्यंतमभेदे ब्रह्मवत्परस्परमव्यावृत्तिप्रसंगात् ब्रह्मव्यतिरिक्तं जीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात्तस्य
चापुक्तत्वादित्यर्थः। परमात्मनि दर्शयितव्ये प्रविशानात्मनोपक्रमः सतयोरभेदमाहायसचाभेदः प्रति
ज्ञानिद्वयं रसिभोजना। आत्मरथममताद्विनतिजीवोतीति। उपाधि संपर्को हेतुः काष्ठव्येन जीवपरभे
दे। सद्य हेत्यनादिका व्येभेदहेतोर्ममकस्य संसारित्वादेशीश्वरविद्वधर्मस्येत्यर्थः। वृद्धवैशेषिकदृष्ट्या
नाश्रयप्रामाण्यमनोत्तरेतायथानद्यः स्यदमानाः समुद्रस्तंगच्छन्तिनामरूपे विहायेत्युदाहृतं व्यंतद्वितथावि
द्वानिस्त्वस्य पूर्वार्थे अर्थस्मात्तु मथामोमेमानद्यः स्यदमानाः समुद्रं प्राप्यास्तंगच्छन्तीत्युदाहृतं तु अ
नेन जीवेनात्मनेतिसामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावेन केदाभेदपरमिति शंकिते परिहृतिः। न च ते जायन्ते।
आत्मरथमनं कार्यकारणभावस्य वास्तवत्वेनान्यूनत्वात्किंपानपीति भाष्यनिर्देशायोगमाशंक्याह

मात्मैवाभूत्तत्केन विजानीयादिति वाक्यं विवृणोत्यानंदेति विषयाभावेष्वात्मभूतं ब्रह्म जानीत्यादिति
शंकापवृत्ते ये विज्ञातारमरे के नावेजानीयादिति वाक्यं तद्व्यावष्टे ब्रह्मवेति। ये नाहं नामृतास्यामित्यम
तत्त्वोपक्रमो ब्रह्मं ब्रह्मादिभिस्तदुपपादनात् ब्रह्म तं परादादित्यादि द्वैतनिंदा इदं ब्रह्मोदंक्षत्रमित्यार
भेदं सर्वं यदयं मात्मैत्यंतमद्वैतगुणकीर्तनं। अस्तीत्याख्यातप्रतिरूपकमव्ययं अविद्यमानपूर्वपक्षमि
त्यर्थः। यद्यपीह जीवब्रह्मविद्गसंरोहे सत्त्वात्मब्रह्मण्यंतर्भवतो जीवधर्मान् ब्रह्मपरतया योज्यंते प्रा
तर्हनाधिकरण एव तस्मिन् नैव नापि प्रसिद्धं जीवानुवादेनाप्रसिद्धं ब्रह्मात्मस्वरूपेण परतावधार्यते सुषु
प्त्यंकांत्यधिकरणे वत्सिद्धे स्तथापि जीवमनूद्य ब्रह्मत्वबोधेनाहं बुवाद्यविधेययोर्निंदा नैदावेति मत
निरासेन ऐकांतिकमद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्याहं त्रोल्यतरति। मैत्रेयी ब्राह्मणे विषये जीवमात्रपरत्वे प
र्वपक्षेण प्रस्तावमात्रं कृतं तत्किमन्यमित आहं भोक्तृत्वेति भोक्तृत्वादीनां बोधादेरपरत्वेन शंका मा
नानां समाधये समाधानाय इत्यर्थः। भोक्तृत्वं विभजते पतीति आत्मनस्कं कामायपतिः प्रियोक्तवति जा
त्मनस्कं कामाय जाया प्रियेत्यादिसंबंध इत्यर्थः। साब्रनामाहं नापीति। विज्ञातारमरे के न विजानीया
दिति श्रुतिमित्यर्थः। जीवरूपेण ब्रह्मण उच्छानमुत्पत्तिमाहं साक्षाच्चेति। भोक्तृत्वं स्तानृत्वाभ्यामर्थः

वेदोप्य वीगिरस इति हासः पुराणानां विद्या उपनिषद्ः श्रुतीकाः सूत्राण्यनु व्याख्यानां व्याख्या
 नातीति अथ वीगिरसां तत्त्वतु विधो मंत्रः इति हास उर्वशी हासः पुरुषं वसं मैत्रक मरत्यादि
 पुराणं सदेव सोम्ये द मय आसीदित्यादि सर्गादि कथनं विद्या हेव जन विद्यायाः उपनिषद्ः प्रियमित्ये
 तदुपासीतेत्याद्या रहस्योपासनाः श्रुतीकाः ब्राह्मणप्रभवामंत्रास्तदेत श्रुतीका इत्यादौ निर्दिष्टाः सूत्रा
 ण्यामेवेवोपासीतेत्यादिवस्तु संग्रहवाक्यानि अनुव्याख्यानां संग्रहविवरणानि व्याख्यानां निम
 न्न व्याख्याः इत्यष्टविधं ब्राह्मणमित्यर्थः श्रुती शब्दसृष्ट्यार्थार्थस्वरूपेति वदन्नाम रूपप्रपञ्च
 कारणतां व्याचक्षाण इति भाष्यानि प्रायमाहुयद् वेति सिद्धांत एव प्रकट इति गतार्थत्वं शङ्कते अतः संकाव
 सरेपियुक्ता सिद्धांतत्वाच्च व्याख्या समया सैधुवरिव धर्म इति वाक्येन नानि निमित्त आत्यंतिक प्रच्छय
 प्रपञ्चस्योक्तस्य कस्तमाह पथासागुदमिति शिवेभ्यो धनः आत्यंतिक छये प्राकृतो छयो दृष्टांतत्वेनोच्यते
 इत्याह प्रदिनिसमुद्देत्वपां छमः प्राकृतं छये दृष्टांतो सर्वेषां स्पृशानां त्वगेकायनमित्यादि दृष्टांतप्रबंध
 स्तत्र हि महाप्रच्छयसमये त्वगादिशब्दोभ्यस्य शब्दादि सामान्येषु तद्विशेषाणां तेषां च सामान्यानां क्र
 मेण ब्रह्मणि छय उत्पत्तेरिति एवं वा अर इदं महदिति श्रुतिं व्याचक्षाण उदाहरति दाष्टांति करनीअ
 वच्छेदोऽस्मत्त्वयत्र हि द्वैतमिव ज्ञेयं न तद्वितर इतरं पश्यतीति वाक्यं विभजते स होवाचेति यत्र स्वस्य सर्व

माहात्म्येति। अमृतत्वसाधनं ज्ञानोपन्यासाद्य वैराग्यमुत्पादयितुं वाक्यसंदर्भमुवाचेत्यन्वयः। वाक्यसं
दर्भो व्याख्यात्यामेति। आत्मावा अर इति कृतसंधिको वैराग्योऽनुकाराद्वाशब्दोक्तः। विहितानि विधि वन्ति
गदैख्येति तानीत्यर्थः। कस्मादित्यत्र इष्टं व्युत्पन्नं गच्छति। श्रवणादीनि सपि नानियस्य ततः योक्तुं आत्मनो वेत्या
दिवाक्ये विहितमित्यस्यानितरे भवतीति शेषोऽष्टम इत्यर्थः। मातिर्मननं विज्ञानं निदिध्यासनं। श्रवणादिनाप
दैर्ज्ञानं तेनेत्यर्थः। आत्मदर्शनं फलमुत्पादनात्मदृष्टौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति कुत इति ब्राह्मण्या
द्यभिमानो नियोज्यत्वाविर्भावनेनात्मतत्त्वाद्देहद्वारायेदित्यर्थः। सयथा दुंदुबेर्हृन्मनस्य नवात्वाच्छब्द
बुध्या द्रुहणा यदुंदुबेस्तग्रहणे न दुंदुभ्या द्या तस्य वारा द्योगृहीत इत्यादि श्रुतिस्त्वितमनुमानं वि
शदयति यत्तद्वै। त्वविवेति। सदृशांतो यथाळोके दुंदुबेर्हृन्मनस्य लक्षणं यथा हृन्मनो न दुंदुभ्य
निव्यक्तं शब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतान् शब्दान् सामान्या दात्यत्वेन गृहीतुं न शक्नुयादिति व्यतिरेकः।
एवमन्वयोपि दुंदुबिशब्दत्वस्य ग्रहणे न तद्विशेषशब्दो दुंदुभ्या द्यात संज्ञको गृहीत आद्यातस्य वा ग्रहणे न त
द्वान्तरविशेषशब्दो गृहीत इति श्रुत्यर्थः। आर्द्रं रथो निरिह आर्द्रं धाः अभ्यातुतः उपवितः पंचम्यर्थे च
ह्यो धूमग्रहणं विस्फुलिगाद्यप्यलक्षणा र्थः। किं तन्निश्चयितं तदाह श्रुतिः। यद्वेदे यदुर्वेदः साम

फलप्रदाः नामनाद्योद्वासासति स हस्याणि ताभिः प्रत्यवसृज्यपुरीतति शोतरत्यजपुरीतद्व्यात्माधारउक्त
 एवमाकाशः किंनस्यादत आह यदपीति मंदयिष्यति जीवनिरासहेतुप्रश्नोत्तराथः स्थितपक्षिद्यातादेः सृ
 जेयात्सूचना ज्ञानाद्दीमाद्यभावोक्तप्राणादिव्यतिरिक्तो पदेशं दर्शयितौ हेतिमहत्वात् नृहेहं हनूपां उ
 स आपो वासरुवे नास्य वित्यंत इति तथोक्तः। प्राणस्यैव चंद्रात्मत्वात् सोमराजत्वं अप्येतस्य प्राणस्यापे
 रासीरंज्योतीरूपमसौ चंद्र इति श्रुतेः। आपे च आपिष्यापिष्य यत्र सुप्तस्तत्स्थानं किमिति प्रश्नः यदा पुरुषः
 स्थपित्यथ तदा प्राण एकीभवति प्राणः सर्वदेवानामात्मत्वेन महत्त्वाद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म तदिति पारोक्ष्येणाच
 स्तेपरोक्षप्रियत्वाद्देवानां जस्माद्ब्रह्मरादात्पूर्वपक्षो ब्रह्मोपक्रमः प्राणे घटितः। सर्वेषां श्रेष्ठं गुणोत्क
 र्षं आधिपत्यमैश्वर्यस्योत्कर्षं अनन्यार्थीनत्वमनः मन उपार्थि को जीवः प्राणवंधेनः प्राणाश्रयः। वाक्यान्व
 यात्। अत्र जीवब्रह्म विगात्रमां विरायः पूर्वब्रह्मोपक्रमात् न त्परत्ववदिहापि जीवोपक्रमात् तत्परत्वेति
 संगतिः क्वचित्समन्वयस्य जीवमात्रपर्यवस्ताननिषेधात्साहसंगतिः। मैत्रेयी ब्राह्मणार्थमनुक्रामन् प्रातर्ह
 नयेन जायता माशंकते नन्वित्यादिना। पिपासतागं तु मिच्छता। कात्यायन्यादि तीमभार्यया। यद्यदि न गोः भ
 तवन् प्रातर्ह न नामृता किंस्यामिति प्रश्नः। उपकरणवतामशानवसनादिमता। सिद्धरूपस्य वित्तस्यामृतत्वं
 साधनभावे प्राप्तेः प्रतिषेधाभोगमाशंक्य तत्साध्यकर्मद्वारा प्राप्तिमुपपादयत्येवमिति। श्रुतौ तच्च छद्वाथ

पुरुषाणां परमार्थे तेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेनेन पुनरुक्तिरित्युक्तं। तत्र पूर्ववादिनः पुनरुक्तिपरिहारमाशंक्य
भाष्य व्याख्याया परिहरति निदिष्टं तां मित्यादिना कृतिरिति निदिष्टं तेषां कर्तृत्वेनेन पुनरुक्तिरिति
तथापि प्राधान्येना निदिष्टं तेषां कर्तृत्वेनेन पुनरुक्तिरिति निदिष्टं तेषां कर्तृत्वेनेन पुनरुक्तिरिति
तनुपपत्तिगमत्वं। तदेव दर्शयति न हीति। शब्दोक्तपुरुषाणामेतच्छब्दा परमार्थेन आर्थसंनिधिना जगन्मात्रपरा
मर्थेनैव कृतप्रतिवचनमपि यो न स्तुत्य बोध्यं भाष्येकमप्राप्तव्या चर्चननुपपत्तिर्दीति। इदानीमन्यार्थेन जैमिनिरिति
अस्य भाष्याणि व्याचष्टे ननु प्राण एवेत्यदिना। प्राणशब्दो हि रण्यग्राहक इति कुतो ब्रह्मप्रतीतिरिति शङ्का
आत्मशब्दात् गम्यत इति परिहारः एतस्मादिति वाक्योदाहृतरे व वेदां नार्थत्वं सिद्धे ननु तत्र भाष्यवैयर्थ्यमाशं
क्यस्य च वेदां नानुगतिस्तेन दर्शयति इत्युक्तमिति। अत्र संस्कारे सत्यपि प्रोक्तं तत्र भाष्यान्मुक्तोपमानं सुषु
प्ते रूपशब्देन भाष्ये कृतमित्यर्थः। विभज्यते त्रयाधिजनितविशेषेत्यादि भाष्येणेति शेषः। तद्व्याचष्टे उपाधि
जिरेति। ननु विज्ञानमित्येवास्तु किं विशेषेति विशेषणेना तत्राहुयदीति। एतद्विशेषणा विशिष्टं विज्ञानं यत्
इदं वाच्यं न स इ पं ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति कृतवानोपाधिजनितं नापि तेन ब्रह्मरूपेण रहितमात्मनः स्व
रूपमतो विशेष पदेन ब्रह्म व्यवच्छेद्यं राटित्याभावे हेतुमाह। ब्रह्मैव स्यात्तद्व्यापणमिति। यतस्तत्तद्व्याप
णमनमिति भाष्य व्याचष्टे प्राणः सुषुप्तौ ब्रह्मभाव इति कर्तुं तद्व्यापिरेकसंसारमाहुयदाविमि। ननु हिताहित

क३३

स्फुटिगाद्यैर्वीर त्वेवमेवास्मात्सर्वे प्राणा यथा यत न विप्रतिष्ठं र त्यादि क मया दान प्रश्नो तरे नुदृष्टव्यं । एतानि न
न हि रण्यगको संन वं ति जीवस्य जीवांतरात्मत्वा योगादित्यर्थः । प्रश्नस्योत्तरस्येति वैक वरैव नंबरुत्वेव ज
त्यपेक्षं । न के व ल मनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्राम्यत्वमपि त्वात्मशब्दादपीति वक्तुं पृच्छत्यप्य कस्मादिति । नि णीतार्थ
याकोरुटि वी ध्येत्याहुतदेवमिति । व्यापारकै धाने सतीत्यर्थः । ननु तवापि सर्व क तु त्वेसिद्ध आदि त्यादि कर्तृत्वं पुन
रुक्तमत आहुते तदुक्तमिति । न ता वद्व्यापकोक्तिरेकदेशो क्त्वा पुनरुक्ततामवेन्नाप्येक देशोक्तिर्यापकोक्त्यादित्यादेरन्य
त्राविशेषोरक्त संकोचरतिवा व्यापकिभ्रमापोहार्थत्वादित्यर्थः । कथं ताहुं ब्रह्मपरे वाक्ये जीववाची पुरुषशब्द
श्चत आहु जीवे ति । प्राण यति ती योगादि च्छक्तताप्रदं ब्रह्मप्राणशब्दो वक्ति जीववाची तु पुरुष शब्दो जीव तु निस्थान
कृत ब्रह्मणा न्यैर्न्यै रत्यर्थः । ब्रह्मभावापेक्षमात्र ब्रह्मशब्देन जीवोपलक्षणे ब्रह्मशब्दोपक्रमो मृधावादिवा व्याक्य
पवादो विश्वकर्तृत्वं च वद्वसमं ज्ञसमित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वा जीवस्य न प्रतिपाद्यता पी त्या हुन चानाधिगतेति । स्य रस
स्य भावः । ब्रह्मणा लोका नाधि गते नाधिगत जीवोपलक्षणं चानुपपन्नमित्यर्थः । ननु किं जीवस्य ब्रह्मोप
लक्षकत्वे न प्रसिद्धावपि जीवप्राणा व नूद्य नामादि बहुधा स्त्री विधीयतामिति शंका निराकु र्यं न जीवमुख्ये
निसूत्रं व्याचष्टे न च संन वत्येक वाक्यत्वं र त्यादि ना एवं प्रसंगागतं जीव मुख्योति सूत्रं व्याख्या यो धे क
रणाद्यसूत्रं व्याख्यामे वा नुसरति स्यादे तादि त्यादि ना । पूर्व ब्रह्मैवैतत्क म्मेत्येतच्छब्दे नादि त्यादि पुरु

१३६

७६

स्फुटिगाद्यैर्वा र ते व मे वास्मात्सर्वे प्राणा यथा य त न विप्रतिष्ठं इत्यादि क मया दान प्रश्नो तरे ब्रह्मव्यं । एतानि च
न हिरण्यगर्भे संभवंति जीवस्य जीवांतरात्मत्वा योगादित्यर्थः । प्रश्नस्योत्तरस्येति चैक वचने न बह्वेकजा
त्यपेक्षः । न के व ल मनुष्यपत्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वमपि त्वात्मशब्दादपीति वक्तुं पृच्छत्यप्येकस्मादेति । नि जीतार्थ
वाकोरुटि वा ध्येत्याहुतदेवमिति । व्याप्यारक्षिधाने सतीत्यर्थः । ननु तवापि सर्वकतुल्ये सिद्धादि त्यादि कर्तृत्वपुन
रुक्तमत आहुते तदुक्तमिति । न ता वद्व्यापकोक्तिरेकदेशोक्त्या पुनरुक्तापवेनाप्येक देशोक्तिर्योपकोक्त्यादित्यादेरन्य
त्रा विशेषो रक्त संकोच इति वा व्याप्तिभ्रमापो हार्थत्वादित्यर्थः । कथं ताहुते ब्रह्मपदे वा क्ये जीववाची पुरुषशब्द
श्चात आहु जीवेति । प्राणयति ती योगादिभ्यस्तत्ता प्रदे ब्रह्मप्राणशब्दो वक्ति जीववाची तु पुरुषशब्दो जीव तु स्थितान
कृत ब्रह्मणो ध्येति रत्यर्थः । ब्रह्मभावापेक्षमात्र ब्रह्मशब्देन जीवोपलक्षणं ब्रह्मशब्दोपक्रमो मृधावादिवा व्याक्य
पवादो विश्वकर्तृत्वं च वद्वसंजुक्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वा जीवस्य न प्रतिपाद्यता पीत्या हुन चानाधिगतेति । स्वरस
स्य भावः । ब्रह्मणा लोका नाधिगते नाधिगत जीवोपलक्षणं चानुपमन्नमित्यर्थः । ननु किं जीवस्य ब्रह्मोप
लक्षण कत्वेन प्रसिद्धावपि जीवप्राणा व नूद्य नामादि बहुधा स्त्री विधीयतामिति शंका निराकुर्वन् जीवमुख्ये
निरुत्त्रं व्याचष्टे न च संभवत्येक वाक्यत्व इत्यादिना । एवं प्रसंगागतं जीवमुख्येति सूत्रं व्याख्यायते धीक
रणाद्यसूत्रं व्याख्यामेवा नुसरति स्यादेतादि त्यादिना । पूर्व ब्रह्मैवैतत्कर्मैत्येतच्छब्देनादि त्यादि पुरु

सहिति नू दार्थगृहीत्वा तदाविना भूत लक्षणदि त्पर्थः । अथ हे हि न तत्संवांथि निळ भूणा । यद्यपि ब्रह्मज्ञा
दाश्रवणा त्पष्टं प्रप्ता मिधाननोपलभ्यते । तथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः क्लेशरतिप्राण ए वैक धा भवतीति न
सममीप्रथमाभ्यां जीवप्राणयोर्बो दो वगम्यते । त आ ह जीव व्यतिरेकश्चेति । जीवातिरिक्तहिरण्यगर्भस्य प्रा
णत्वान्न ब्रह्मसिद्धिरित्यस्माकमिह सिद्धिरित्यर्थः । मृवेति । आदित्यादी न ब्रह्मणो ब्रह्मेति मृषावादिनं वा व्या
किं मृषावैस्व लुमासं वदित्वा इत्था योद्य निरस्य सत्यं ब्रह्मानिति धित्स नू राज्ञाय दिश्य रूपेण जीवंप्राणं वा ब्रूया
ततोऽसंबद्धं वा दीस्याद्यदि जीवादि ब्रह्मत्वेन न देत तो मिथ्या वदेत न्यानुपपन्नं तस्माद्ब्रह्मैव चरतीत्यर्थः । का
न इदं नीलसमानवर्णमृत् मिथ्या वद्य मिथ्या वद न । एवं च किं न वक्तुं क वाक्य द्वयस्यापि भ्रमप्रसक्तितनिरा
समरतयैक वाक्यत्वात् ब्रह्मोपक्रमसिद्धिः सिद्धं चास्योपसंहारेण संग्रहाने मिति ब्रह्मपरत्वं सर्वस्य संहर्षस्येत्या
हुतस्मात् ब्रह्मत इति । हेतूनां ब्रह्मपरत्वं निश्चीयत इत्यपदि तनप्रतिपत्तयेवान्वयः स ब्रह्मतेरसंकोचो निरति
क्षयफले नोपसंहारे हेतुः क्तः पदवादिनिर्वा रेकनिर्देशो हिरण्यगर्भस्यादितित्वात् । क्लेशरति । हे वा व्या के
एष पुरुषः को न ह शयिष्ठ एतदिति क्रिया विशेषण इत्यमित्यर्थः । एष जीवाश्रयः प्रश्नः क्वा एत ह भूदिति न
वनप्रश्नः । क्वा वनं तादात्म्येन वर्तनं शयनमसंकोधः कुत एतद्गुणादित्यपादानं प्रश्नः प्राण ए वैक धा भवतीति
नवनप्रश्नोत्तरं । आदिशब्दात्तदेनं वाक्यवैनामानिः संहारम्यमीत्यादिशयनप्रश्नोत्तरं यथाग्नेः क्त इति वि

शक्य तस्य हिरण्यगर्भरूपेण वेद्यत्वोपपत्तेर्वाक्यशेषस्तु प्राणश्रुतेः कर्मशब्दस्य नूतनार्थत्वाभावात् प्राण
 व कर्मसंबन्धीत्याहुवाक्यशेषवेति। अथ हि शब्दादिदेवानां कारणभूतत्वादेवः कृतमदतिपृष्टे प्रा
 णादस्य तरा हिरण्यगर्भात्मकप्राणकार्यत्वमादेत्यादेरित्यर्थः। प्राणसु भूतेषु वा येनैकवृत्तिः संकुर्व
 तिवृत्तिः सर्वशब्दः। संकोचमेवाहुवद्वनिति। संप्रति विप्रतृप्यवनयोरेकत्वमुपेत्यापि पूर्वपक्षसंभवमाहु
 यादित्वेति। यद्यपि गार्ग्यो ध्यातस्तथापि तत्रांतो ब्रह्मोपक्रमः सहस्रमेतस्य बाबिदस्य इति ब्रह्मप्रातिता
 यां शब्दागोसहस्रस्य दत्तत्वात्। अत उपक्रांतं ब्रह्मैव गार्ग्यं प्रति विशेषतो निरूप्यमिति यदि मन्येतानां
 कवादी तत्रापि नैतत्पर ब्रह्म। किंथा न उपसंहारे जीवनिर्णयादित्यर्थः। उपेतं शिष्यभावेन गतं। प्राणो हि
 सुसहो व्याप्यते सचेतनश्चेद्दृष्ट्यां तुरवा लरत्यादिभ्यनाम जानीयात् न च जतिवानत सुषुप्तस्य यादृच्छी १३५॥
 तेनो लब्धाय नात प्राणादे व्यतिरिक्तं बोधयतीत्यर्थः। उपसंहारोऽपि जीवपर इत्याहुपरस्तादृशीति। ननु
 जीवस्यापि सर्वगतस्य निरवयवस्य च यत्तदपरिणामयो रसं वात्कथं यस्य वैतत्वेनेति निर्देशस्तत्राहु
 यस्य चेतदिति। जीवप्रेर्य देहादि संबंधि कर्मिष्य जीवसंबन्धित्वेनोपचर्यतरस्यार्थसाक्षात् जीवसंबन्धि
 मदीकर्मशब्दो व्याप्यलिक इत्याहु कर्मजन्यत्वादेति। ननु योगवृत्त्या जगदनिधीयतां नेत्याहु रूढानुसा

प्रित्यर्थः। मध्ये विब्रह्मपराशर्यामाहादित्येति। पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणो न्यत्रासंभवादिन्यत्रापि। अवच्छेदके प्रकर
णादावस्तिनाम्ना प्रमाणसिद्धिमात्रं जगतः पराशर्येति नियजगत्कर्तृत्वमगैवेतंतस्य च ब्रह्मणो न्यत्रासंभवा
दित्यर्थः। जगत्कर्तृत्वमन्यत्र ब्रह्मणो नेति दृष्टानि। वाचस्पतावुपाख्यं भामूनाख्यो विरेपरे। जीवा ज्ञेयजग
त्सर्वसकारणमिति ब्रुवतु। क्षिपन् समन्वये जीवे न खेदो वाक्यमिति। कथमिति। अधिष्ठानेति ब्रह्मण जीवः
अधिष्ठाने च समन्वये रत्य नवद्यं। इह हि वाक्ये दोषापादने न तावद्व्यवहारार्थता माह। उच्यते रत्यादिना। अ
त्र वाख्या के वाक्या इह समन्यते सिद्धांतीरा ज वाक्ये सद्वा नाद्य रत्याह ब्रह्मतर इति। न द्वितीय रत्याह यस्य
चेति। ननु वाख्या किं वाक्यं गतं ब्रह्म प्रति जयारा ज वाक्यं ब्रह्म परमस्त्वग्नि वाक्यादि वाच्यं वाक्यमित्याशं
क्याह न चेति तत्राहिव कृते देव्येक वाक्यता। अग्निमिदं शीतो आचार्यस्तु ते गतिवक्तेति इह तु भावाद्वाक्ये दोषा
दित्यर्थः। ननु वाख्या किं वचने ब्रह्म शब्दस्य का गतिः अत आह। तस्मादिति। शब्द वाक्या न्येव ग्राह्याभ्यां न त्वा
तृगाग्र्योक्तिस्तु पूर्वपक्षत्वाद्दसत्त्वाद्ग्राह्येत्यर्थः। ननु राज वाक्ये प्यंगी क्रियमाणे सर्वजगत्प्रतिकर्तृत्वं
ब्रह्मलिंगं गम्यते। त आह न चेति। ब्रह्म कार्ये जगति योगसंभवमंगी कृत्स्न द्वापारि हारमुक्ता योगासं
भवमाह न च ब्रह्मण इति। उदासीनस्य त्वस्य दतो का ब्रह्मणि कृत्य भावा जगत्तत्कृतत्वा योग इत्यर्थः।
ब्रह्मणो यदि न व्यापारत्वत्वाकस्य ताहि ननु प्राणस्यास्तु ननु सोपिकथं वेदितव्यतयो व्येते प्रसिद्धत्वात् रत्या

पेक्षेत्यर्थः। इदमसादि वाच्यं तं आसीत्। तद्यदात्मना आसीत् तत्कारणं सत् अन्यक्रियोन्मुखमासीत् का
 र्यरूपेण च समभवत्। तत्र कारणविषये एक आदुरस्त्रेषां मतं दूषयति कुतश्चित्। तदेवाहुः कथमिति व्यतिरेकमु
 त्काञ्चनमपि माहसत्वेवेति। इदं जगत्तद्विदानीमव्याकृतं कारणमासीत् तद्विद्वत्कारणं जगदात्मात्मना व्या
 क्रियतव्यं कर्मभवेत्। भाष्ये तद्विषयेण कामयितृत्वे वचने नेति सो कामयतेत्यनेनेत्यर्थः। अपरप्रेष्यत्वमिदं
 सर्वमसृजतेति श्रुतिः। तस्माद्वा एतस्मादात्मने इति तद्विषय आत्मशब्दः। संप्रदायविज्ञावचने अन्यथा
 न्ययेति विस्माद्व्याख्या ह्यसुवर्णा। अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरेति शेषः। प्रतिपाद्ये ब्रह्माणेनास्ति नेहो न विगान
 मित्यर्थः। मृत्युमयेतीत्यन्वयः। असिद्धमेति वेदचेदसाधुः स्यात्। परममात्मा च वेदोपपद्यते इति च श्रुः। पृष्ठे १३४।
 तिगन्तुं तदा ते च श्रोत्राद्या रज्ज्वावति ॥ ३५ ॥ जगदादित्वात्। जनेकाविकृतैरुपपन्नं तद्योतककर्मशब्दस्य
 ब्रह्माणुगुण्यवर्णनात्पादसंगतिः। एतदुपक्रमानुशेषाद्ब्रह्मभाति उपसंहारानुशेषेन जीवः ब्रह्मसादृश्य
 स ब्रह्मस्य हि तावन्नतरति प्राणे पि प्रयुक्तं दत्तं स शयः। एकवाक्ये सद्यदाह सद्यो नीयतां वाच्यं न हेतुन ब्र
 ह्मशब्दात् कर्मशब्देनेयशब्दे संगतिः। यदावप्राप्ते कवाक्यत्वं तदा यथोत्तरसद्यदाह सारेण प्राचीनो सुखो
 नीत एवमुत्तरस्मात्कर्मशब्दात्प्राचीनब्रह्मस्य नयनमिति संगतिः। प्रातर्दनविवाहेण गतत्वं शंकते न चिति।
 तत्र तद्युपक्रमोपसंहारे कर्तव्या देकवाक्यत्वे सति जीवप्राणवर्तिमयो ब्रह्मपरतयानयनं कृतं तदिहापि सम

॥१३४॥

१३४।

नयासुप्रवचोनासि द्यापि परात्मनीत्येवं रूपपूर्वपक्षनिषेधार्थ इत्यर्थः कारणत्व इति सप्तमीमादाय सू-
त्रैकदेशेन वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधेतर इति पूर्वपक्षोक्त हेतोश्च सिद्धिरविमानप्रतिज्ञा योच्यत इत्या-
ह आकाशादिष्वित्यादिना प्रतिज्ञान विगानाभावे हेतुपरसूत्रावयवव्याचक्षेपकत इति पुनश्च सूत्राकारणत्वेनेति
तृतीयांतमित्यभावात् विवक्षितं वा यथा व्यपदिष्टपक्षार्थविवरणपरत्वेन व्याख्यातिकेनेति एवं कारणवि-
गानं निषेधकत्वेन सूत्रं व्याख्याय संप्रति कार्यविगानुपरिहारपरतया योजयत्पर इति कव्यप्रकारः अस्यां
व्याख्यायांचकारः समुच्चये तदुक्तं न सृष्टावपीतिकारत्वेण न विगानं न च कार्यक्रमेति सूत्रे द्वे प्रतिज्ञे आद्या-
प्रागुपपादिता द्वितीयायां हेतुयोजयति यथा व्यपदिष्ट इति यथाशब्दोऽनतिक्रमार्थः ब्रह्मसंज्ञेन सृष्टिमात्रमुक्तं
न क्रमो भग्न इत्यर्थः परस्परकार्यांतरमवधानं मंतरेण तैजसो ब्रह्म स भवत्वापि धानादप्यमोत्यतिरिक्तिप्रेता-
ऽतः क्रमभंग इत्याव्यपदिष्टोक्तिरसिद्धेति शंकेन च वेत्ति सिद्धांतीनुस्मृताद्ब्रह्मसृष्टत्वमवधानात् नैदेशस्य प्रयो-
जनं ननु कार्यांतरस्यासर्ग इति मन्वानः पूर्ववदादृत्या तृतीयांततामादाय साक्षात्पदं वाच्याह स सूत्रावयवव्या-
ख्यायापरिहरात् अत आह वि पूर्वत्रेत्थंभावे व्याख्यातत्वात् तदुपनृत्यार्थमाह हेतुमावेति अथ तत्तद्वृत्तपूर्ण-
दीर्घा कार्यानामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति कर्मकर्तरिकर्मणि वाळकारः आद्येकं त्रिपक्षं न हेतुमाह न होति नूयत-
केदारः स्वयमेवेति किं न कर्तृकमेकमेव सौकर्यापेक्षया कर्मकर्त्रित्युच्यत इत्यर्थः द्वितीयेति स्फुटे वाच्यं कर्म

कम्प

नानाकाराणि कुर्वाणे देवदत्ते प्रथमस्येव रमस्यापितेन साक्षात्सृष्टत्वात् ततो निष्पत्तिर्वक्तुं शक्या तथा पूर्वकार्यस्यो
त्तरकार्यनिमित्तत्वात् कार्यात्कार्यतिरसर्गश्च शक्यवचन इति दृष्टान्तमुक्तादाहोति कमाहृतये हापीमि अनम्य
ल्लिखेति तेजसः प्रथम्यनिर्देशस्तत्मा न्यम्य ब्रह्मनस्य मस्ततत्वात् तर्हि कत्वात् तर्हि कदमनिर्देशविरोधेन नाहय
सिद्धिनिर्वाहो जाकारावा युते जसां क्रमेणोत्पत्तिमुक्ता युक्तमिति विरोधः स्यान्न तु ते जससाक्षाद्ब्रह्मणः सृ
ष्टिमात्राभियानेन त्वनेन क्रमोवाच्यत इत्यर्थः एवमपि वा दृश्यभावमुक्ता न स्युः शीतिश्लोकभागव्याचक्षेप
केमेति पदवादिधूमसं देहेन दृष्टन संदेहवत्स्य संदेहात्सं देह इति तदनुधापनुदतिन वसृष्टिविनागान
मिति सत्यादि लक्षणवृत्तावगमाय तदानीं सोपपि पादयिषया जगत्संसारोपश्रुत्वा सृष्टिरुच्यते मनुसृष्टे
तात्पर्यमतो मिथ्या कृतायां सृष्टौ विगानं न हेतुपित्व लंकार इत्यर्थः ननु सृष्टेः कुत आत्मप्रमित्यर्थता विपरीत
वाक्यस्यान्वयस्यादित्येता आह तत्त्वज्ञानचेति तदनुगुणतयेति आख्यातवधृतपूर्णरीकायामित्यर्थः सतत्त्वं
सद्वचोभवेति श्लोकभीगवाचक्षेपकारण इत्यादिना तदप्येव इत्यादि परिहारः अस्ति ब्रमेति चेदेति प्र
कृतं प्रकृतं त्रैशदाः समानार्थं तच्छब्देन पराग्रह्य श्लोकं नासदभिधाने श्लोकवाक्यसंबन्धे सादित्यर्थः अत्यंत
रसदेव सोमेत्यादिमानां तरविमतसमुत्पन्नकार्यत्वात्कं भवादित्यादि निराकार्यतया कविदिशि श्लोकभागवि
भजेत हे करति पदाकार्ये विगानमुपेत्य कारणेन दशा कृत्यते तदा सृष्ट्या भावावाच्यकारकशब्दसमानार्थ

॥ १०३ ॥

॥ १०३ ॥

पादांतरसंगतान्यप्यवांतरसंगतिव्योभादिठालिखितानि। प्रकृतिव्येत्यस्यत्वथ्य। यायावसानेच्छेखनेनिमि
 त्तवश्यते। एतेनेत्यस्यापिन्यायातिदेशत्वादथावसानेवनिवेशः। जगत्कारणत्वादिव्यक्त्यानिवृत्तिप्रमाणंनवेति
 विप्रतिपन्नेर्विशेषपूर्वत्रान्नह्योतिषोर्विकल्पेनोपासौनिवेशादविरोधोक्तंरुतुसिद्धेकारणेविकल्पायोगाद्विरो
 धेसत्यप्राप्त्यमितिपूर्वपक्षमाहवाक्यानामिति। वाक्यानां कार्यविरोधात्कार्यद्वारगम्येजगद्योनौनसमन्वयेवेदा
 तानांकारणेविगानात्तदुपलब्धयेपरात्मानेचनसिध्यतीत्यर्थः। विभिन्नक्रमजक्रमचयुगपद्वाविनीयाउत्पत्तिस्तत्र
 तिपादेकानामित्यर्थः। आत्मनः आकाशस्तत्तेजोसृजतेत्यत्रविभिन्नः क्रमः। समानव्योकानसृजतेत्यक्रमर
 ति। तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रेयतेत्यादीनिकर्मकर्त्रभिधानात्कर्मकर्तृकत्वशंसीनीति। अनुकार्यविगानेब्रह्मणि। किमा
 यातमतआहसृष्ट्यावेतिधूमधूळिसंदेहेतद्गम्यान्संदेहवत्तुगमककार्यसंदेहात्तुगम्यब्रह्मसंदेहइत्यर्थः।
 कार्यविगानमभ्युपेत्याहसर्गेविद्यमंकर्तृकत्वाऽन्यकर्तृकत्वाभ्यांसर्गेऽक्रिमाक्रमयुत्रमैत्रक्रमेवविवादे
 पिस्त्वृत्तिरसविवादो न विद्यतेसर्गस्य चावि विवक्षितत्वात्तद्विवादोकिंवित्करइत्यर्थः। कारणविगानपरिहरतिस्रत
 स्त्वितिजतद्वाइदमग्रजासीदितिहावस्तद्विरोधतयाजननियक्तिश्चनक्तिः। तद्वैकआहुरित्यत्रनिराकरणीय
 त्वेनउवाचोसद्वचइत्यर्थः। आपिशब्दसर्गेक्रमेचनविवादरतिस्रवितंतत्सकटयतिनृतावदित्यादिनातेवविभि
 न्नक्रमत्वंतावत्परिहरत्यनेकांशं। वि। पक्षविदातः कुशळः संभवनेमिथ्यणंघृतदूपापक्रान्निवेशः। क्रमेण

५

ॐ

॥१३२॥

तत्त्वेनाम वमस्यं ब्रह्मनिश्चि ल्यु निश्चयेन ज्ञानवतः पांचजन्यया प्र तया विवातीति विरा मनुष्यनूपया
रं देजाज्ञात ये घोषाजने सृष्टतसृष्टाः। पत्न्युच्चाद्वैकाब्धानवच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृ
तत्वेन आयुष्टेन जीवनगुणतयावदेवाउपासते तेनत आयुष्यं तो जाताः। अस्मिन्मंत्रेवष्टतज्ज्योतिषाचं वसं
रव्यसूर्यं ना त्मज्ज्योतिषाएकस्यार्थिरुत्वाधेयत्वा योगादिवै कारणत्वेनोक्तेः। अ कां उ न वसरे भविता भवि
ष्यति मानांतर विरोधपारि हारो द्वितीयाध्यायार्थः। अतीनामितरेतरवि रोधपारि हारस्त समन्वयसिद्धि
र्यत्वादिठ्ठिना ना शाखागत वाक्यपर्या बोचननाए क शाखागत वाक्यपर्या बोचनया वशाखा ना
अन्योन्यं वाक्यानामापि इतरेतर विरोधपारि हारेण अद्वितीय ब्रह्मप्रतिपत्तौ सिद्धायां सत्यामितियावत्
गतदृष्ट्या ठ्ठानेति नानासिन्नाए काचेनितथोक्ता यदिमानांतरा विरोधो द्वितीयार्थे ध्यायार्थस्तर्हि विषयादा
दौकथं अतीनामितरेतरा विरोधवितानाहं प्रासंगिकंत्विति। विप्रतिषेधात्तरपक्षाणामनपेक्ष्यैस्सापि
तत्त्वसंगेतान्निवृत्तिः प्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयेष्यतरत्यर्थः। परैरुक्तावितो दोष उ त्व्यः स्वदर्शने। इति
शिक्षार्थं मत्तंतवितं तत्रा करोन्मुनिः। क्वचित्कस्यासच्छब्दस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य वा सदादपरत्वस्य
भाववादपरत्वच मुदस्यमति सामान्य व्यवस्थापनात्सा दसंगतिः। अथ वैतहारभ्य ग्रीण्यधी करणानि

॥१३२॥

मुदात्ततंतदेवं। उद्दिष्टाय जेतपशुकामरत्यत्रोद्दिष्टं। कर्मनामोतविधेयगुणसमर्पकमिति संज्ञाये उद्दि
ष्टादस्य स्वनिजा दोषादिहेनामत्वे च यत्तिसमानार्थत्वेनानर्थक्या ज्ञोतिष्ठोमेगुणविधिरिति प्राप्तेरा
तः। अत्र हि यजेतेति यागे न भावयेदित्यर्थः। तथा चोद्दिष्टेति तृतीयांतपदं च जिसामानाधिकरण्याद्याग
मस्यात्। न चेदं वचनं गुणशब्दोति विधातुं द्रव्ययागयोर्नोद्दिष्टायागेनेति सामानाधिकरण्ययोगात्। उद्दि
ष्टेति कळमनेमत्वर्थलक्षणपातादुद्दिष्टायागं भावये यागे न पशुमिति वैयधिकरण्येन यागस्य फलप्रतिपा
दनत्वं गुणप्रतिपाद्यत्वं मिति वैकल्यापाताद्विध्या ब्रह्मा वा क्योदाहृत्य। उद्दिष्टेति साधयति पशुमिति यागेपि प्रसि
द्धिः स्यात्। न च नाम वैयर्थ्यं अत्र नामत्वसिद्धावन्यत्र समदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका
मो यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादे न गुणफलविधिसंभवान्न ज्ञोतिष्ठोमः प्रकृतो यत्र गुणो विधीयते तस्मान्ना
मधेयमिति। एवं यथा सन्निहितयज्यनुरोधे नोद्दिष्टपदं यागनामधेयमेवं सन्निहितवाक्यशेषात् पंचजनशब्दः प्राणा
दिषु पूठ इति भाष्यार्थः। पशुपुद्गित्यदं यौगिकं तथापि सामानाधिकरण्यादवगतेनामत्वे वयवानुगमः क्रियतरतिरूढि
तुल्यत्वादायेनूदित्वोक्तिः॥ यस्मिन्नव्याकृतारण्याः आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव निष्पंपंचब्रह्मात्मकममृतमात्मानं
मन्ये त्वेकिं विद्वान्मंतव्यादयो मर्त्यः न किंतु तर्ह्यमप्यविद्यमानः विद्वांस्तु सन्नमृतब्रह्मात्मक इति मंत्रे ह शो
वचनं प्राणादीनां जीवनादिप्रदत्तं पदं लक्ष्यं ये विदुस्तैस्तस्यैव रूपं पुराणा विरतनं अग्रे कार्यं दज्ञाया मप्यस्य

पुरुषाः पुरुषान रा इत्यमरो हि जगौ मनुष्ये नूट श्वपंचजनशदस्य संवंधा त्प्राणादिषु छ श्रणया वत्स्यतीति ।
 ननु नूटि शपित त्वेष्वस्तु किं छ श्रणया त आठ न चैष इति । अस्तु तर्हि त त्वेषु व्या श्रणिकः पंचजनशदो नेत्याहु
 एवं चेति । पञ्चोक्तं वाक्यं शेष योर्विशोधान्न प्राणादयः पंचजनो रति । तत्राठ न च काण्वेति । पञ्चवस्तु निनेदि कं र
 तितत्राप्ताठ न चैयमिति । उत्तरे मंत्रे विधिश्च वणा तत्रान्वयमिति रेकसिद्धं तया नूदिताप्युपास्तिः पुंसाविक कमेन
 कव्ये कर्तुं शक्नोत्यर्थः । जनानां वाचकत्वेन संवंधी शब्दो जनशब्द इति व्याख्यानाभावे दोषमाहान्यथेति । प्रत्य
 स्तमितो वयवा यो यस्मिं तस्मिन् समुदायशब्दा यो सिद्धात्यन्तिमते प्राणादौ जनशब्दस्य समुदाये कदे शस्यार्थो नास्ती
 ति जनशब्दस्य प्राणादौ कथं प्रयोग इति पञ्चोक्तं तदवोद्यं स्यादनुक्तोपाख्यं जत्वादित्यर्थः भाष्ये समाने नूट इति क
 मेवात्यशेषवशात् प्राणादयो ग्रहीतव्य इति प्राणादीनां छ श्रणात्वं मुक्तं वाक्यग्रहणं तेषां प्रमितत्वात् शेषग्रह
 णं सन्निति तत्वायेति छ श्रणादुक्तं यति जनसंवंधाच्चेति भाष्यं सस्पष्टा व नूटपारेत्यागेनेति नूटार्थसंवंधादर्थो
 तरप्रतीति सिद्धौ न योगवृत्तिः प्रधानादौ कव्येति भाष्यार्थः । कव्यस्या नूटि च योगादुर्वल्ले स्यात् शक्यं सूत्रान्
 कुक्षिमाठ ननु सत्यामिति नोपलज्जनन्यायातिरेको करेणापि ध्याय संभवति चेत्फलं प्रयोगानुसारित्वाद्वा
 करणस्य तदभावात् नूटिरित्याशंकते स्यादेतदिति मनुष्येषु पंचजनशब्दस्य लोक एव प्रायोगात् संवंधा
 त्प्राणादिषु वृत्त्यपपत्तिरूपं तं जनसंवंधाच्चेति भाष्यसूचितां पृथग् वक्ति कश्चान्न भाष्यकारः प्रोक्तानुनूटि स
 मर्शयत इत्याहु जनेष्विति । स्थवीयस्तया स्फुटं तथेत्यर्थः । शक्यो हि सादेव इति भाष्य उक्तिरिति कथं करण

॥७०१॥

१३१।

प्रतिविशेषणत्वाच्चनविशेषणान्वयः। ननूपसर्तुनस्यापिविशेषणान्वयः किंनस्यादतआहविशेषणापेक्षयायाति
त्वितिनेरपेक्षयाहिसामर्थ्यसाकांक्षत्वेष्टविशेषणेनाकृष्यमाणस्यनविशेष्योतरान्वयइत्यसमासस्यादित्यर्थः
सापेक्षस्यासमासउदाहरणमाहुनाहेभवतीतिआहिविशेषणापेक्षयाशोभनपुरुषेणसमासोपेतुपरद्विरेवं
प्रकारसदृश्यराज्ञइतीति। उदाहृतूभाष्यस्यायमर्थइत्याहृत्यर्थप्रतिप्रधानंविधानिस्वातिरेकसमाधानाद
भुञ्जयमात्रत्वमितिचेत्कतार्हगमनिकातआहयहीति। प्रधानंनित्यासंख्योपमादनेपितवनोपास्तेपरंवन
मितिपद्यावस्तुयंतत्राधारत्वेनभोकरात्मनोभोग्यप्रतिष्ठाहेतुत्वेनपृथक्कारेणकाशपृथक्करोनिष्पयो
जनइत्यर्थः। कथंचेतिभाष्यमपुक्तंपंचसंख्याद्वयात्पंचविंशतिसिद्धेरित्याशङ्क्याहदिकसंख्येइति। दिकसंख्या
वाचिशब्दोसंज्ञायांभग्नमानायामुत्तरपदेनसमस्येतेयथादाक्षिणाग्निःसप्तर्षयःइतिस्त्रयार्थःएकैवपंचसं
ख्याद्वितीयपंचशब्दस्यसंज्ञासमासगतस्यनसंख्यार्थतेतिग्रन्थार्थः। यद्यप्यवयवविधानस्याक्षेपेयोमा
त्रिपेक्षानूदिर्वक्ष्येसीतथापीठरूढमनुष्यगृहेनिस्तस्यमुक्तमित्यतआहृत्यदीति। इठमनुष्यावाक्येनसं
वधात्तदुणाद्वाअर्थोतरवृत्तिसिद्धौशब्दस्युहीःअजामंत्रेत्वात्माधिकाराशङ्कायापूर्वपरवाक्यविशेषिणीति
रूढेयेतिपुनरुदाहृत्यसंबंधात्तदुणाद्वाअर्थोतरवृत्तिसिद्धौशब्दस्यनयोगःकस्म्यत्यत्रोदाहरणमाहाययेति।
उक्तैत्यर्थवारेनयथाहवेक्षेनोनिपत्यादत्तेएवमयाद्विषंतेभ्यातृयंनिपत्यादत्तेयमकिचरतिष्येनेनेति। दोषंति
कमाहुतयेति। अवयवार्थभूतपंचसंख्यासंबंधानपेक्षे। एकस्मिन्नापिमनुष्येवर्ततेस्फःपुमानसःपंचजनाः

असमासमभ्युपेत्येवं द्विः पञ्चशब्दप्रयोगे दशानामेव लब्धः। भान्नसंख्यस्मृतिप्रत्यक्षिज्ञानमित्याहेति प्रे-
 ङ्गना। असमासपक्षे एव वीक्षां विहाय विशेषणपक्षमात्रं कथ्यते न चैकेति श्रु कृदादिशब्दे वत् पञ्चशब्दस्य
 संख्यामुपसर्जनं कृत्वा प्राधान्येन इव परत्वाद्गुणभूतसंख्याया न संख्यां तरेण विशेषणं दयासति
 विशेष्येण इत्येव विशेषणेन च संख्याया युगपदोक्त्यभावात् संख्याने केनाप्यन्वितादित्यर्थः। तदेव
 मिति। नानाभावेन दूषितभावे परमपूर्वपाक्षेण संख्यांतरानाकांक्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुं पु-
 नरुत्थापयति। ननु सत्यामिति तद्वारा प्राणादिषु लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः। अनाकांक्षादर्श-
 यति पञ्चपूर्वस्य त्रेति पृथक् केन सहेकस्मिन्नर्थे या समवेति सातथोक्ता। एवं तद्विशुसमासेन समाहारा-
 निधानात् पदभरोपात्तसंख्याया समाहारे वच्छेद्य उक्त्यतिशयानुसमानपदास्तु या समाहारेणः पूर्वा-
 अवच्छेद्या इति पञ्चपूर्वस्य त्राख्याकांक्षा पञ्चजनानां इत्यत्र त्वीवेतथाश्रवणात् समाहाराप्रतीतेर्जना-
 नावस्थपदगतसंख्याया वच्छिन्नत्वान्न संख्यांतराकांक्षेत्यर्थः। विजातीयविशेषणांतरप्रयोगे न रक्तत्वे-
 न्यायेन सजातीयप्रयोगेन हि रक्तवति रक्तः पटोरक्त इति। इहापि पक्षे नोपसर्जनन्यायमवतारयित्वा नानाशक-
 वेत्यादेतदिति न हि सापीति आत्माश्रयप्रसंगात् संख्यातया वच्छेद्यतेतः संख्यांतराकांक्षेत्यर्थः। तत्र चोक्तो-
 दोषपरिहारभावार्थमाहु उक्तरति। पञ्चशब्दस्य संख्या पसर्जन इव वाचकत्वाद्गुणसर्जनसंख्यामानश-
 रीदांतरीकृतसंबन्धेन समासवत् संख्यायाः समासेऽपि दोषः समासे तु पञ्चशब्दोपात्तसंख्याया जनशब्दार्थ-

पीत्यादिना अपिशब्दे मविद्यत एवाभात्मना महासंख्यायां तत्संख्यापरं त्वपरिच्छेदिकेति सूचितं। एवं
मसमासमभ्युपेत्य लक्षणे वक्ष्येत्परमं निधायानुसुपगमं त्यजति न च पंचशब्द इति। नाप्ये भाषिकेण स्व
रेणेति तस्या न्यः। अत्र मंत्रे प्रथमः पंचशब्द आद्युदात्तः द्वितीयः सद्यनुदात्तः जनशब्दश्चातोदात्तः तथा च
न द्वितीयपंचशब्द जनशब्दयोः समासादृते आकारस्यास्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं दृष्टे तस्मा
मस्येति सूत्रेण समासस्यातोदात्तत्वविधानात् अनुदात्तपदमेकवर्जमिति सूत्रेण यस्मिन् दे उदात्तः स्व
रितो वा विधीयते तमेकं विहाय द्विष्टस्यानुदात्तत्वस्मरणं दृष्टव्यं मंत्रातोदात्तस्य रवच्छात् समासो निरणा
विभाषिकसंज्ञके तु शतपथब्राह्मणस्य रविधा यकग्रंथे स्वरितोनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मंत्रदशाया मनुदात्तः
स्वरितो वा स ब्राह्मण उदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः तत आकारादितरेषां मनुदात्तानां ब्राह्मण उदात्तत्वं उदा
त्तमनुदात्तमनं त्यमिति सूत्रेण च मंत्रदशाया मनुदात्तस्यानं त्यस्य परसंलक्ष्यतपोऽप्यस्यानुदात्तत्वं विहितं तत
श्चनकारोपरितने आकार आकाशश्चेत्यनेन संलक्ष्यत्वेनोच्चार्यमाणो अनुदात्तो भवति सति चैव मंत्रानुदात्तत्व
रोषिकग्रंथसिद्धौ नाधिक इति भाष्य उक्तः। पेतुः। छंदोगावद्वृत्ता श्वेव तथा वा जसने विनः उच्चनी चत्वरं प्रादुः
सर्वेषां भाषिके उच्यते इति वचनमुदाहृत्या तोदात्तो नाधिक इति याच्यते। तेषां मध्य यन्विशेषः
अंतानुदात्तं हि समाप्तात्तारः पंचजनपदमधीयत इति हे आज्यत्वाय च जनानां कृते रं गृह्यतीति मंत्रं कदे शस्यार्थः।

नेत्यादिना। हितुक भावेन नृपभावेन। भाष्ये उदाहृतानामर्थो व्याख्यातिमूलेति मृदा नित्यवसायान्मिका बुद्धिस्त्यति॥
 अहंकारोपिमानः कृष्णः। नन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि। पंचभूतानि सूक्ष्मभूतानि। अहंकारतत्त्वमिदं तत्त्वमसि प्रकृति
 स्तन्मात्राणां। उक्ते सत्त्वं त्विदं त्रिमाणां रजस्वहंकारगतं गुण द्वये प्रकृतिहेतुनारिं ककमित्यर्थः। मेनूषो उदा को
 विकार एवेति कथं पृथिव्यादीनां दृष्टादिप्रकृतित्वाद्दत्त आह। यद्यपीति। नृपृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वांतरमिति। उभयेषां
 स्थलं तं द्विमात्राद्य तावत्समेति नन्तत्त्वा रश्तेत्यर्थः। आकाशात्मानो विहाय यापंचविंशतिगुदिता तस्यां नावति
 रत्वेन पंचसंख्यानिवेश रत्नं नृवत्त्विति। उदित्वा काश्चानां पृथिव्यादीनां ज्ञाने द्वियेभ्यो द्वाणमादाय पू
 रणमयुक्तं तेषां तस्य च साधरणोपाध्य भवादि त्याह नापीति। तथा द्वाणातिरिक्तानां ज्ञाने द्विमाणां कर्मे द्विये
 भ्यो वाचमाह त्वनप पंच संख्यानिवेशयेत्याह नापिरसनेति। तथो देवितवावां कर्मे द्विमाणां न मनसा पंचत्वं
 छात्रा इत्याह नापि पापीति। समासार्थः संख्यां तरेण विशेषत इति साक्षात्पूर्ववादे निरस्ते समासपंचजनश
 स्तेन भ्युपगच्छन् मुत्थापयतीत्याह पूर्वपक्षे कहेति नमिति। अस्यापमानि प्रायेयद्यप्यत्र नानाभावास्तस्य पंचप
 चसंख्यास्तथा पंचपंचपूज्य इत्यादौ पंचविंशति संख्यायाः पंचषीः पंचसंख्या किरावेनाभावादिहृतानि
 ईदृशमानाः श्रव्या सांमहा संख्यां कृष्णंतीति। ननु तत्रापि कथं मृदा संख्याया अवांतर संख्यानिःसंबंधा
 येहा बुद्धिनाशे तन्मात्रादित्याशंक्य साहचर्याभावेपि हेतुहेतुमद्भावात्संवेधो कृष्णाकीजमित्याह यद्य

॥ १२९ ॥

विरहेण सत्किं कारणमिति बहु त्रीणि । अथानमेव पो भुञ्जति । नानेत्युक्तमिति अमिति आनुमानिकाधिकरण
इति । नानाविद्याख्ये कामि सौ के त्वे जात्यनि प्रायं प्र करणादविद्यानिश्चयान् । देवात्मशास्त्रे मिति देवात्मविष
यां मायिनं माया विषयं महेश्वरमित्यर्थः । ज्ञात्वेव पारमेश्वर्याः शक्तेरिति परमेश्वरविषयाया इत्यर्थः । एवं
जातस्थायया आविद्याविषयं ब्रह्मशक्तिवत् । ऊचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्द्वे वेदिताः ॥ २॥ न संख्याच । पंच
पंच जना इति सांख्यीयतत्त्वपरमुक्तार्थं तत्परमिति योगनूद्य विनिगमाद्विज्ञायः । पूर्वशाध्यात्मप्रकरणे
नूटछाया याज्ञसंबंधा रूपात्ते जादे के त्युक्तमिहापि नूटमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्त्रात्यर्थप्रसंगादवयववृ
त्त्यासांख्यतत्त्वपरतेत्यवांतरसंगतिमाधिकरणसंगतिमाहेत्यर्थः । ननूपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यांतरे
ण विशेषणयोगात्कथं पंचविंशतिर्या भोत आह । पंच जना इति हीति । विशेष्यजनैः संख्यांतरान्वर्तित्यर्थः ।
पंचपंचसंख्या वद्वेदा जुनानां नैराकांक्ष्यं संख्यांतरावर्णने सति रत्नपट्यापेनाकांक्षोत्थापनादिति । वाक्य
स्य निस्त्रात्यर्थतात्यर्थाभावे हेतुक्तः सर्वस्य वेति । आप्त इति मुत्पत्त्या जनशब्दव्याख्या ननु रूद्य त्यागेन प्र
नुष्यसंबन्धिनः प्राणादयोऽप्युक्तं तां तथा जननिस्त्रात्यर्थमत आह तत्रापीति नूटार्थग्रहेपीत्यर्थः । वाक्यवित्तेयं
यन क्येकवृत्तीति । आत्माकाशव्यतिरिक्तानां त्रयोविंशतितत्त्वानां प्रथमप्रधानस्य त्रिधाकरणस्यैव विंशति
त्वं श्रुतौ नु तत्त्वेषां आकाशावतर्भावाप्रधानं चापि त्वपंच विंशतितत्त्वगुणनेत्यविशिष्टमाहुन चाथरत्वे

लुक्तमिदं विगुणत्वादिना प्रधानप्रत्यभिज्ञानात्तस्योभं त्रुतिपूर्वपक्षमाह प्रधानमेवेति। एकाचेति।
 अनेन मायायाः प्रतिजीवने शदेकामित्येकत्वानुपपत्तिरुक्ता। न च गौणत्वं दोषः समत्वादिन्याह पक्षेणा
 पीति। उपनारेन कारणे रोहितत्वाद्यस्तिकम्भनेत्वस्तीति विभागः। दारशदो नित्यबहुवचनः। तामैवाविध
 येति भाष्ये तच्छब्दो विषयज्ञानाधारः प्रधानकार्यमंतःकरणमित्याह विषयाहीति चिन्तिताक्तिरात्मस्व
 यस्तु रवादि रूपेणापाहि जाभिनीपरिणामित्यां बुद्धौ वस्तुनो प्रविष्टत्वाद् प्रतिमं क्रमविद्येत्येतद्व्याचष्टे विषय
 सेनेति। सारमानामप्यस्ति भ्रमः सन्तु बुद्धावेवेति शेषः। आत्मत्वेनोपगमेत्येतद्विप्रणोति बुद्धिस्थिति विविप
 यसि सिद्धुं कमेन बुद्धिधर्मनात्मन्यनिप्रत्यमानेत्यर्थः। कृतत्वोपपत्तयेऽपवर्गशब्दस्तदुपायनररता
 हगुणेति। निवानुवादसामर्थ्याप्रमाणकव्ययं विरोधादिन्याह। सचेति। व्यवधानाच्छब्दो तरेणानिर्धर्णः ॥१५॥
 यमाशंक्याह सद्येति। गुणवचनरोहितादिशब्दैः व्यञ्जनयापेति नूटपामुख्यवत्प्रसापकः प्रतीतिमक्षिप्रेत्यस
 विमुखार्थसंभव इत्युक्तं। नन्वजावदजेति गुणवृत्त्यंगीकाराद्दृष्टिस्य क्तानेत्याहा प्रविति। नूट्याऽपहृते यो
 गे नूटार्थगुणयोगात्सिद्धाद् निराश्रितेति नूटिः स्वीकृता इतरथा गुणयोगस्यैवा सिद्धेरिति। न केवलं शारवातरा
 निर्णयः प्रकरणादपीत्यव्याकृतपक्षप्रस्तौत्यपि चेति यस्य जगदुत्पत्तौ साध्यायां किं नूटकारिकारणमिनिष्ट
 छतितेत्किं कारणमिति बहुव्रीहिः। ध्यानमेव योगो जीयस्य ब्रह्मणो क्यमो जकत्वान्। आत्मप्राप्तिस्त्वनात्म

वेदान्त कल्पतरुः -

अ-१. पा-

४

पुनः

पा-

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

४

क्याह पुरुषार्थेति अर्थक्रियाकारिणि स ह्यहं प्रयुक्तः पुरुषा पेक्षितप्रयोजनकारि म ह तत्वं स तत्तत्त्वमस्यो
पिच्यत्तु पपदोन सामान्यवाचीत्यर्थः। कार्यानुमेयं म ह न प्रत्यक्षमिति मात्र शब्दः॥ ४॥ गूढ आत्मा अग्रमिवा
ग्रस्तु म वस्तु विषयत्वात् सूक्ष्मा॥ अशब्दमिति। शब्दादिगुणशतितं अभूतभौतिकमित्येतत्। अत्यय
मम शब्द शतितं प्राक् प्रथं साक्षात्तमनाद्यनंतं। अतएव नित्यं। महतः श्रेयसात्पर्यं अहमपरिणामिनिवा
प्यज्ञात्वा मृत्परत्तानंतं मुखं संसारः। स्वर्गादिहितं स्वर्गं अध्येषि ज्ञानासिद्धौ क कारणविशदं दृष्टोपास्य
त्वाच्छोकादिरिच तयोमि। पाः स्वरूपतः यावतीः संख्यातः यथा वाग्निं श्वीयते तत्सर्वं तस्मै न वि के त स उवाच। हं
तेहानीं गुल्यंगोप्यं सनातनं विरंतं नं ब्रह्म हे गौतम ते प्रवक्ष्यामीति। ब्रह्म प्रतिवचनं प्रतिज्ञाय जीवंचाह आत्मा
मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च प्रवक्ष्यामीति। योनिमन्येदेहि नः प्राप्नुवंति मानुषादि शरीरग्रहणाय अन्ये स्थाव
रं स्थाणुं संपत्तिकर्मज्ञानानुसारेण। स्वप्न जाग्रतो रं तो मध्ये उच्ये नात्मनानुपश्यति लोकः। इह हे देव्यं चेतन्यं
तदेवा मुत्र परत्र असंसारि ब्रह्म यच्चा मुत्र तदेवेदं अनुप्रविष्टं वर्तते। य इह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्या तदे परं
निस्मरणा मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्द्युयते। तावद्वचः को भी कामाना लोभु पंतं लु पृष्टे देने श्रेयसो विष्टे देन क
तवतः ततो विद्यायि नं त्वां मन्ये। वै द ज्ञाने उहं पुरुष॥ २॥ चमसवदविशेषात्। अजो मंत्रः प्रथान परे उतने जोवन
रूपा वांतर प्रकृतिमाया रूप परम प्रकृत्योरन्यतर परराति संशयः। अजा शब्दस्य छायातो पकृष्टस्य प्र
धानमाययोक्ते जोवनेव गुणादृति संज्ञका ल्पवैभार्थतः प्रथान प्रत्यक्षि शोया अभावात् न्यक्तपदवाच्यते

वेदान्त कल्पतरुः

पदद्वयप्रैर्ये रानं तनं तर्भा को न्यत्र धर्मादि त्यादे स्याच्चतुर्थत्वादित्यर्थः अथ प्रश्नात्मानुपपत्त्यावरांतरं कथ्येत्
 तत्राहुतुरीयेति संतुत्रयो वसाः परमात्मश्रेष्ठे स्तेष्वनंतं तर्हो तौ स्तु यथास्तु कां च गृहाणेत्यवृत्तामपिरत्नमाकां
 प्रीत्यादौ नेत्याहुवरप्रदानानंतं भाव इति महतः परमव्यक्तमिति प्रधाना नमस्त्विति योजनान्मुक्तां चेति च साह
 एवावृत्तेव माकां दतेति गमयति नैवं महतः परमित्यत्र ततो वरप्रदानागुसारेणैवार्थप्रतिपादनं एक एव स न
 देहादेव्यतिरेकधर्माद्यत्ययप्रवृत्त्यनेदादिः कृतः प्रश्न इत्यर्थः अतएवेति जीवपरमेश्वर इति स्यादित्यर्थः शान्ता
 पुत्रः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेत्यादिस्ततः कामः त्वाह उने नूपा नचिकेतः प्रष्टेति विशेषणपरत्वात् द्वीयप्रश्नः प्रश्न
 सा जीवेशः पृष्टे तदुर्दशमिति तद्व्यतिरिक्तं परमात्मप्रतिवचनमात्रं प्रश्ने को विद्म रप्रतिवचनं वदसंगतं
 अतएवैव जीवप्रश्नः तत्कृतं प्रश्नासापि जीवस्य परमात्माक्षेदप्रमित्यर्थत्वेन दृष्टाव्याख्यादित्याहुयदिषु
 नरिति एवं प्रतिवक्तुं प्रकृत्या जीवपराक्षेदे साध्यं यित्वा प्रष्टुं प्रवृत्त्यापि साध्यं साध्यैत्यादिना तदुत्तरं तस्य
 प्रश्नस्योत्तरं तमेव विषयं यद्यवदध्याज्ञानीयादित्यर्थः यत्प्रश्नेति भाष्ये पदद्वयो विषयपरो न प्रश्नपरो विषय
 स गौरवादि प्रश्नोत्तरं तस्याहुयस्मिन्नि तिः अधिकरणं दाव्यक्तं दाव्यस्य पौरुषेयी नूदि वेदानुपयोगिनी क
 तमिहानी महच्छब्दस्यैव वेदे विशेषाद्वाध्याव अत्यक्तं दाव्यस्य प्रकरणादिना वेदे शरीरे परे रत्वावधारणादि
 त्पुञ्जतरस्याहानेनेति सारव्यैः सता मात्रे महच्छब्दः प्रयुक्त इति भाष्यमयुक्तं तेषु द्वैर्महत्त्वेन स्वीकारादित्यादां

॥१२७॥

॥१२७॥

हेतुत्वमविरहं पितृस्येव शंखेपीति मप्रतिभासहेतुतेति विशदमशेषं। यतएव ब्रह्माविद्याविषयो तएव ब्रह्म
विषयबोधशक्तिर्यं जीवानां भाहेत्यर्थः। उपपत्तिभूता विद्ये वा प्रबोधेपि हेतुरित्याह सङ्गमिति जीवात्मके
योरनदित्वेनानेयतपो वषिर्धेनास्मिन्नवतन्नियम इत्यर्थः। तथापि जीवत्वनिष्ठा मके मके पूर्वत्वमुपचरि
तमित्यर्थः। पञ्चावलीवर्द्धमानयेत्युक्ता गामानयेति प्रयोगो गोपदमितर गोविषयमेव मय्यक्तपदमित्यर्थः।
प्रकृतैति अप्रसंगेनेति चेदः। अव्यक्तपदस्य सूक्ष्मदेहे मुख्यत्वात् प्राप्ता दोषत्वारिकत्वं यान्नवतद्युक्तं सूक्ष्म
कृतस्य सूक्ष्मसूक्ष्मदेहविषयतया मुख्यगोणत्वेन रूपपातादत आह नवमुख्ययेति अतस्परमिति चेदः
अत्रोपपत्त्यातिशयकरणकांक्षायां वक्तुं सत्यपुक्तकाकपदं काकगतोपपत्त्यात्कत्वं च अयद्यथा काकत
द्वितरसाधारणमेव पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थं तु अस्य वदाकांक्षितप्रकृतशरीरद्वयं च विन्यायेन च अयस्य
व्यक्तपदं न सूक्ष्ममेवास्ति यत्र इत्यर्थः। पूर्वमायानिधानद्वारा शरीरं च क्षणोक्ता इहानीनुसूक्ष्मशरीरानि
धानद्वारेण एवमपि हि प्रधानं निरस्तं नवतीति। त्वं के मांसतुष्टिं शणिमातृत्वं अस्मिन्नायुमज्ञानं पि
तृनः एतैः लक्ष्मीशरीरं च द्वा द्वौ विकं। व्यवहितं जीवविषयं प्रतिवचनमिति भाष्यस्य एव व्यवहितपदा
न्यमाह इत्यनेनेति। तं तस्यादिसनातनमित्यंतं परमात्मप्रतिवचनप्रतिता वाक्यं तेन व्यत्यवहितं पथेत्या
दि जीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः। प्रश्नाभेदे ह्यव्यक्तमाह एकत्वेति माह अगत्यात्मविद्युद्योदित्वात् सू
त्रस्य विशदविरोध इत्यर्थः। परमात्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नाद्देहेपितुः सौमनस्याग्नेरात्मतानाविद्यं

दिति चेन्न विवस्वत्तूपातिरेके काव्ये तत्वात् अनतिरेके स्वरूपस्यैव निरवद्यत्वात् तस्मात् त्रिमात्रस्य तूपाधेयो
 यः पारिच्छिन्नत्वाद् विरुद्धः अपि च दर्पणाद्युपाधे विवस्वद्वयमुत्पन्नं नाशयः न तु निर्विशेषब्रह्मस्वरूपस्यावि
 द्यासंबन्धसंभव इत्यनादी जीवा विद्ये परस्परस्थिततया विद्यातत्संबन्धवदुपेयैराविद्येत्वाद् ब्रह्मणो जीवभ्य
 मगोचरस्यादित्येष्टानतपोपदानत्वे सोका मयतस्त्वयमकु नु तेति च न स्यात्पुनर्जीवच भ्रमासाधारण्यानुज्ञा
 त्साधारण्यानुभवविरोधः भ्रमजस्य चाकाशादेरज्ञातसत्त्वायोगस्तस्मादीश्वरप्रतिविंबधारिणी साधा
 रणी माया तद्वाच्यं तत्तु जीवोपाधयो विद्यामंतव्या इति तानु प्रतिब्रूमः अकामयता कुरुतेति च कामकृती जी
 वा विद्याविवर्तः न ब्रह्मविक्रियाविवर्तश्च विवर्तेतेतुः सर्व इव विसर्पणस्य प्रतिमाणवत्कव र्थविद्यानिर्वर्णे
 पुस्वरादि वैशिष्ट्येन कृतस्योपाध्यायवक्त्रे हत वेदस्य वप्रपंचसाधारण्यप्रसिद्धिः अथिष्टानवर्णसा
 धारण्यात् साधारण्यं प्रकृतेः सिसर्गप्रत्यक्त्वाद् ब्रह्मणः अज्ञानसत्त्वं तु प्रपंचस्य व्यावृत्तारकसत्त्वात्
 न च जीवा विद्या जत्वे तदयोगः स्वेन्द्रियादिवदुपपत्तेः यत्तु जीवस्य मनोवच्छिन्नत्वं भूतसूक्ष्मावच्छिन्नत्वं च दूषि
 तं तदस्यादिदमेव वेदितं अस्मात्ते जीवस्यानाद्यविद्ये वदोदाभ्युपगमादिति अविचिन माया प्रतिविंबस्य
 विमुक्तैरूपसृष्टता अवच्छेदान्नतत्त्वानात्सर्वविज्ञानसंभवः अथिष्टाने तु जीवीनिरविद्यानिश्यादृते
 जगद्भ्रमप्रसिद्धौ किं साधारण्ये तृमापया ग्रहीतृस्थायी अप्यविद्याया त्वे ब्रह्मण्ये स्वसमंज उधिता स

मानस्य प्रकृत रथिग्रहण हेतुत्वाभावादित्याह तत्प्रत्यक्षमिति तानादिति। इन्द्रियेन्द्राशुबुद्धिस्थभोग्यान्ततः पुरा
 साम्यं भोग्याश्रयत्वं। आपनाद्याहः। बुद्धिमात्रादस्मिन्दादिवुद्धेः। ननु रथिनः संसारिणः कथं प्रसंसार्यात्मत्वेन
 निर्देशोत्तमोऽहं यथाहीति। अंचलवशं गच्छति। भाष्योदाहृतोऽयं यद्येदाङ्गनसीति श्रुतौ वा छदे द्वितीयाव्योपः क्त्वा
 हसं इत्यर्थः। वरीरमेव रूप केणरथेन विन्यस्तं पूषितमिति सूत्रपदार्थः। अनुशयोऽसंतोषः। मत्सरं सोमं श्रीणीति
 मिश्रयेत्। एवं सतीति कार्यकारणाभेदे सतीति कार्यकारणाभेदे सतीत्यर्थः। से श्वराणां प्रीश्वरादनीश्वराणां जी
 वेभ्य इति संवेधः। प्रमाणेनैव ज्ञेयतेन निरूप्यत इत्यव्यक्तत्वमित्यर्थः। तदाश्रयत्वात् द्विषयत्वादेत्यर्थः। आधार
 वाची आश्रयशब्दः। अविष्यके विध्यमादाशंकते स्यादेतदिति। अविद्या ब्रह्मगतानि वर्तते न वा प्रत्यये स र्वयुक्तिः
 द्वितीये मुक्तानां पुनर्वंध इति। अविद्यादाह मुपेत्य स र्वमुक्तेरापादनादपरिहारत्वमाशंक्य भाष्यभावमाह
 यमिति। पूर्वपूर्वधम कुप्ते ताप्रधानेनात्मनोऽविवेकसंज्ञादादिविवेकप्रतियोगित्वेनापि कृतं प्रधानेनेत्यर्थः।
 यद्यविद्यानां कथं तर्हि श्रुताव्यक्तमित्येकवचनमित्यत्र आह अविद्यात्वेति निमित्ततयेति प्रेरकतया अ
 विद्याविषयत्वेन च तत्प्रेरकत्वं गंधस्येव घ्राणं ब्रौ प्रतिउत्पन्नतयेति जगद्ब्रह्माधिष्ठानतयेत्यर्थः। विद्यास्य भाव
 शते निरवद्यमिति श्रुतवगतनिर्देशितानात्मत्वं विद्यास्य भावत्वं। एवं च विदूषत्वं जीवे विरामवाक्यजप्रमाद
 पत्वं जीवे विरामसिद्धमिति केवाविदाहोपोनवकाराः। स्वरूपमविद्याश्रयो विवतु ब्रह्म निरवद्यमिति किं तस्या

शरीरस्य अव्यक्तशब्दोपि योगिकत्वा दन्तिथेयविशेषाकांक्षीत्यशब्दोपात्तेन्द्रियात्तेन्द्रियान्धितुमक्षमः कुरीति
 कांक्षीतिशरीरमेवमयं शब्दार्थ इति विषयास्तेषु गोचरानि निष्कृतिव्यावृत्तेतेष्विति विषयानुद्दिश्यमार्गत्वं
 विधेयं स्वगोचरमात्रं व्यचक्षतेति विपरिणतानुषंगः । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं कोक्तेत्यादुर्मनीषिण इत्येतद्वा
 च्ये आत्मेति युक्तमिति भावे निष्ठा क्रियाविशेषणवैत । तदेव दर्शयति योग इति । प्रकरणपरिशेषाभ्यामित्युक्तं न
 नुप्रकरणं कर्मव्यस्येति कर्तव्यता कांक्षस्यवचनं कथमिह तदित्याशङ्क्याह प्रधानस्येति । प्रधानस्येत्पुनरेवार्थ
 दाकांक्षांगविषयेति सिध्यतीति उद्भयानुगतं व्यक्षणादिदमेवेत्यर्थः । किं प्रधानमत आह गतव्यमिति । इन्द्रिया
 दयश्च तस्य परत्वं प्रतिपत्तावंगसंयताश्चेत् तत्प्राप्तावपि । यस्त्वविज्ञानवानित्यादि श्रुतौ भाष्ये वास्तव्यमाप्तिथान्
 मनुष्ययोगीत्याशङ्क्याह संयमेति । संयमाभावे मोहाभावेन तद्भावे तद्भाव एव दृढीकृत इत्यर्थः । यदुक्तं पूर्व
 बादिनामहृतः परमित्यत्र परशब्दः कारणवचन इति तत्राह परशब्द इति । मन आदावर्थादिकारणत्वासंभ
 वादस्मिन् प्रकरणे परशब्दः श्रैष्ठ्यवचन इत्यर्थः । इहाध्यात्मप्रकरणे आंतरत्वा श्रैष्ठ्यं वक्तव्यं तदर्थेषु नास्ती
 तिसंशङ्कतेन न्विति नामैव शब्दो वागमि व्यंग्यः स एव श्रोत्रेण ग्राह्यः इति द्विरुपात्तः । कामो मनसो विषयः । कर्म
 हस्तयोः । ननु मनस इन्द्रियत्वेनाप्येभ्योऽपरस्य कथं तेभ्यः एव परत्वमत आह यदुल्लेखेनेति । आत्मानं रायेन
 इत्यत्र म आत्मशब्दः स एव बुद्धेरात्मेत्यत्र प्रत्यक्षनितायतः स निप्रायेणात्मशब्दादिति भाव्यमन्यथात्मशब्द

त्वात् घटवत् सत्कार्यवादे प्राक्कार्योत्पत्तेरव्यक्तकार्यवत्त्वात् कारणेभ्यो हा हाव व्यक्तशब्दप्रयोगश्च तिसाध्यैकैकव्यं
अन्यत्रापि तावेव प्रतिज्ञाहंता नो सम्बन्धयान् । तदनुशगिविज्ञानवेदनीयत्वात् । यद्येन समन्वितमिति सामान्ये
नात्र व्याप्तिः । कारणशक्तिः कार्यस्य ह प्रेतः कारणगता व्यक्तकार्ये हि शक्तिरित्यर्थः । इदमस्य कारणमिदं
मस्य कार्यमिति विभागात् । अव्यक्तकार्यसत्त्वरहितस्य नृशृंगवत् कारणत्वायोगादित्यर्थः । प्रच्छयाच्छायां वै
ध्वगूष्पस्याविभागाच्छूनानमित्युक्तकार्याश्रयोऽस्य व्यक्तमिति । अव्यक्तपदे किं किं नूदेः प्रधानप्रतीति
योगाद्वा स्मार्तं क्रमानुगृहीतयोगाद्वा नाद्यस्याहं किं कीदृशीति । य एव किंकारति शब्दं वेद । लोकवेदयो
शब्दार्थवेदो लोकिकार्थवेदिकारति व्यपदेशकोदादेतद्वैदेव्यमधुयत् घृतमिति देवमधुनो घृतत्वान्निधाना
च्चेति प्राप्यैषेनाहंतिता । लोकवगतसंबंधशब्दानां वेदे बोधकत्वोपपत्तेरैकोनचप्रत्यक्षितानात् घृतमधुत्व
स्तत्त्वार्थत्वाच्चैक्यं शब्दार्थयोरिति । द्वितीयं प्रत्याह योगस्त्विति । तृतीयं निराकरोति प्रकरणेति । अयं भावः कुरह वि
ष्णोः पदं पुरुषः प्रधानं तत्प्रतियोगा नीदिषादी नीदियेभ्यः परा इत्यादिनानिर्दिश्यते । तानि वात्मानं रात्रेन
मिति वाकेरथादिनू पितान्ये वगूत्यंते । एवं स्थिते महतः परमव्यक्तमित्यत्र पौरुषैव वाक्यस्थपदार्थतत्कमापेक्ष
प्रधानप्रत्यक्षिता दुर्व्याप्रकरणीधी तपदाथाश्रयत्वादाज्ञेधेया कांक्षाश्रयत्वादाज्ञेधेयाकांक्षाश्रयत्वाच्च या
दिशेष्यनिमित्ता शरीरप्रत्यक्षिता प्रवक्ष्यातथा हि रथत्वेन नू पितं शरीरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वय
मपेक्षते । इतरथा निष्प्रयोजनत्वान्नवस्थानिधेयावरुद्धा रादिषादेराज्ञास्त्ररनिधेदेतीत्यस्य व्यक्तशब्दापेक्षा

शति श्रीमदनुभवाने पूज्यपदः श्रीस्यपरमहंसपरिव्राजककागवरमळानंदविरचिते वेदांत
 सौप्रथमध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३॥ अनुमानिकमपि। अर्वाचीनमहत्त्वपेक्षया पूर्वकाळत्वं
 प्रविष्टिं कृतमव्यक्तस्य परशुआहुतयाच कारणत्वमिति नियतं प्राक्सत्त्वं हि तदित्यर्थः। ननु सिद्धे
 तिसागान्येकांशं कामहृतपरमित्यादिवाक्यार्थानिर्णये वाक्यं यतिसामान्यमिति। उच्यते। अस्तथी
 प्रतिवेदांतवत्प्रकारणतागतिः। प्रतिवाक्यंततस्मिन्निर्दिष्टं क्वचिदन्वयार्थं दर्शनात्। पूर्ववत् हि प्रधानाद्येव सर्व
 वेदांतार्थ इति प्रत्यक्षं स्थिते तन्निषेधेन सर्ववेदांतेषु ब्रह्मावगतिः साधयिता इह तुतामुपेत्य प्रधानाद्यपिकार
 णत्वेन समन्वयविषयः। नचानेककारणवैयर्थ्यं कर्म नोदेन व्यवस्थोपपत्तेरिति प्रत्यक्षं स्थिते। नूत्रकरो
 यपिशब्दमेकं कृतं प्रयुजानो ब्रह्मागीकारेण पूर्वपक्षः। अतिलक्ष्यापविचार इति सूचयामकूय। अव्यक्त
 पदं प्रधानं परं शरीरपरं वेतिसमातं कमश्रोतपारिद्रेषाभ्यामुक्तयोः प्रत्यक्षे ज्ञानात्संशयः। सांख्यानां
 समुत्पत्त्यनुमानमिहानुवादित्वेन तु व्यता। भाष्ये सृष्टिकाव्यसांख्यसमृत्तिप्राय इत्याह साख्येति। शब्दादिहीन
 तादिति भाष्ये गुणवैषम्योत्तरकाळभाविशब्दादिहीनत्वमुक्तं प्रधानकाळेपि स्रष्टुमशब्दादिभावादित्याहुः
 तेति। शान्तः सात्विकः क्षोरोर्जसः मूढस्त्रामसः। श्रुतिस्मृत्यापेति शब्दं आख्याति श्रुतिरिति। वेदानां महदा
 दिविशेषाणां कारणमव्यक्तमस्तीति संबन्धः कुतः। परिभाषात्परिच्छिन्नत्वात्। महदाद्यव्यक्तकारणकमव्यापि

अनुमानिकमपि

॥१॥
 ॥२॥
 ॥३॥
 ॥४॥
 ॥५॥
 ॥६॥
 ॥७॥
 ॥८॥
 ॥९॥
 ॥१०॥
 ॥११॥
 ॥१२॥
 ॥१३॥
 ॥१४॥
 ॥१५॥
 ॥१६॥
 ॥१७॥
 ॥१८॥
 ॥१९॥
 ॥२०॥
 ॥२१॥
 ॥२२॥
 ॥२३॥
 ॥२४॥
 ॥२५॥
 ॥२६॥
 ॥२७॥
 ॥२८॥
 ॥२९॥
 ॥३०॥
 ॥३१॥
 ॥३२॥
 ॥३३॥
 ॥३४॥
 ॥३५॥
 ॥३६॥
 ॥३७॥
 ॥३८॥
 ॥३९॥
 ॥४०॥
 ॥४१॥
 ॥४२॥
 ॥४३॥
 ॥४४॥
 ॥४५॥
 ॥४६॥
 ॥४७॥
 ॥४८॥
 ॥४९॥
 ॥५०॥
 ॥५१॥
 ॥५२॥
 ॥५३॥
 ॥५४॥
 ॥५५॥
 ॥५६॥
 ॥५७॥
 ॥५८॥
 ॥५९॥
 ॥६०॥
 ॥६१॥
 ॥६२॥
 ॥६३॥
 ॥६४॥
 ॥६५॥
 ॥६६॥
 ॥६७॥
 ॥६८॥
 ॥६९॥
 ॥७०॥
 ॥७१॥
 ॥७२॥
 ॥७३॥
 ॥७४॥
 ॥७५॥
 ॥७६॥
 ॥७७॥
 ॥७८॥
 ॥७९॥
 ॥८०॥
 ॥८१॥
 ॥८२॥
 ॥८३॥
 ॥८४॥
 ॥८५॥
 ॥८६॥
 ॥८७॥
 ॥८८॥
 ॥८९॥
 ॥९०॥
 ॥९१॥
 ॥९२॥
 ॥९३॥
 ॥९४॥
 ॥९५॥
 ॥९६॥
 ॥९७॥
 ॥९८॥
 ॥९९॥
 ॥१००॥

॥१॥
 ॥२॥
 ॥३॥
 ॥४॥
 ॥५॥
 ॥६॥
 ॥७॥
 ॥८॥
 ॥९॥
 ॥१०॥
 ॥११॥
 ॥१२॥
 ॥१३॥
 ॥१४॥
 ॥१५॥
 ॥१६॥
 ॥१७॥
 ॥१८॥
 ॥१९॥
 ॥२०॥
 ॥२१॥
 ॥२२॥
 ॥२३॥
 ॥२४॥
 ॥२५॥
 ॥२६॥
 ॥२७॥
 ॥२८॥
 ॥२९॥
 ॥३०॥
 ॥३१॥
 ॥३२॥
 ॥३३॥
 ॥३४॥
 ॥३५॥
 ॥३६॥
 ॥३७॥
 ॥३८॥
 ॥३९॥
 ॥४०॥
 ॥४१॥
 ॥४२॥
 ॥४३॥
 ॥४४॥
 ॥४५॥
 ॥४६॥
 ॥४७॥
 ॥४८॥
 ॥४९॥
 ॥५०॥
 ॥५१॥
 ॥५२॥
 ॥५३॥
 ॥५४॥
 ॥५५॥
 ॥५६॥
 ॥५७॥
 ॥५८॥
 ॥५९॥
 ॥६०॥
 ॥६१॥
 ॥६२॥
 ॥६३॥
 ॥६४॥
 ॥६५॥
 ॥६६॥
 ॥६७॥
 ॥६८॥
 ॥६९॥
 ॥७०॥
 ॥७१॥
 ॥७२॥
 ॥७३॥
 ॥७४॥
 ॥७५॥
 ॥७६॥
 ॥७७॥
 ॥७८॥
 ॥७९॥
 ॥८०॥
 ॥८१॥
 ॥८२॥
 ॥८३॥
 ॥८४॥
 ॥८५॥
 ॥८६॥
 ॥८७॥
 ॥८८॥
 ॥८९॥
 ॥९०॥
 ॥९१॥
 ॥९२॥
 ॥९३॥
 ॥९४॥
 ॥९५॥
 ॥९६॥
 ॥९७॥
 ॥९८॥
 ॥९९॥
 ॥१००॥

शान्त्रार्थादिविषयप्रस्ताप्रकर्षोस्ति अत आह संकुच इति रि ति । ननु भेदेन जीवपरत्वपदेशो वाक्यं भिद्येतावता
 ठळो कस्मिन्मनूयति । नन्वेति विवक्ष्यवादनं वाद एव भवतु नेत्याह नात्विति । नन्व
 नेत्याहान एवेति । यत एवानुवादमात्रमनर्थकमत एव प्राणादिविवेकार्थमुपक्रमे जीववर्णनं स्वप्रादेर्भाषि
 कारित्वा इनात्मधर्मत्वात्थे मध्ये निर्देशः ॐ अं ते च शोथित जीव परामृश्य तस्य ब्रह्मत्व बोध्यत इति विवेकः । उपरि
 लनवाक्यसंदर्भोऽनुवर्त्य विमोक्षार्थे व ब्रूहीत्यादिः । वाशिशाङ्ग व्याख्यातिवशा इति । वशः शक्तिरस्यास्तीति व
 शी । क्वचित्तमाह सर्वस्य जगत इति । अपर्माश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवति प्रभुर्भवति प्रभावप्रकटयति मू
 ढेति व्यूढेन विभागेन ब्रह्मनो वस्तुपनेसाध्ये समर्थ इत्यर्थः । शक्तस्य तथैव करणं सर्वज्ञानपदार्थः । कृतं
 जगत्प्रतिनियंतृत्वं सर्वाधिपतित्वं । विज्ञानमंतःकरणं तन्मयः तत्प्रायः प्राणेषु तद्दीति अतिरेकार्थे सप्तम्यो
 प्राणबुध्यतिरिक्त इत्यर्थः । अंतरिति बुद्धिर्बुद्धेर्विविनक्ति । ज्योतिरि सत्ता नादौ नातिपुरुषः पूर्णः यो यमेवं भू
 तः स आत्मेति यावत्तवच्छीयं प्रति वचनं कतम आत्मेति जनकप्रश्नानंतरं अन्वाहूदोऽधिष्ठितः उत्सर्ज
 इ इनांतः शब्दं कुर्वन् । बुद्धौ ध्यायं त्यां ध्यायतीव चळं त्यां चळती वा बुद्धांतः जायत । अतः कामादिविवेका
 मंतरं विमोक्षाय ब्रूहीति जनकः एकनितेन जाग्रद्गोमादिना अनन्वागतो भवति असंगत्वादेवेति प्रतिवाक्ति
 यावत्तवच्छीयः । तदा सुषुप्तौ तद्दयस्य बुद्धेः संवर्धिनः शोकांस्तीर्णो भवति ॥ ॥ १७३ ॥

॥१७॥

लभतं मावत् ब्रह्म तदपि नैव निर्वोद इत्यर्थः । एवं च ब्रह्म शब्दश्च निरपि ब्रह्मण्येव नाकार इत्युक्तं । अ
निश्चिनाभिधेयनामरूपनिर्वोदकत्वं निपतृत्वं तन्मनसि सत्यप्यवकाशदातृत्वेद्यदत इत्याहुनचेति । नाम
रूपकर्तृत्वेन वाक्यान्तरगत ब्रह्म प्रत्यक्षिज्ञा माह्वानेनेति । नन्वेनेन जीवेनेत्यत्रानुप्रवेश व्याकरणयोः स्काप्रत्य
येनेककर्तृत्वं प्रतीयते । तत्र प्रवेशोच जीवः कर्तेति स एव व्याकरणेपि कर्ता स्यात्तथा च नव्या कर्तृत्वादिरु ब्रह्म
प्रत्यक्षिज्ञात आहु ब्रह्मरूपतया चेति । जीवस्य व्याकर्तृत्वप्रतीता वपिनविर्देशोऽस्य ब्रह्मा भेदादित्यर्थः ॥१७॥ १२॥
सुषुप्त्युक्तास्यो भेदेन । अत्र विज्ञानमयराज्ञादुपसंहारस्थ सर्वेशानादि शब्दाश्च विषयः । अंगुष्ठमात्र इत्यत्र नोप
॥१७॥ क्रमोपसंहारो जीवे अत्र तु स इत्यगतार्थता पूर्वज्ञानामरूपाभ्यां भेदोपपदेशो कोटीशो ब्रह्मेत्युक्तं तत्र भेद
व्यपदेशोऽनेकांतस्यैतत्पि भेदे प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारदर्शनादित्याशंक्यात्रापि मुख्य
भेदपरत्वसाधनात्संगतिः पूर्वपक्षमाहु आसीति । आदावतैजविज्ञानमयराज्ञात्मध्ये स्वप्नाद्युक्ते संसा
रिपरिग्रहे सति महान् ज्ञेय इत्यादि सर्वे संसारिण्येव प्रोक्त्यत इत्यर्थः । संपिडिताविषयसंबंधकतविज्ञाभावात्
द्वितीयताप्रज्ञायस्य स तथा संसार्येवानूद्यत इति । अनुवादप्रयोजनं कर्मापेक्षितकर्तृरुक्तिः । नन्वसिद्ध
स्वरूपमिति भेदोपपदेशो सिद्ध इत्याशंक्याहु अयमभि संधिरिति । द्वितीयं विकल्पं निरावहेन चात्रेति । नन्वात्म
शाब्दो जीवस्य भाववृत्तन इत्युक्तं तत्कथं तदतिरिक्ते श्वरव्यपदेशो त आहुन च प्राप्ते स्यात् । ननु जीवस्यापि

॥१७॥

त्वाश्रयत्वं नुपपत्तिरिति तत्राहुतस्मादिति। आदिष्वमुपसं पद्येति व्याचक्षाण्डनां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवा
 यं कारणत्वात्। अतएव तदुक्तं तदर्थः। तदेवं प्रकरणाद्युक्तिर्भंगविधायकतिबन्नादप्याहु अपि चेति।
 न चोक्तमपुरुषः प्राप्ताननुप्राप्य ज्योतिरिति वाच्यं परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिरेवोत्तमत्वेन विशेष्यं योग्यत्वा
 दिति। भाष्ये प्रकरणादिति धुसंयं प्रसजितानस्य ब्रह्मणो यद्यप्येन परमशादित्यर्थः। अथ पाएताहु इय ना
 द्युरतिनाडीस्वं डे अथ विनाशविज्ञानोपरमानंतरं यत्र काळे एतदिति क्रियाविशेषण एतदुक्तमणं करोति अथ
 तदेतैरभिनिर्ऋतुमुक्तमने उपरिगच्छतीत्यपक्रम्य आदित्यंगच्छतीति श्रुतं॥ २५॥ ११॥ आकाशः शान्। अत्राका
 शब्रह्मश्रुतिभ्यां सैरायः सर्वाणि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्तरत्यत्र हि सर्वं भूतं गदुत्पत्तेरेव कारवगतनिर
 पेक्ष कारणत्वेन प्रत्यक्षप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दर्शनात् ब्रह्म परत्वेनैव मिटे सगता र्थत्वं
 माह तथापीति। हेतुनां प्रसिद्धे भूताकारो न तु ब्रह्मेति बध्यमाणेनान्वयः। अने तस्य धि करणे नागता र्थत्वं संगती
 वक्ति अकस्माद्येति। पूर्वब्रह्म प्रकरणादानर्थक्यं तदश्रुतिर्नीतारहुतुन ब्रह्म प्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं
 नामरूपाधिष्ठान ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः। तर्हि नामरूपान्यत्वं ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मश्रुतिश्चने
 त्पाहु नामरूपेति। नामरूपे अंतरा ब्रह्मेति श्रुतिर्नामरूपयोर्निर्वृतिरुक्ताकाशस्यांतरा ब्रह्मत्वं नान्वये किं तु
 ब्रह्मणः ततः किमन आह तेनेति। निषेधमुखेनेतदेव विशदयति तत्त्विति। निर्वोदस्य आकाशः सनेव ब्रह्मांतरा

५२५

५२५

५२५

इशोपसत्ता नुवादस्य बनिष्प्रयो जनत्वमित्यर्थः। नदितीय इत्याह तच्चैतदिति। उपसद्गोऽवच्छेत्तुं विशा
तोस्त्रित्वद्वादशत्वयोर्वैकल्यापत इत्यर्थः। समुच्चये पञ्च इशोपसत्तापीतः तिस्र एवेत्येवकारविरोधश्चेति।
आपि वतिस्त्र उपसद्गोद्वादशोत्पेता वताळं यद्युभयोः संख्ययोः प्रकरणे निवेशः वृथासाक्षात्तीनशदो प्रकर
णादेव संख्ययोऽप्युति सोमसं वंधं सिद्धेरित्याह सा ह्येति। यदा त्वहीनशदो गणिवाची तदा सत्तावरव
रुपं प्रयोक्तव्यः ततस्त्रित्वा रत्पे बोध्यमाने त्रित्वमप्यनंतस्योद्गीने स्यात्तानि वृत्तयेसाह शदोप्यर्थवानिति
कावः। ज्योतिर्वाक्ये तु मुख्यार्थेन प्रकरणाविच्छेदादिरित्याह र हत्विति। प्रकरणात् अतेर्वैक्यत्वप्यनर्थक्य
प्रतिष्ठतानां विपरीतं वैक्यवच्छिति न्यायात्। ज्योतिः अतेश्च मुख्यार्थत्वे आनर्थक्यसोक्तत्वात् प्रकरणानु
गुणेन ज्योतिः परं ब्रह्मेत्यर्थः। नन्वादित्यस्मात्प्रतिप्रकरणं। स्यावक्षिप्ये न मनस्तावदादित्यंगच्छतीति प्रज्ञा
वादित्युक्तं मनुवदति यत्निति। परिहरति कनेति। इह रविद्या फलं ब्रह्मलोकवाप्तिरादित्यद्वाशोका। इहं तु यज्ञा
त्मापठतप्ताप्ता इत्यादि निगुण प्रकरणमित्यर्थः। इह रविद्यावनाडी खंडात्पूर्वं प्रकृतेति न प्रकरणोत्कर्षश
कानन्वात्म्यं तिकमोक्षोपि ब्रह्मलोकद्वारा प्रापतामिति तत्र वक्तव्यं। किं मोक्षस्य गतिपूर्वकमाप्यत्वमप्यगी कृतौ
तद्वाक्यं क्रममुक्तिपरं उत नियमेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमिति। नाद्य इत्याह न चेति। तस्मादिदं छरीरात्। अत्रैव
प्राणिस्तमवनीयं ते। अयं ते। नदितीय इत्याह न वतद्वारेणेति। तच्छब्देन ब्रह्मलोकमाह यत्तूपसंपद्येति।

पञ्चयात्र जघाचपशुकिश्च जनिवीयेत्यादीनामिष्टदेवतानुस्मरणानुरूपमंत्राणां दर्शपूर्णमासप्रक
 रणान्नोत्कर्षः स्यात् तत्राह पूषादीति । इति पौर्णमासिकाद्यादिदेवतानुमंत्रणमंत्रनिरंतरपाठात् पूषादिमंत्रा
 णां माग्नेयादेविधिनिर्णयवादेन समन्विता हारावगतिः तदिदमुक्तमगतेति । यत्र च निनीष्यंते तत्रान्यतो न
 प्राप्तिरित्याह पौष्णादो वेति । अस्तु तर्हि ज्योतिर्विक्रस्यापि श्रुतिवशाद्वादेत्यवादेनो निर्गुणप्रकरणेन प
 योगात् अविशदिमार्गे च सोपयोगत्वात् उत्कर्षः तत्राह इह त्विति त्रिशब्देनेत्यर्थे इह ज्योतिर्विक्रमेनोत्कर्ष
 इत्यर्थः । हेतुमाह अपक्वस्येति । फलस्य वा फलव्योक्तिक भोगस्योपायो मार्गः तत्प्रतिपादको विरादिमार्गेपि देश
 तेर्विवक्षितसंकावतीत्यादिरतिविशदो मार्गपरत्वेनादेत्यः तत्र स्वशब्दोपातः सवत्सरादादित्यमिति । ज्योतिर्व
 विक्रमे तु ज्योतिः शब्दमात्रं श्रुतं न मार्गः । ततश्चाविशदमिदमेकदेशमादित्यं वदन् वदेत् । ततश्चास्मत्संपूर्णमार्गो
 पदेशः किं । विशदुपदेशेनोत्कर्षा निप्रयोजनत्वादित्यर्थः । ननु यद्यविशदिमार्गे प्राप्त आदित्यः तर्हि नैव ज्योति
 र्विक्रमपूषादिमंत्रवदुत्कर्षेकदेशाभिधानेन त्वविशदिमार्गे निर्गुणप्रकरणेन वदेत् तत्र ह्यध्यानस्तोतृसायासो
 विशदिपथरदं तु निरायासमित्यत आह न वद्वद्वोति । अस्तु तर्हि द्वादशत्वं वाक्येपि श्रोतार्यसंसर्गपरत्वे
 व्योक्तेन विधित्वमिति चेत् । तत्र वक्तव्यं । किमहीनशब्देन नृदिमभंत्कावाक्यं श्रोतार्यमाश्रीये तउतभंत्का । नाद्य
 रत्याह द्वादशोति । अहीनभर्मस्येह विधौ प्रकरणं विधिद्यतविच्छेदस्य वा युक्तात्वं द्वादशाहोदौ च प्राप्तं द्वा

क००५

क००५

॥१२५॥

परेति यदि विधिपरं सदिदं वाक्यं नैपकृष्ये तततोऽहीनधर्मो ज्योतिषो मप्रकरणे विधित इति स्यात् । तच्चान्याय्यं
कुत इत्यत्र आह संवधेति । मध्ये प्रकृताऽसंगतविधाने तत्पदेऽप्रकरणं विच्छिद्येत् पुनस्तदुद्देशे प्रासंग्याने
मार्तकेशः स्यादिति । यदि नापकर्षो वाक्यस्य किं नु तर्हि प्रयोजनमत आह तेनेति । इदं शोपसद इति वाक्येन इदं
शोपसततद्विकृतिस्त्विति देशप्राप्ताऽनेन वाक्येन ज्योतिषो मे नूयते त्रिविधिमेव विद्येन स्तोत्रं अहीनो हि म
गुन तस्य इदं इदं स्तुतिः । अनेनापि द्वितीयादिप्रतिज्ञा समर्थिता । प्राप्तत्वान्न विधिरिति ।
निर्वीतादिति । निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीना वीतं पितृणां मुपवीतं देवानामिति दर्शपूर्णसामयोऽस्मा यते । तत्रो
पवीतं विधीयते एव । इतरयोस्तु विधिरुतार्थवाद इति संशये सति अपूर्वार्थोऽभावात् मनुष्यशब्दस्य च मनु
ष्यप्राधान्याभिधापित्वा तत्प्रधानागतिथे कर्मणि निव्यातस्यपि ज्येष्ठप्राचीनमाव्यातस्य इति प्राप्तेराहं तः
प्राप्तं हि मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय कठं विवरं आधारणं देहाथे वंधनं वानिर्वीतं । प्राप्तं च प्राचीना वीतं
वचनांतरेण पितृयज्ञे तदनुवादेन निर्वीतमित्यादि रर्थवादः उपवीतं स्तोत्रमिति । ननु यदि इदं शोपसता वा
क्यस्य प्रकरणादनुत्कर्षः कथं तर्हि निरपकृष्ये तेत्यत्कर्षमाहात आह तस्मादिति । इदं शोपसतायाः
प्रकरणागत्वेन निवेशात्वाकिंप्राप्यश्चेत्कर्षशब्द इत्यर्थः । ज्योतिषो मप्रकरणा म्नांतवाक्यस्य नापकर्ष इत्यर्थः
स्तद्विषयः । तदेवं इदं शोपसता वाक्यस्य प्रकरणानिवेशसमर्थनेन प्रततिवन्दी निरस्ता । ननु तर्हि पूषणो देव

पि४

॥१२५॥

॥

तज्जात्मेन ज्योतिरादिश्रुतयस्तदनुगोपेन नेतव्या इत्याहुः परस्मै ल्वास्मिन्नि। अत्र हि यज्जात्मेत्यात्माप्रतिज्ञातः।
 एवं त्वेवतरति परामुखः। स उत्रमः पुरुष इत्यपसहृतः। प्रकरणमनुरूप्यश्रुतिर्नगे अधिकरणविरोधं शं
 कतेतदिति। ज्योतिर्योमे श्रुतं तिस्र एवेत्यादि उपसहृतं त्रिविधं ज्योतिर्योमस्यैव द्वादशत्वं नुसा
 द्दश्यंताहीनस्येति विता। सा ह्येकाहत्वात् ज्योतिर्योमः। अहीनो हर्गणसाध्यत्वात् द्वादशाहर्गणः अहः
 रवः केतुसमूहेरतिरुते इव स्येनादेशात्। अत्र त्वं पूर्वपक्षप्रस्तुतेति प्रसंगप्रदर्शनाय माह प्रकरणेति।
 अहीनश्रुतिरहर्गणे नूदाभावां रूपपाणिनिः स्वराभ्यं प्रत्ययमनुशाशास। सापे ज्योतिश्रुतिः रिव ब्रह्मप्र
 करणं नूदासा द्दमभिदधीत तत्रैव च द्वादशोपसता विदधीत तत्के विधत्तां अपुक्तं द्विविधातुं नुक्कस्य सि
 द्धांतितत्वादित्यर्थः। अवयवव्युत्पत्त्येत्कतं तामाह सहीति। सर्वप्रकृतित्वेन कृत्स्नांगविधानात् न हीमते कुत
 स्थितनमूनो ज्योतिर्योम इत्यर्थः। अहीनश्च द्दस्याहर्गणे नूदत्वात् न दुर्वळावयवप्रसिध्दासा द्दवाचिता अतदा
 द्दशत्वस्य न सा द्देति वेशर निद्वादशाहादाबुत्कल रतियथा भाष्यं सिद्धान्तः। अत्र वार्तिककारपादसंमतं सि
 द्धान्तमाह नूदविरोधपरिजिहीर्षु र्थास्ति न सिद्धान्तमध्य एकदेशमनुज्ञानाति अवयवेति। द्वादशोपसताया
 प्रकरणे विधानाभावेपि द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादुत्कर्ष इत्याहुः नापीति। प्रतिज्ञाद्वयमिदं त
 प्रकरणादिदं वाक्यं नापकृत्येत अपकृत्यं च सह हर्गणे द्वादशोपसतां न विधत्त इति। तत्राद्यां प्रतिज्ञा मुपपादयति

ज्योतिः श्रुतेः परश्रुतेः संशयः । ननु ज्योतिर्वा ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिः शब्दं अतः कश्चिमादित्यरतिपूर्वप
 क्षः तत्राह अनेति । प्रकरणेन तत्राण शब्दं ब्रह्मेति यथोक्तं तं तथा ज्योतिरप्यस्तत्राह पूर्ववदिति । तत्र हि स
 र्वशब्द श्रुतिसंकोचोस्ति न त्विह । परमिति तु श्रुतिर्विशेषणार्थं तिनप्रधानार्थज्योतिः श्रुतेर्वाधिकेत्यर्थः ।
 अतएव संगतिः । समुत्थानश्रुतेः अपीउ न प्रसंगदित्यनुषंगः । ननु समुत्थानं विवेकरति दृष्टशधिकरणे व्याख्या
 तमन आह तथा हीति । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । परमिति विशेषणमादित्यस्याविविधः परत्वादित्यर्थः । आदित्यसमीपे ब्रह्म
 लोके स्थित्वा तत्रोत्पन्नज्ञानानुत्पत्त इत्यर्थः । एवमादित्येवाक्यां जस्य मुक्ता ब्रह्मपक्षेका श्रुतिपीडा मुक्ता
 प्रपंचयति ब्रह्म ज्योतिरिति । शरीरशतमुत्थायेति वाक्ये ज्योतिः प्राप्या वस्थितस्य न्यूनपनिष्पत्तिरुच्यते सा ब्रह्मज्यो
 तिसर्वादिनो न स्यात् ब्रह्मण एव न्यूनपत्वात् तत्स्वरूपं प्राप्य न्यूनं प्राप्नोतीत्यसंगतिप्रसंगादित्यर्थः । नन्वकिं
 ष्यतिः साक्षात्कार इत्यत्र आह न चेति । साक्षात्कारस्यानेष्यति ज्योतिरुपसंपत्तेः प्राप्तेः पूर्वसती परत्वेन न वक्त
 व्या । यावन्मुरवं यादा यथापि । तीति यत्तय योजनादृष्टास्ति धि वेरं करणे कृता सा के येत्यर्थः । न चोपसंपत्तिरेव
 साक्षात्कारः न त्वेव वाचिषर शब्दयोगादुपसंपत्तेरेव प्राप्तेत्वावगमादिति । ज्योतिरिति समुत्थायेति संपद्येति
 च तिरुतिः श्रुतिनिर्य आत्मेति प्रकरणवोधः । अनेन विषये श्रुतिसंकोचानां उरवउप्रस्तुतादित्यप्रकरणाच्च
 तेजो ज्योतिरिति पूर्वार्थिकरणसिद्धातेन प्रत्यवस्थानात्संगतिरापि ध्वनिता । प्रक्रममध्योपसंहारै कं नृप्यानेर्पी

वायुपरिग्रहे वक्ष्यते शब्दः श्रुतिवृत्तस्यादिति श्रुतिः। प्राणश्रुतिवच्छा वायुरध्यात्मिकः शरीरो वक्ष्यते श्रुतिवच्छा वायुश्च
वायुरत्र प्रतिपाद्यः। न हि प्राणो जीवस्य वक्ष्यते मनो हेतुता। उभयोश्चर्वितं न मेकं वर्गं विद्यावदिति न वाक्यं नोदरति
नाम्नः। सर्वशब्दः श्रुतिर्विशेषमात्रं कदापि पूर्ववादीयद्यपि चेति। यथा मंडूको व हू न्विहाम्यस्वयं क्रिगतमंडूकं प्रति
पूवते एवं शब्दादिति प्रतिज्ञाय वक्ष्यामि हेतुनानुषज्यतरस्यर्थः। शब्दो वक्ष्यते सर्वशब्दः। स वायुकस्य जगतः कंपयितु
त्वमुपपादयति ब्रह्मणो हीति। ननु प्राणवक्ष्यते श्रुत्योः स्यात्। यागभावात्सर्वशब्दसंकोचोक्तः कथं स वायुकज
गत्प्रतीतिरित्यत्राह एतदुक्तमिति। प्रधानस्यांगाकांक्षस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणव्यक्ष्यं प्रस्तुतेवैवैयति
मत्तवाव्येति। पृष्ठं जिह्वास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियंतृत्वा हीति प्रतिपत्तावंगानि प्रतिबबने निरूप्यतरति प्रकरण
सिद्धिरित्यर्थः। यदि किंच जगत्सर्वप्राणगृजनिवेष्टते तच्च तव एव निःसृतमुत्पन्नं तच्च प्राणसंज्ञकं जगत्कारणं म
हत्। विवेको न स्यात् जगदिति भयं भयहेतुत्वं रूपयति वक्ष्यति उद्यतं वक्ष्यति वेत्यर्थः। पूर्वपक्षे तु प्राणे निमित्तो महद्भय
हेतुसर्वतमुद्यतं भवतीति व्याख्यातव्या च मुख्यार्थो वक्ष्यते शब्दः यदा तु सिद्धांते पिब्रह्मणे निमित्ते वक्ष्यते मुद्यतमिति
व्याख्या रक्ष्यायेत तदापि वक्ष्यते शब्दः पठेच्छ्रणार्थः स्यात् वक्ष्यते ब्रह्मणो रसाधारणसंबंधाभावादिति। वायुरे
वमसि विरोधः। समसि सामान्यं शुक्रं ज्योतेर्ब्रह्मत्। अस्येश्वरस्य भवाद्ग्निसूयौ तपतः। शब्दो यस्तथा वेति
स्वस्य कार्येणु निदिष्टानपेक्ष्य मृत्युः यं नमः। भीष्माभयेन ॥ १०॥ ज्योतिर्दृशनीत्। ज्योतिरादित्यो ब्रह्मवेति

मस्तिहीनवर्णराजमाचार्ये औपमन्यवाहीनांब्राह्मणानामुपनयनं तान् हे नि निविध्यते तत्त्वोत्तमवर्णवार्य
 व्याभतेषामुपनयनं प्राप्नोति अन्यथास्यैवाप्राप्तनिवृत्तितापातान् रत्याह येषामिति। ते हे तैत्तिरीयब्राह्मणद्वयः
 दृश्योऽपरब्रह्मपरत्वेनावगतवैतरतिब्रह्मपरः राः तद्वा नानुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परपरमार्थब्रह्म
 अन्वेषमाणाः। एष विध्यव्यादः। तद्वा शास्त्रितं सर्ववक्ष्यतीति प्रतिपेदिरे ते सतमेव भगवन्तमुपसन्नाः। ता
 नौपमन्यवाहीननुपनीय एतद्देवानरवित्तानमुवावाश्वपतीराजा। त्रयुजतुभ्यां वंगव्याशाभ्यां तप्तभ्यां।
 द्विजातीनां दानं साधारणं प्रतिग्रहस्तं ब्राह्मणस्यैवेति विवक्षितं ननु शूद्रस्य दानं वायं ते। ३१॥५॥ कं पनात्
 अस्यानुप्रसक्तं नापशूद्रविचारेण न सं गतिरिति व्यवहिते नोच्यते। शूद्रादेव प्रमितं तस्य ब्रह्मवाक्ये जीवानु
 वादो ब्रह्मैक्यवोधायेत्फक्तं इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कश्चित् स्य न ब्रह्मैक्यसंभवाय तो। नूद्ये तत्तत्तदुपास्ति
 विधिरिति प्रत्यवस्थीयते। प्राणमेवाग्निसंवित्रं। तीत्यत्र निरपेक्षकारणत्वरैव कारश्च वशात् ब्रह्मपरत्वं
 इह तदभावादत एव प्राणरत्ननागतार्थत्वं। उपक्रमोपसंहारैकदूष्यस्यास्पृष्टत्वाच्च प्रातर्दनविचारेणा
 यतिरित्यदेतत्तदेव शुकं न द्रुहेति च भयादस्माग्निस्त्रपतीति तप्राचीनपराचीनवननसंदष्टतयाऽस्य तदेक
 वाक्यत्वात् अन्यत्रथमिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वावगतेः कथं पूर्वपक्षोत्थानमत्राह प्राणवसेति।

॥ ब्राह्मणाय नमः ब्राह्मणवे संधं नापाथ नेछा शुभुक्त निष्कारव्याहारमिति । अश्वतरी भ्यां युक्तो रथः तथोक्तः
आद्योपः संभ्रमः । अहहारे त्वेति पाठो व्याख्यातः । अहरे त्वेति पाठे त्वा इत्यस्य वाक्येन केनापि संबधे
त्यानर्थक्यं । अकटोक्तेः प्राच्यां व्याख्यायामस्मि संबधीति । एवं तावत् न्यायवच्छेदशब्दोऽङ्गिगम
न्यानीतं संप्रतिष्ठाधिकारवारकबहुलं विरोधादपि तथेत्याह शत्रियत्वगतेश्वेत्यारभ्य आधि
करणसमाप्तेः । ननु कापेय्याज्योनिप्रतारि विवरण एव किं न स्यादत आह एवमिति । नामनोदात्म्यत्वस
नितदंश्यत्वात्तथा जकेन ज्योतिर्मित्यर्थः । यद्यपि शत्रियसमन्विता हारो न शत्रियव्याप्तः कापेय एव मन्वितात्
तथापि द्योतकतया संभावकः । सर्वे वैदिके अङ्गिगमेवमेव स्यात् । संभाव्यतरिति । एवं तादाक्योपक्रमे संदेहमभ्युपे
त्यैव वाक्यशेषान्निर्णयः कृतः । इदानीं तु नैव संदेहः । अहहारे त्वेति पाठोऽङ्गिगमशत्रियत्वनिश्चयादि
ना शत्रियत्वनिश्चयादि स्यात् । इति श्वेति । बहुदा शीवदुपाक्य इति त्वर्थसंभवाधिगतः अन्येदानशीक्षाः पृष्ठे
यस्य सतथा शत्रियत्वनिश्चयादि स्यात् । अर्थसंभवे च निमित्ते यदेव श्रयं तस्य जान श्रतेरवगतं तत् शत्रियस्य
दृष्टमित्यर्थः । आद्यसूत्र एवाध्ययननियमस्य सूत्रितत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह न केवलमिति । उपनीतस्य
पदस्य यनंतविधिपरा मश आच्छेदनं । उपनयनमध्ययनांगमेकं अपरं च विद्याप्राप्तय उपसदना परपर्याय

धारणेनेनिकृत्वेत्यर्थः। मन्त्रादिस्मिन्नित्येव तद्वेदादर्थबोध इति तत्राह यदावेति। एतन्नु इत्यविद्याया
 मसाप्रवृत्त्यमुक्त्वा शास्त्रपर्युदासमाह यत्तदिति। अनन्तरः शब्दो नास्तीति तस्मात्तदर्थबोध इति मन्त्रेभाक्त्वा
 कारसिद्धिः सिद्धांते तु किं न स्यादत आह अस्माकं त्विति। असति वाथ केवगमादर्थसत्तामिदं हि रक्तावि
 धिना चापेक्षित इति स प्रयोजनता श्रूय शब्दस्यावयववृत्तिप्रदर्शनायारण्यायिकां श्रौती मनुक्रामति एवं
 किञ्चेत्यादिना। जनश्रुतस्यापत्यं ज्ञानश्रुतिः। पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तदपत्यं पौत्रायणः। अहं या अर्चि
 भ्यो देयं यस्य स तथा। या कथमन्ने व दूयस्य गृहे स तथा। शृगारकानि च तुल्यानि। शौं उभयशूरस्य। तद
 नुहाय उतमविद्याजिज्ञासां कर्तुं। दोषेभ्यश्च पराजयवित्यर्थः। काष्ठाक्षणे द्वाक्षवित् कृष्णस्य अर्धेत्यु
 पाख्यानः। इत आरभ्य द्युष्को के मा प्रसां ह्रीः सक्तिमाकाशीः यदि करोषितन्मध्यप्रविष्टं त्वां तन्माया ह्रीं
 त्मादुतु वरा को ज्ञानेश्वर इति रत्येकदेशद्वारेणोच्यते एव तावद्धारकः एनमव्यसतं के मेतद्वचनमात्ये
 तेन दृष्टवान् यः। युजे धातोः कर्तरि अन्येभ्योपि दृश्यत इति कानिपि विकृते युग्वाख्या नृदपुस्वदेशात्
 तरेयु न कीत्यर्थः। उद्देष्टमप्यरं। विंता विष्टस्याटिरात्रिर्बहुर्भवति। विशुभः सूचकः। वंदारवः स्तावकाः
 तेषां हृदं समूहः। एकपदेन इति। यं तारे सारथिं विपिनं मेरुपर्वतं गानिकुंजं पर्वतं गुहापुच्छिनं सैकं॥

मपि सामान्यप्रवृत्तिरिच्छाधीनेत्याशङ्क्याह इतिकर्मकर्तव्यतास्थितिः। अनर्थिगतः कृष्णविशेषो विधितोयेन
पुंसासह निकर्तव्यतासुन्दरतेन चेष्टते न हि कृष्णसामान्यमिति कर्तव्यतयापकायं किंतु विहितः कथं भावाका
क्षः कृष्णविशेषः तत्र पदं सामान्यतः यद्विशेषतः तत्र सर्वत्र विध्यधीनेव प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु कथं विध्यधी
नप्रवृत्तिकताकृत्यं ताकृतुविध्योर्बेदादत आह कृतुरिति हीति। कृतुरिति शब्दो विषयेण कृतुना तद्विधा
यकं विषयिणं विधिशब्दं परामृशति छद्मणयेत्यर्थः। अर्थतो ज्ञायते। मा भूवन्नध्ययनादयः पुमर्थः। मा भू
त्तदाश्रितोऽदृष्टनिमित्तः अर्थविवोधेतु दृष्टव्यं यन्न नियम्यतामत आह पदं वेति। यस्मान्न नियम्यमिति
रतो पूर्वविधिरित्याह तस्मादिति। यदोपनयनाङ्गकाध्ययनः विधिः काम्यकस्यः तदाश्रुदस्य लोकि काध्या
यनादिना वेदग्रहणमिहाह तत्तथा चेति। इति ही त्वपूर्वपक्षोऽसर्वत्र श्रुदस्याधिकारः संवर्गविद्यायामेव वेति। तत्रा
द्यप्रदर्श्यत्वात्। अथ विधेर्नियमविधेर्नियमकत्वमुपेत्यैव द्वितीयमाभूद्वेति। वाक्यप्रकरणयोरभावेपि कस्यना
च्छाद्यवेन सामर्थ्यं छद्मणस्त्रिंशेन चानुगृहीतस्तत्प्रत्ययः कर्मप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मता
मापादयतीत्याह तथापीत्यादिना। विनियोगः पदान्वयः। परंपरयेति अद्वारा वासि पदार्थमुत्पत्तिविवापरंपरये
त्यर्थः। अन्यतो नुष्ठानतोपेक्षितमर्थवोधमित्यर्थः। अर्थवोधेऽध्ययनस्य सामर्थ्यं दर्शयति ह्युच्येति। सं
स्कारो वासिः सैव दर्श्यते तेन हीति विपरिवृत्तेति श्रुतविनियोगाद्व्याहृत्येत्यर्थः। विनियोगतिंगेनेति सुवर्ण

यादि साधकर्मणि शूद्रस्यानधिकार इत्येतद्यतः कारणाद्युक्तं यतश्च विद्यायां शूद्रस्यासंभवि साधनमळोकि
कं नास्ति तस्मात् शूद्रकर्मसांप्रतमिति योजना। अमेः कर्मसूपयोगमाह यदाहवनीय इति। ननु व्रीहि वदा
हवनीयोरुक्तं शूद्रस्य नेत्याह तदूपास्येति। संस्कृतो गगिराहवनीयः सचाळोकि इत्यप्रकरणाधीन वाक्य वि
हिताधाना हेवळमदस्यर्थः। आधानमपि द्विजाति संवर्द्धं यदि कृतुं कं विदारभ्य विधीयेत तर्हि कृतवतरे शू
द्रोऽधिक्रियेते न त्वे तदस्ति तस्याग्निं द्वाश सर्वकृतुसाधारण्यादित्येवमर्थमनारभ्याधीतग्रहणं। आधान
मप्युक्तं शूद्रस्य नेत्याह आधानस्य वेति। वसंतादिवाक्येनेत्यर्थः। विद्यायां मळोकि कं साधनं नास्तीत्यसिद्धमर्थेय न किं
॥१११॥ यायाळोकि कत्वेपितान्नि यमस्य वैधत्वादिति शंकां परिहरति न विकल्पासहत्वादिति। नानोपायसाध्ये अर्थेयमर्थेयनं
नियम्यमानपुरुषार्थे तस्मिन्निष्पद्ये तत उक्तत्वर्थे इति विकल्प्याद्वितीयं निरस्पतिनतावदिति। अर्थेयननियमस्य क
त्वार्थाश्रितत्वं प्रकरणाद्वाक्यादेति विकल्प्याद्यं निरस्पद्वितीयं प्रत्याह नवानारभ्येति। व्याप्त्याहि दुक्ता कृतो व्यापके
बुद्धिस्थी कृते वाक्यं पणतां कृतुना संवंधयति। आध्यायक शशास्वात्मकोऽवयवीनकर्मविशेषेण व्याप्त इत्यनुप
स्थपिते कर्मणिकथं वाक्यमर्थेयनस्य कर्मसंवंधं ब्रूमादित्यर्थः। नन्वतातोपाये कथं पुरुषेच्छातः प्रवृत्तिरत
आह तदुपाये हीति। फळमभिळषं दुपायमप्यनुष्ठेयं मन्यते विशेषं तु न वेदति। तर्हि करणार्थेति कर्तव्यताया

॥१११॥

ततश्चाब्रह्मरंभं क्रमेण पृथिव्यादिपञ्चात्मकेषु तगणेषु मात्येते जिते सति योगगुणे वापि माहौ प्रवृत्ते योगाणि
व्यक्रामि मयं ते जो मयं ब्रह्मशरीरं प्राप्तस्य योगिनो न जरा हीत्यर्थः । तथा चावोच आचार्याः अपंचसारे अवनिज
म्बान् ब्रह्मानु तविहायसां शक्तिमिच्छ तद्विबैः सा नृपमात्मनश्च प्रतिनीत्वा ततः राशु जयति सुधीरिति । विंवा
निभूतम उव्यगृहीतं कथञ्च निवृत्त्याद्यास्तत्रैवोक्ताः ॥ २५ ॥ ॥ प्रगस्य हि ब्रह्मविद्या श्रूद्धाधिकारानवारत्यथ्यन
संप्रधानं कर्म त्वसंस्कारकर्मत्वाभ्यां संशये पूर्वमत्रैवार्णिकदेवानां तद्यो य इति विंवा दधिकार उक्तः तद्विद्या
धिकारिणः श्रूद्धादेन परैरामर्श विंवा श्रूद्धस्याप्यधिकार इति संगतिः भाष्यान्नुदात्ता ठावांतरेति पूर्वपक्ष
माह निमृष्टेति । आगंतुकं शास्त्रीयं । अधिकारकक्षणा एवाऽवेद्यत्वाद्भावः कर्मणि स्यादित्यनधीयानस्या
नधिकार इति स्थितत्वाद्दत्तार्थतामाशंकते जध्यमेति । एतत्तन्व्याह वनीयादिराहितेन विद्यावेदितुं न शक्य
तरति भाष्यं यावद्दक्षणाः पारिहृयते तैति । तत्रानन्ते रग्निसाध्य कर्मण्यनधिकारस्थितौ अवैद्यत्वमत्यक्षय
मात्रं अभ्युद्यत्वात्वाध्ययनविधेः पुरुषार्थत्वात् सांकायस्तत्रानेरासात् रट्टसंस्कार परामर्शादित्यादि सूत्रैरेथ
यनविधिः संस्कारकर्मविषयत्वसमर्थनाच्च । नतोऽसौ नामपि श्रूद्धाणामग्निसाध्यां विद्यायां अधिकार
इति सांकायानगतार्थत्वमित्यर्थः । ननु कर्मण्या न वद्विद्यायां मध्ययने हेतुरित्याशंक्याह न चेति । आग्नि कर्महेतुः
सचन श्रूद्धस्याऽध्ययनतु विद्याया नति यतो हेतुः संभवति च श्रूद्धस्येतु पपादयति यत इत्यादिना । आह वनी

॥॥

लोहितवानित्यर्थः। नाम ह्यप्येति स्मृतौ निष्पन्नकर्मणामनुष्ठापनमुक्तं। सर्वेषां त्वित्यत्र कर्मणामेव सृष्टिरिति विवेकः।
यत्नेनेति पुष्पेन वाचो वेदस्य पदवीयं न्यवप्रधानो निर्देशः पदवीयतां। वेदग्रहणयोग्यतामित्युक्तं। आपनू आस
वतः ततः। अविषुप्रपिष्टानां वाचं अनुवर्षया नो निर्देशः पदवीयतां। वेदविद्वन्नुत्तुल्यं ब्रुवन्तः। यस्मै सुहोमरस्य
ब्रह्मणः परमात्मा सर्वप्राणाश्च ह्यसहस्रपः तेभ्यो नंतरं तदनुग्राहका आदित्यो दिहैव नातो लोका विषयाः। इह वा
कोकमितस्याज्ञातसत्त्वाभावात्प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामुत्पत्तिव्यापिधानं व्यावहारिकसत्त्वे श्रुतेरनास्था यो ब्रह्मा
णमिति। प्रष्टिणोति दशति। आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तः तत्त्वमस्यादिवाक्यजबुद्धिविषयमित्येतत्।
इहा तयोदशमं उच्छात्मकं जगत्वेदः तत्रैव वादान्नातप्यः। यो वा इति आर्षेयमृषिसंबन्धः ब्राह्मणं विनियोगः। आ
र्षेयादीन्यविद्वितानि यस्य मंत्रस्य सत्तथा। अध्यापयति। अध्ययनं कारयति। स्थाणुं स्थावरं। शत्रुं शत्रुं कं। ना
वं यत्ने प्रकृत्याते। पर्यये पर्यायो व ह्युराद्यन्तिमानि नो देवः सांप्रतैस्तुभ्यः। तदिति तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वज्ञा धरति
मिच्छते पोषे पोदेवानां मध्ये प्रतिबुद्धवान्। तं ब्रह्मात्मी तिस्रप्रतियो ह्येव तत्त्वब्रह्माभवत्। ते हो नुरिति ते देवा अस्तु
राश्चोक्तुः किञ्चान्योन्यं तं तयद्यनुमतिर्न वतां तद्विदमात्मानं विचारयामः यमात्मानं विचारणा पूर्वं तात्वासर्व
लोकांकाकौ मान्फळानि चाप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणाय इह विरोचनो देवास्तुरराजौ प्रजापतिस कारामा जगम
तुः पृथ्वापते जरति पाद तच्छमारभ्या जानोः जानो नारभ्या नानि नाभे राग्री वग्री वाया आर्के राप्ररोह देवांत

११८५

११८५

तोऽस्मिन्मतां तत्राह नृपांतरेति । अस्मैव प्रपंचो न नूद्देश इत्यादि बोध्यपरिहारौ । दृष्टानुसारं च चेतनादेव तेत्याह
तदेवमिति । शब्दमात्रत्वे तु नैवमित्याह अचेतनस्येति । देवतातः फलमेतत्तौ श्रुतं तदानीमाशंक्याह न नैवमिति ।
यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि यागेन स्वर्गभावयेदित्यर्थः । तत्र यागभावनायाः फलवत्त्वं श्रुतं अथाह यागस्य
भावनां प्रति हेतुं हीय फलं वा प्रति करणत्वं श्रुतं मतं तन्न हाते व्यं अत्र हेतुमाह यागेति । नवमे स्थितं देव
तावाप्रयो जयेदिति विवक्षितं । जनस्य तदर्थत्वात् । देवताधर्मात्प्रयो ये जं तु जतिविवत् भो जनस्य यागस्य तदर्थत्वात्
तु यथातिथिप्रीत्यर्थाधर्मा इति प्राप्तेऽपि चेति शङ्का तः । यत्तु कर्म प्रधानं मंगलाहेन देवता यजेत स्वर्गकाम इति
यागगतं फलसाधनतायाः शब्दपूर्वतात् देवतानूद्देश्यता । नूत्वा तु न व्यस्य यागस्य गुण इति तद्गुणत्वे देवता शब्दो
वर्तते रति तदस्मत्तेष्वविरुद्धं गुणत्वस्यीकारादित्यर्थः ॥ एतदिति । एते असृष्टमिदं वास्तिरः पवित्रमाश्रयः वि
श्वाम्भिसौ भगवत्पुण्याः भवः पदैर्देवाहीनं सृत्वा ससर्जं ब्रह्मासांने हितवायेतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुयाहक
त्वेन सांने हितानां स्मारकः । असृक् कुराधिरंतत्प्रधानं देहं रमणं ननु म्याणामसृष्टशब्दः इदं मंडलं स्थपितुणां मिदुश
ब्दः । पवित्रं सोमं स्यात्तस्तिरं शुर्वतां ग्रहाणां तिनः पवित्रं शब्दः । मनोऽश्रुवतां स्तोत्राणां गीतिरपाणामाशुशब्दः । स्तेना
नंतरं प्रयोगावेशनां श्रावणं विश्वशब्दः । व्यापिवस्तु वास्य निशब्दयुक्तोऽभिसौ भगवति शब्दोऽन्यासां प्रकृतानां स्मारक
रति । समनसैति । स प्रजापतिर्मनसां सृष्टवानं मियुन भावं समं भवो वद भावयत्तृयी प्रकाशितं सृष्टि मनसा

अत्रापि तु तत्र होत्यर्थं विशिष्टं कपदार्थं प्रतीतिरूपेया अन्यथा निधेया विना भावो न स्यादिति क्तत्वात् तत्रा
 च तस्याप्यर्थवत्त्वं त्वर्थं वादाः ततो विध्ये क वाक्य तां च यत्त्विति भावाः । एवं तर्हि प्रयाजादि वाक्य नामार्थवाद
 वाक्यानां च को भेदः अत आह सत्विति । स्तुतिप्रतिहारं विग्रहादि प्रयाजादि तु नान्यप्रतीतौ द्वारं किं नु द्वारि स्वयं
 तात्पर्यविषय इति यावत् । यदि विध्ये क वाक्यत्वेऽपि अर्थवादे पुष्ट्यक्य दार्थसंसर्गप्रतीते वाक्य भेदस्तत्त
 तिप्रसंग इति शंकिता प्रतीतिपर्ववसाने तदभावाभ्यां वैषम्यमाह नचे वंसतीत्यादिना । यद्यर्थवादे पुष्ट्य
 क्यतार्थं भेदाद्वाक्य भेदः तदाप्यतिप्रसंग इत्याशंक्यपरिहृयति नच द्वाभ्यामित्यादिना । पंचवाच्यं पुष्ट्यक्यस्येति
 पंचषष्ठ्यदवत् अरुणयेत्यादि वाक्यं अत्र नावांतरं वाक्यभेदप्रसंगः विशेषणानां भेदेऽपि विशेष्यक्यत्वेरे क
 त्वात् तस्य च गुणानुरोधेनाहृत्ययोगात् गुणा एतस्मिन् समुच्चयेऽप्येकवाक्यतेत्यर्थः । विशेष्ये को विशेष
 णभेदेऽपि न वाक्यभेद इत्येतद्व्यतिरेकप्रदर्शनो नोपपादयति प्रधानभेदेऽपि । आर्ययुक्तेन कश्चनतामित्या
 दौ हि प्रधानभेदाद्वाक्यभेदाद्वाक्यभेदः तदभावाद्गुणादावेकवाक्यतोपपत्तेर्न प्रतिबंधा अवकाश इति । न
 च तत्सहापि वेदादर्थः प्रसीयेत समदितात्पर्यगम्याश्चैपयोगी विशिष्टविधा विवविशेषणं देवता विग्रहादि
 तु न तथेति शंकायनुत्पत्त्यपि चेत्यादि भाष्यं तदादाय व्याख्याति देवता मुद्दिश्येत्यादिना । ननु देवता रोपि

१११५॥

१११५॥

न सर्वत्र विशेषणं लोके सिद्धमिति शक्यं वक्तुं विधिवाक्येकगम्यमापि विशेषणं भवति यथैतस्यैवरेव तीषु वा
रवंती यमग्निष्टोमसाकृत्वापशुका मोल्ये तेन यजते सत्रादि विशिष्टविधौरेवती नामृवां वारवंती यसांश्च
संवंधो विशेषणं वाक्येकगम्यमिति कावे नोपसंहरति तस्मादिति नन्वर्थवादा मानांतरापेक्षाः सिद्धार्थत्वात्पुंवा
क्यवत् न च देवताविग्रहादौ मानांतरमस्तीत्युपमाप्ययदि सापेक्षं तन्मूलमानराहेतमप्रमाणमित्यत आह
न च वधूतार्थमपीति वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वं मुपार्थेति तिसमन्वयसूत्र उक्तमित्यर्थः यदि वि
धेयप्राकारस्य पराप्रतिअर्थवादा किं न वाक्यं तर्हि न्यायविरोध इत्याह स्यादेतदिति। द्वितीयेच्छित्तं अन्येक
त्वादेकं वाक्यं साक्षात्कांक्षं चेद्दिभागे स्यात्। देवस्य त्वासाविनुः प्रसव इति मंत्रः एकं वाक्यं किं न वेति संशये पदा
नामर्थनेदात्समुदायस्य वावाचकत्वादि न्नमिति प्राप्तेर्निधीयते एकमप्येकं नोपयोगिविशिष्टार्थस्यैका
तद्वोधकपदान्येकं वाक्यं तच्च तत्त्वं वक्ष्यात् यदि पदविभागे सति पदद्वयं साकांक्षं भवेत्। अगोवा विभत्वं
मममां विभजति तत्र सत्यपि विभजत्यर्थे के त्वेऽनाकांक्षत्वेन वाक्यं नेदात्। स्योनं ते सद नं कृणोमि तस्मिंसी
देत्यत्र सत्यपि साकांक्षत्वेऽर्थनेदेन वाक्यं नेदात्। एकमपि सद नं करणं प्रकार्यं अन्यत्र पुरोडाशप्रतिष्ठा
पनमिति वाक्यं नेदः अत उभयं सूचितं। तात्पर्यं कोपि वाक्यं नेदाभ्युपपम एतदधिकरणविरुद्धं त्वर्थः परि
हरति नेति। तथा सत्यपि वाक्ये कोपयाजादिवाक्यानामवांतरने इव मर्थवादानामप्यसत्त्वमापि हि स्तति

किमिति शंकते न त्वेवमिति । तस्यै त्परतया निरवकाशा वेदांतावाथं ते विरोधिप्रत्यक्षादिभार्यवादा अत
 त्परत्वे न सावकाशात्वादिति विशेषेण प्रतिवन्दीपरिहरति । अत्रोच्यत इत्यादिना । इष्टप्रसंगतामाहा इति ।
 विध्यन्वितोर्थवादी महावाक्यीभूय प्राशस्त्यं बोधयति स्य रूपेण त्ववांतरवाक्यीभूय विषयहृदिवक्तीत्यर्थः
 वाक्यद्वित्वमेष्टमशक्यं प्रत्यर्थतात्पर्यकोदेन वाक्यावृत्तिप्रसंगात् । अत्रावृत्तिरूपेण वेदो नानुमन्यते
 इति शंकते तत्थासतीति । न वयं वस्तुतस्तु इहैव तात्वात् प्रशस्तमे इदं दयि वस्तुतस्तु शस्तोस्तीत्यावृत्तिशून्यः
 किंतु स्तोत्रं नुमेव योर्थोर्थवादेनाश्रितः तं नोय्यामः इति परिहरति नेति । ननु तात्पर्याभावे शब्दात्कथं द्वारभू
 तविग्रहादि विशिष्टविधे विशिष्टपरत्वं न स्यात् तस्य हि विशेषेणैव पि गृहीता विशेषणान्यायेन प्रामाण्यं
 वाच्यं न च तेषु तात्पर्यं प्रति विशेषणमाहृत्यापातात् । तथा च विशेषणाश्रितो विशिष्टेऽप्यप्रामाण्यापातादिति ॥ १११४ ॥
 ननु विशिष्टविधिः । अपर्यवस्य निशेषणविधीना द्विपतीत्यर्थिका विशेषणाविधयः कस्य्यते ५ तो न वाक्य
 कोटः । यथाहुः । श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पात् । अत्राणां वाक्यभेदादि होषो नानुमिते त्वसौ
 इति । एवं किं त्वापरिहरति विशिष्टविषयत्वेनेति । प्रतीतो हि विशिष्टविधिः विशेषणाविधिना द्विपेत् तत्प्र
 तीतिरेव न विशेषेण प्रतीतिमंतरेणेति इतरतराश्रय इति भावः । ननु पदेः पदार्थायोग्यतादि वशेन विशेष
 णविशेष्यभूता लोकोक्तो वगम्यं ते तदवगतौ च प्रतीतो विशिष्टविधिः शब्देसा विशेषणाविधीना । स ह्यं
 ना

ॐ ५ नादिति प्राप्तेराहंतः यदि प्रस्तर कार्ये यजमानो विधीयेत तदा प्रस्तरं प्रहरीतीति शास्त्रानुयजमानो
मो दूयेन ततः प्रयोगेन समाप्यते अथ यजमानो विधीयेत तदा नीमशक्यविधिः नाह्यथमच्छुनदूर्जमु
विः प्रस्तरः शब्दोतिवेतन यजमान कार्यं कर्तुं तस्मात्प्रस्तरं बाह्ये ब्रूतरे सादयतीत्यस्य विधेरर्थवादः। दि
तीयादिमुखिर्वर्तिः। कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षायां अत्र सूत्रं गुणवादस्त्विति। को गुणदत्तपेक्षायां तात्
द्विरितिसूत्रं तस्य यजमानस्य कार्यं कर्तुं निर्वर्तिः तत्प्रस्तरादपि स्थितिसिद्धिः जुक्ताधारतया कर्तुं निर्वर्तयतीति।
आहियोयूपरत्यत्र तेजस्वित्वं गुणः तेजसाद्यतेन यूपस्याकृत्वदिति। ननु विरुद्धार्थवादेषु कथमनियेयावि
माभावनिमित्ताप्राशस्त्यच्छ्रुणविरोधादेवापि धेयाभावादत आह तस्माद्यत्रेति यजमानादिवादेऽस्ति स्थितिर्वा
न्यते ततश्च प्राशस्त्यमित्यर्थः। अस्ति तेन यद्वृत्त्यतदप्यनिधेयाविना भूतमेव तदविना भूतं प्रत्यविना भूतत्वात्। न
ननु वादकार्थवादानामप्रमाणत्वात्कथं विधीयिष्येति वाक्ये कवाक्यत्वमत आह यत्र त्विति। न स्मृतिवत्सापेक्षत्वं कि
नु प्रत्यक्षादिस्तुम्भाविषयत्वं। न वै तावता भवत्यप्रमाणता प्रत्यक्षानुमानयोरपि तुम्भविषयत्वादित्यर्थः। तर्हि क
थमनुवादकत्वप्राप्तिरित्याह तस्मात्प्रमात्रपेक्षयेति। प्रमातरि चरमप्रत्ययाध्यायकत्वादाम्नायसिद्धिर्वा दकत्व
सिद्धिरित्यर्थः। यदि मानांतरसिद्ध्यर्थत्वेऽपि अर्थवादानामनपेक्षत्वं तर्हि विरुद्धार्थानामपि तदस्युपगौरवत्वेन

एवंपदैकवाक्यतां सोहाहरणात् दर्शयित्वा विध्यवा देषु वाक्यैकवाक्यतामाह पत्रत्वेति ननु विधिद्वयस्यैवैषा
वाक्यैकवाक्यता अत आह लोका नुसारत इति। क्रम्यागौर्देवदतीयायतो वदुक्षीरेत्यादौ बहुक्षीरत्वादस्यैव
क्रमादवगते विध्यर्थवादो रप्यस्ति वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः। ननु कार्यान्वित एव पदार्थः तत्कुतोर्थवाद
पदानां पृथग्वचो त आह कृतार्थेति। कुलस्थिते तोरिति यो वाक्यस्य वाक्यांतरैकवाक्यत्वे हेतुः सूचितः तं
विबुधेति इह हीति अनेन निम्न वाक्यार्थपर्यवसायिनां पदानां का नुरव व्यपेक्षे निराकार्यते। स्वाथ्य
यविधिः स्वाथ्याय शब्दवाच्यं वेदशास्त्रिपुरुषार्थप्रकाशकं नामादि नानेव्यत्न प्रापयेत तो कृतार्थमात्रप
पर्यवसिताः संतोर्थवादविधुद्देशेनैकवाक्यतां नामाभिस्त्वन न गच्छेयुः। प्रापयति त्वथ्ययन विधिर्वेदस्य
पुरुषार्थतां तस्मादेकवाक्यतां प्राप्नुयु इत्यर्थः। ननु यदि बहुभाषा यमसिधेय विवक्षा कथं तद्विरुद्धं।
न वा देषु सा स्यात् तत्रासिधेयस्य विरुद्धत्वादेव विवक्षानुपपत्तेः तत्राह अत एवेति अथ वा र्थवादे बुद्ध्या
न विवक्षायाम् दृग्गमकमुक्तं रतरथा। हे गौणा व व्यवनविता मुधा स्यादेति यथा प्रमाणांतरा विशेष
यस्तथा सूत्रयद्गुणवादास्ति निसूत्रेण यथा च यथा च स्तत्यर्थता येन गुणयोगेन स्रुत्यर्थतेत्यर्थः तथा
सूत्रपतसिद्धिरित्यनेनेत्यर्थः। यजमानः प्रस्तर इति किं विधिनुत्तार्थवाद इति विशये विधिरपूर्वार्थ

॥१११३॥

॥१११३॥

प्रीयेति दुतमदंतीति मंदं दुतादः तस्मै होत्रे प्रीता देवाश्च मन्त्रमूर्जं वलं वप्रपद्यंतीति। विग्रहोऽविषो भोगेश्च
यं वप्रसन्नता। फलप्रदानमित्येतत्पंचकं विग्रहादिकं। ये सिद्धवादिनो मंत्रानने विधिज्ञा मा रति तस्य रूपमेव प्र
त्यादिनिरेक्ये त्यादि विस्तृतत्र कर्मणि विनिमुज्यंते तो न प्रमाणं चेत् ता ठे किमुच्चारणमात्रोपयोगान् अवि
वक्षिता र्थाः नेत्याह दृष्टे प्रकार इति नन्वनाधिगतमेवाभावे कथं दृष्टार्थत्वमत आह दृष्ट्येति। प्रयोगसमवेत
इत्यदेव तादिः सवविधिनिर्वात इति स्मार्थः। मंत्राश्च विधयश्च निरपेक्षा देवता अणि दध्यतीति नाप्रमाणं। ननु
स्मृतेश्च विहितायाः कथं द्वारत्वमत आह स्मृत्वा चेति सामर्थ्याद्वा रतेत्यर्थः। ननु यथा देवतास्मारणे मंत्राणां
तात्पर्यं एवं देवता विग्रहादावप्यस्य विग्रहादेरपि मंत्रपदै रवगमादत आह अतस्मिन् कीचेति। उद्देशात्तागस्य
हि देवतास्वरूपमेवापेक्षितं न विग्रहादि तद्वोधे कपदानां तु उत्सर्गप्राप्तमप्यर्थपरत्वं विध्यनेक्षितत्वात् तदयो
द्यतरत्यर्थः। अत्रितीत्वगा मपवान्। निषेजनं शोधनं श्वेतो वस्त्रं धावति शोधयतीति विवक्षा यामितः श्वाधाव
तीति नार्थधीरिति वेदेपि न तात्पर्यं विना अर्थधीरित्याहु न चेति। यदि तात्पर्योच्छ्रयः तर्हि प्रत्यक्षादि स्वपितथा
स्यादत आहु न पुनरिति। बाष्पकृद्धिर्निषेधेषु पदान्वयैक्यादवांतरवाक्यस्याग्रहणमित्यक्तमप्युक्तं साध्यावि
शिष्टत्वादित्याशंक्या न्वयमेदेदं न देवैरपि पतिमाहु अहं यमनि संधिरिति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाहु न
हीति। उपसंहरति वाक्या भोक्तिरिति। मा भू त्स्वार्थत्वा र्थमात्रा निधाने पर्यवसानं किम तस्मात्ताहु न चेत्त न श्वतीति।

रति। नाडीनिर्देशो मृताद्युपलक्षणार्थः। पश्याद्यमृतस्याच्चाशुषत्वात् दृष्ट्वेति ज्ञानमात्रविवक्षेत्सा
 हउपलभ्येति। अताविद्विपप्रितितत्साकळमिव द्वाद्वाइद्विपमात्रसंबंधस्य सिद्धत्वेन फलत्वाभा
 वादिसाहइद्विपसाकळमिति अन्तर्गतदाद्यमृतयोग्यं। वस्त्राद्युपजीवान्यमृतानि विज्ञानतामित्यादिभा
 ष्यार्थमाहुन केवलमिति। एकास्मिन्नादित्युपास्योपासकभावाविरुद्धः। वस्त्रादौ तु सत्प्राप्यपकभावाव
 श्वेत्यर्थः। देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यासु किमधिकारउत्पत्त्यासंभवमिति विकल्पप्रथमं निरस्य द्वितीयं
 शक्यते यद्युच्यतेति। आद्येवाक्यशेषः पुरस्तादुदात्तापश्चादक्षमेतेत्यादिः। हेइइते क्षणिकं हस्तं जगृभ्यागृ
 हीतवंतो वेयं। इमेरोदसीरं द्विपदिगृह्णामितर्हितेन वकाशिमुष्टिमुष्टौ संसिते इत्यर्थः। इदिति मुष्टिप्रका
 रमग्निनपतिरित्यमित्यर्थः। नुविग्रीवः पृथुग्रीवः वपाच्छिद्रं सावकाशोदर इत्यर्थः। अतएव अंधसो नृस्यो
 पयुक्तस्य महेतुर्वेत्तति इंदो वृत्राणि शत्रून् जिह्मतेवानिति। प्रास्थितस्य उपकाळितस्य पक्षस्य हविषो भोगं
 मद्भिः सोमस्य सुतस्य भागं पिवेत्यर्थः। ईशाना मे श्वर्यं देवताया दृश्यतीत्यनुबंगः। इंदो दिवः स्वर्गस्य ईश
 ईश्वर इति सर्वत्रानुबंगः। अपांताळस्य दृधां वीरुधां रक्षावशणां मेधिशणां मेधावतां जंगमा मिति यावत्। प्रा
 क्षरक्षणे क्षेमे योगे च अग्राह्यप्रापणे इंदि ईश्वर उतो हव्यं इंदो मृष्टव्य इत्यर्थः। हेइइ जगतो जंगमस्य तस्तु
 षष्ठ्यवरस्य च ईशानं दिव्यज्ञानं त्वानो नुम इत्यर्थः। वरि वसितारं स जयितारं आहुतिनिर्दुतादो देवान्

वातीत्युवांमधुपसाम्प। अथ येस्य दक्षिणारत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे अथास्येत्यादिना। परः कृष्णमित्यमृ
तं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्रूपपायिकमित्यभिप्रेत्याह अतिकृष्णानिरिति। तत्तु न्यपयार्थेन वागिरसो मधुक
तः शतिहासपुराणपुष्पमित्युक्तं तत्राथ वागिरसमंत्राणां मधुकरत्वाभिधानात्तेः प्रयोज्यं आन्यवचैरि
कं कर्मपुष्पसूचितं इतिहासपुराणमंत्रायत्रप्रयुज्यं ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मंत्रामधु
कृतइत्यर्थो दुक्तमिति मनसि निधायाह अथ वागिरसेति। कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हृतममृतमन्त्रवर्म
त्रा आदित्यमंडलं नयंतीत्यन्वयः। शतिहासपुराणमंत्रप्रयोगयोग्यं कर्माह यंतथाश्वमेधेति। कर्मकुसुमा
त आहृत्येत्यनुषंगाल्लभ्यते। ननु कथमितिहासादिमंत्राणां वाचस्तोमसं वंधोत आह अश्वमेधेति।
पारिपूवो यदृच्छया बुद्धिस्त्वमंत्रशंसन। स वाण्यारव्याना निपारिपूवे शंसतीति श्रवणादेतिहासिकान्य
पि गृह्यं तरतिभावः। विकल्पो नात्र विज्ञेयं पुष्पभ्रमरवितनं। इतिहासपुराणस्त्वमथवा न्यवदगं॥
नच यथाश्रुतं शक्यं घटयितुं इतिहासपुराणाय वाण्यमंत्रयोरसाधारणसंबंधाभावात् अतः कुसुम
मधुकरवितनैकप्रयोजनानां कर्ममंत्राणामगत्या विकल्परिति। अथ येऽस्योर्ध्वश्मश्रूवा एवास्योर्ध्वमधु
नाद्रो गुल्फा एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैवपुष्पमिति पंचमपर्यायं व्याचष्टे ऊह्यति। आदिश्रुतं तस्यादेशा उपा
सना नितेषां प्रणशोप्यानामाश्रयत्वा नाडीनां गोप्यत्वमुक्तं। आख्यातां मधुविद्यामुपसंहरति ता एता

॥१११॥

॥१११॥

मुक्तमनुवदति। स्यादेतदिति। भाष्यस्य सुषुप्तिदृष्टं तस्य वैषम्यमाह यद्यपीति। ऋषेतेस्यां सर्वकार्यमिति
 व्यस्य अणो विद्या श्लोक उक्ते पो विरोधः। यजमानो भवति तदा यदाग्निरिदानीमग्नये निर्वपति तदा भवि
 व्यदद्यता नाग्नो स्तुतनामता। ननु किमिति भाविन्यावृत्त्या यजमानो गिरुच्यते अग्निदेवतै वाग्नये निर्वप
 तुनेत्याह न ही। सत्वे वास एवास्मान्निरद्वेष्टं शक्यते यागकाळ इति वारान्वीनोदथा स्यादित्यर्थः। देवादी
 नास्वमिथ विद्यास्वनधिकारे पिब्रह्म विद्याधिकारसंभवादाशेषा योगमाशंक्यविकल्पमुरये न सू
 त्रमवतारमतिब्रह्म विद्यास्वेति मधु विद्यावाक्यं प्रतीकत आदिते असाविनि। तद्वाच्ये देवानामि। त्यादेना। ॥१११॥
 मरे निर्वृत्तं भ्रामरं द्यौः स्वर्गं निर्यगतं वंशरवादि त्वमधुति तत्र व्यस्यमित्यर्थः। अंत विभ्रमपूरति श्रुतिं ॥१११॥
 चदे आदित्यस्य हीनि। अप्रय व्याख्यापटलमिति। प्रसिद्धमध्वपूष साम्यमाह तत्रेति। श्रुतिनिर्दिष्टं पंचा
 मृतान्माहृतानि चेति। एवं त्यामनंति। तस्यादित्यस्य न्ये प्राबोरश्मयः ता एवास्प्रा न्यो मधुना द्यौः अच
 एवमधु कृतः अग्ने देवपुष्पं ता अमृता अतः ता वा एता अच एत नृग्वे दमत्यत पनृतस्थानि तन्न स्य यत्र
 स्तेजश्चंद्रियं की र्यमन्नाद्यं रसो जायत तद्वा अरतदादित्यमभितो श्रय तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपं
 मित्यादि मधुना द्यौः मध्वाधार छिद्राणीत्यर्थः। व्यश्नरत् विशेवेणोगमत् गत्वा वादित्यस्य पूर्वभागमाशि
 तवादित्यर्थः। अच एवमधु कृत इत्येतद्वाच्ये यथा हि भ्रमरा इति। अकृमंत्रैः प्रयुक्तं कर्म फळात्मकं रसं स

एतत्सुखादीनामेतन्निष्ठप्रमाणावत्तरति तानादिस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनसाध्येविद्यमानेषुपाध्यभावे
नसाध्याव्याप्तेरिति। त्वदुक्तमर्थनजानामिति व्यवहारास्यथानुपपत्तिश्चमानं। नचप्रमाणतो न जानामिकं
तु जान रतिव्यपेक्षार्थः। तथासतिकोमदुक्तोर्थरत्नकेतुवदेतन्नचराक्रोति। नचसामान्येनज्ञातेविशेष
तोऽज्ञानं सामान्यस्यज्ञानत्वात्। विशेषस्यचातुहस्याज्ञानव्यावर्तकत्वेनप्रतिभासायोगात्प्रामितत्वेवाऽ
ज्ञातत्वव्याघातात्। स्मृतत्वेवानुवादादापातात्। ममनुभावरूपाज्ञानस्यसविषयसाक्षिण्यध्यासात्प्रतिभा
सोनमानतरत्यविरोधः। नचमानाभाववतस्मिन्तथ्यस्तोभासतरनिवाच्यं। स्वप्रज्ञेभावद्वैरुपावेद्यातिरोधानम
तरेणाध्यासायोगस्मोक्तत्वात्। पशक्रातंवात्रसूरिचिरिति०। तेनवावयिमुखितकाळप्राप्यपूर्वसमाननामरूपा
कृतत्वोत्पद्यतरत्यन्वयः। परमेश्वरेच्छेक्षणं। ईक्षितुःपरमेशस्यवाचस्पतिमुखोद्भूतेः। निजुद्भवेपरेशानम
सावित्यतिमातृसं। ईक्षणंजीवाज्ञातस्मेश्वरस्यविवर्तआकाशादिवदितिनप्रमातृत्वेनाविद्यावत्प्रसंगः।
कर्मागानांदर्शनादृग्निमात्रं तोत्पन्निरित्यदाहृण्यतरमातृमथावेति। द्यनानि विडानद्यनामेद्याः तक्रतासा
रेण संततधारावर्षेणमुठितानिद्विहितानीत्यर्थः। अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रयत्वेन जगत्कारणते ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वविरोधमात्राक्य उपकरणस्यस्यातं अविद्यातकत्वेनपरिहरति एतदुक्तमिति। उपपद्यते चोक्त
न्यायेनानादित्वमित्यर्थः। एवंपदपदार्थसंबंधेविरोधं पारित्यसं प्रदापविच्छेदादाक्यनित्यत्वविरोध

तमित्यर्थः। समाननामेतिसूत्रं महाप्रलये जाते का वा छदार्थं संवन्धानित्य त्वमाशं क्यपारिहार्थं। वेदस्य वाक्य
 रूपस्येत्यर्थः। ननु जीवान वस्थाने पिब्रह्मानिधानादि वासितमस्ति अत आह न च ब्रह्मण इति। निरविद्यस्याऽ
 विद्यासिद्धप्रमाणानां श्रयत्वा न्नत जुवासना श्रयत्वमित्यर्थः। अथानपेक्ष्य वासना ब्रह्मजगत्सृजेतत्राह ब्र
 ह्मणश्चेति। अथापकाथे त्रोरुच्चारयितुं त्वाप्ये निधातुगृहणे नोक्तिरित्यर्थः। सूक्ष्मेणेत्यस्य व्याख्यानाक्ति
 रूपेणेति। विक्षेपिका विद्याभ्यांतयः तासां वासना निरित्यर्थः। क्रमात्संस्कारतश्चान्यामंडूकमुदाहृतेः। सा
 वनूपाप्रताविद्यास्फुटं वाचस्पतेरिति। अत्र ज्ञातं प्रत्यक्षः तः। अळङ्घनमननुमेयं अत्र तर्कतर्कगोचरः अ
 विज्ञेयमागमतः। साक्षिनिद्रास्यत्यज्ञानस्यागमादिभिरमत्वनिवृत्तिः क्रियते। ननु किं भावरूपथाऽविद्यया
 प्रयोजनं अज्ञातशुक्तिब्रह्म विवर्तत्वेन रजतजगद्भ्रमसिद्धेरज्ञातत्वेन च ज्ञानाभावादपपत्तेः। तन्न स्वयं ॥११०॥
 प्रभप्रत्यक्षब्रह्मणः स्वविषयप्रमाणा नुदयेपि यथा वत्प्रकाशापतौ जगद्भ्रमाभावप्रसंगात्। नाह स्वयंप्रभं
 वेदनं स्वविषयप्रमाणानुदयान्नभाते। यद्यपि शुक्तिर्यतएव ज्ञातमविद्याना वृणोति थापितत्वनिर्वच्यभा व
 रूपरजतोपादानत्वेनैव व्येति भावरूपा विद्यासंयोजना। प्रमाणं तु उचित्य प्रमाउचित्यगतत्वे सति यः प्रमाभावस्त
 त्वानथि करणानादि निवर्तिका प्रमात्वात् उचित्य प्रमावत्त्वेन प्रमास्वप्नागभावनिवृत्तिरेव न तु निवर्तिकेति
 मन्यंते तां प्रतिनिवर्तिकेत्यस्य स्थानेनै निवृत्तिरिति पठितं न चैतद्दसमवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वं बोधायिः

पयति। अथवेति। नन्वत्रोपाध्यभावउक्तः तत्राह तस्मादिति। एकप्रत्यक्षानारोहेपि एकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधि
दित्यर्थः। उपचारेणैव निति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसारेणोपचारेण नैव वस्तुदिरादिष्विति प्रसंगः। एतेन समु
दितानां वर्णानामर्थधीहेतुत्वमुपपादितं। वाक्येन स्वस्यैकस्मृत्या नूतनवर्णानां मध्यमवृद्धप्रत्येकार्थधीहेतुतामनुमाय एक
पदत्वाध्यवसायान्नेतरेतराश्रयमित्याह नहीति। राजेति क्रमप्रयोगः। जारेति विपरीतक्रमप्रयोगः। वदुवक्रभ्यो युगपदक्रम
मः प्रयोगः। यावन्तोयत्सरव्याकायादृशाः पञ्चमादिमंतोयेचयत्स्वरूपाः। भाष्येपंक्तिबुद्धेपि पीळिकोक्रमवत्स्मृतौ वर्ण
क्रममिद्विरित्यक्तंतदाहियसमायतेन न्वित्यादिना। नित्यनानकाळतः विभूनां न देज्ञातः क्रमः। पदावधारणेति।
राजाजारेत्यत्रक्रमउपायः। गौर्गोमानित्यत्रन्यूनानिरिक्तत्वेत्यरोभाषिकादिः पञ्जजनाइत्यादौ। वाक्यपदांतरस
मन्विद्याहारः यथाश्वेनगतागच्छतीतिन्युतेतमारव्यातं क्रियांतरोपादानात्। श्रुतिरादिद्वयोयशनामपदत्वं
समानार्थिकरणश्रुतिगम्यं स्मृतिर्युगपत्सर्ववर्णविषया। वृद्धव्यवहारेचेत्यादिकञ्जनाइत्यादित्यंतभाष्यम
तिरोहितार्थमित्यर्थः। त्रास्त्रयेति त्वाविरोधायाहृद्यतंत्रस्येति। नित्योवेदइति। अवांतरप्रक्षयच्छत्वं नित्यत्वं।
अतोऽदृष्टेन व्यापिचारोत्तारती विष्ठासोक्तो नवकाशः। अतएव नित्यनित्यादिति वर्णितानुकूलतर्केपि अनित्या
त्प्रक्षयावच्छायाप्रविद्यामानान्नजगदुत्पन्नमर्हति तदानीमसतो नियतप्राक्सत्वरूपकारणत्वायोगादन्यत
उत्पत्तौ तस्यापि तदेवोत्पाद्यत्वेनापर्यवसानादित्यर्थः। कर्तुरस्मरणात्सिद्धमेव नित्यत्वमनेनामानेन दृढीकृ

पंतीति वा वायव्यध्वनयः। अशब्दात्मकः श्रावणो ध्वनिः पदार्थो तरे वर्णविशेषाप्रतीतौ प्रतीतेरित्य-
 कं भाष्यसाक्षात्तातिविषयत्वेनायथासिद्धिर्वाङ्मयपारे हुरानि न वायमिति। तस्य ध्वनिर्निर्गतत्वात् न प्रत्यक्ष-
 ज्ञानमस्ति ज्ञतो ध्वन्युच्छ्वरिप्रत्ययस्य न ज्ञातिविषयत्वमित्यर्थः। अक्षरस्वरेषु एवं वसतीति दूषणां गी-
 करणवाहो दूषणाऽप्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः। पदबुद्धौ वर्णोच्छ्वस्यान्यथासिद्धिर्वाङ्मयपदतत्त्वमिति एक-
 मभाष्यमस्ति व्यञ्जयंतो ज्ञानेन वागवादेन भाषयंतीत्यन्वयः। नानेवेत्यवयवविभेदेनानाभिप्रायः। भाष्यवादि-
 त्यवयवप्रतीत्यभिप्रायः। विगोर्वाशेषे हेतुमाह सादृश्योपधानेति। सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः सादृश्यमे-
 दमुपपादयति अन्योन्येति। येट्गकारोकारविसर्जनीयागंगा औष्ण्यं हृद्गतिरिति विज्ञापकत्वे-
 सादृशा अपरेण कारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयंति। ध्वनीनां सादृश्ये हेतुः तु व्यञ्जनेति। किन्नपदं
 जकध्वनिसदृशध्वनिव्यक्तेरं कस्मिन्नपि पदे सति किन्नपदसादृश्या नीतिकेदभ्रम इत्यर्थः। ननु पदोतरेषु कि-
 तां ध्वनीनां सादृशत्वात् कथं व्यञ्जकसादृश्यमन उक्तप्रत्येकमिति गकारादीनामुक्तप्रत्येकं पदं व्यञ्जकत्वान्ता-
 रित्यत्र गकारादीनामस्ति किन्नपदव्यञ्जकगकारादि सादृश्यमित्यर्थः एकविधप्रत्ययजन्यध्वनीनां पदोदारा-
 पहेतुतेति प्रमत्तकोदेत्फक्तं। विभागाशेषेपि कथं वर्णवृत्तेतपदप्रतिज्ञानमन आह कस्मिन्नाप्येति। व्यञ्जकवर्णात्म-
 त्वं व्यङ्ग्यभाष्येवारेण्यतरित्यर्थः। इतदुपाकरोति तत्किमिति। औपाधिकस्याभाविकत्वाभ्यामेकत्वनानात्वे व्यवस्था

अधिकनेदवदेक व्यक्तिविषय इति निपुणं निरूपयतां निरूपणे वाध्वं न्युपाधि कृतनेदमंतरेण स्वाभाविक व्यक्ति
 व्यक्तिनेदो न भासत इत्यर्थः। व्यक्तिनेदपक्षे च कस्मिन्नागौ एव मातृ तत्रेति येन वर्णेषु व्यक्तिनेदो न स्फुटत्वेनेत्य
 र्थः। अत्र त्वनिश्चानं जातेः प्रार्थ्यतरत्यर्थः। व्यक्तिच्छब्दं नेदत्तानिमित्तार्थः। अत्र कथा जानिबुद्धपपादनेगो
 त्वाद्येष्टेदमात्रं कथातृ नचेति। दशवारमुच्चारितवानिति एकस्यैव गकारस्योच्चारणेषु आहृतिप्रतीतेः। उक्तै
 कस्योन्मथासिद्धिमात्रं कथातृ नचेति। सोरस्ता उंसा विष्कारं। एवं तावत एवेति प्रसक्तिः। तानादिस्या
 रभ्य यत्र त्वनिश्चानं निमित्तं भाष्यं व्याख्यातं अनंतरं कथं। हीति नाप्यंतत् हिंसाद्यं संपुक्तमपि न पूर्यते। त्व
 र्थः। प्रत्यभिज्ञाया हि नेदप्रत्ययवाधकत्वं प्रसक्तं तत् हेतुत्वे च नेद एव निषेधो नेकस्या नेक रूपत्वमेकत्वस्य
 स्फोटवादिना नंगीकारात् यत्तु केविद्याख्यातारो व जेषु नेदा नेद निषेधो यमिति वदंति तत्प्रकृतसंगतैर
 युक्तं तत्तदभाष्यं प्रकृतसंगप्रयति चोदकरि उपक्रमे उक्तमपि वाधकं गति निरूपणा यपु नरुत्थापयतीत्य
 र्थः। गळकं वळः सारुनाः कंठादिस्थानादिता वायवः अवर्णा इति तद्दृष्टवर्णत्वा रोपितो न श्रोवणाः स्फुः अ
 त उदात्तादयो वर्णधर्मा इति मंतं यथादृष्टिरेव दूषयति इदं तावदिति। न वंत्व आश्रावणा पुधर्माः श्रावणाः क
 थं लेखं शब्दधर्म त्वप्रतीतिरत आहृते चेति। ननु किमित्यारोपेण स्वत उदात्तादयः शब्दस्य संतुनेत्या
 तृ नचेति। अनेनाहृत् स्या कथं हीत्येतदेव तावंपरिहारपरतया योज्यते। व्यंजकध्वनीति ध्वनयंति व्यंज

४४

ताकिरिति किम्यत्किमिरे संस्कारा जायंते तत्तत्परिपाकवन्मनः परिणामे चरमेव कास्तीतदनंतरं चार्थधीः
न प्रागित्यर्थः। यदि प्राचीनं निजान्याने व्यक्ति संस्कार सहितं चरमप्रत्ययः स्फोटस्फोटदर्शकः तत्त
र्त्यर्थोपि प्रत्ये कंध्वनि किम्विज्यतां पूतार्थ व्यक्ति संस्कार सहितं मत्पंचेतत्त्वमर्थस्य व्यनक्तु तत्राह
नवपदप्रत्ययवदिति। आनीहितश्चेदर्थो नाव्यक्तः संहिद्यस्तु नाकीहितः स्यात्प्रत्यक्षे तु प्रतिसंनि कर्ष
विशदविशदनिश्चयसंभव इत्यर्थः। स्फोटे प्रमाणं विकल्पयति। एवाहीति। वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तौ
१० वाचकशब्दप्रसिध्यन्यथानुपपत्तिः स्फोटे प्रमाणं उत प्रत्यक्षमिति। वर्णवाचकत्वानुपपत्तिमापेक्षि
कल्पयति द्विधेति। अस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वावाचकत्वमिति यत्प्रकार द्वयं तस्याभावा
इत्यर्थः। प्रत्यक्षे त्वानस्या प्रमाणं तरेण वाधानुपपत्तेरिति भाष्यं तत्र वाचकप्रमाणाभावादेव वाधानुपपत्ते
रित्यर्थः। तत्र सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसंगादप्रमाण्यमिति ध्याय वर्णने द्वाहकं प्रत्यक्षं वाचकमावाक्या
उनवेदमिति। इदं प्रत्यक्षे त्वानं गकारत्वादिजातिविषयं न गकारादि व्यक्ति विषयमित्येतन्न पुनैकमित्यन्व
यः। तासां व्यक्तिनां प्रतिनरे को दोष लंभादिति शंका द्या एव हेतुः तस्य च समर्थनमत एवेति। अपुन्यत्वे हेतुमा
ह्यतएव वदुपगकारमुच्चारयत्सु यो नु भवो जायते स किं व्यक्ति को हावमर्शपुरःसरं जातिविषयः उतो

विविधारणं वर्णानां तु नार्थधी हेतुत्वे मानमस्तीति भावः। नावनारव्यस्तयः संस्कारः ३ स आत्मनो वर्णस्य
स्यस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्या तथा च तस्माद्वर्णविषया स्मृतिरेव स्यात्। यदि पुनस्ततोर्थधीः स्या
त्तदा तत्र कथं किं न देवार्थधीजननशक्तिः उत ततोर्थधीशक्तिरुदेति न द्वावपीत्याहुनवतदेवेति। उक्तं यत्र
क्रमेणानिदर्शनमाहुनहीति। अपूर्वसंस्कारपक्षे उक्तं परस्परश्रयसंस्फोटेषु कृतुम्। स्फोटे ज्ञानेऽर्थधीः
अर्थधीतश्च स्फोटधीरित्यर्थः। सत्रपक्षे तु त्वानेतरेतराश्रयस्याशङ्क्याहसतेति। नानेति। नानावर्णानि रि
क्तैकपदावगतेः नानापदातिरिक्तैकवाक्यावगतेश्चेत्यर्थः। साहित्यमेकल्लनन्वज्ञातेषु वर्णेषु पदवाक्याप्र
तीतेर्न शङ्कांतरकल्लनावकाशः नैतत्। स्फोटस्य वर्णव्यंग्यतोपपत्तेः। स्यादेतत्सकिमेकैकवर्णानि स्फुट
निकिंवाभिहितेभ्यः। नाद्यः एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ ततएवार्थधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यात्। न चरमः वर्ण
साहित्यस्य नव नैव व्यासेथात् अत आहुतं चेति। समुदितव्यं जकत्वमन्त्रे न भ्युपेतं प्रत्येकपक्षेपि नापरवै
यर्थ्यापि आधारत्वस्य प्रतीद्विषयसंनिकर्षमभिव्यक्तावपि द्वाभ्यामिष्टाभिः च तस्मिन्निःषट्तिर्वापि व्यक्तिमिर्जनि
तसंस्कारकृतपरिपाकरूपसहकारिसंपन्नांतःकरणेन जनिते चरमप्रत्यये विशदं च कास्तिरत्नतत्वं न
प्राकृतप्रत्ययेषु नापि नैविरहिते चरमेवेतसि। एवं स्फोटः प्रत्येकं ध्वनिनिर्गम्यतोपि ध्वन्यंतरजनि

तस्यार्थः। आक्षेपसमाधाने निगदव्याख्याते इत्यर्थः। प्रमाणांतरापेक्षवाक्यत्वादिति प्रमाणांतरापेक्षत्वमे
 व हेतुः। तद्वत्प्रतिसंदेहात् प्रश्ने स्फोट इति पूर्वः पक्षः कर्णत्वे न सिद्धान्तरति न भ्रमितव्यं। स्फोटवादिनापि
 नित्यशब्दाद्वाद्युस्यभ्यपगमेन सूत्रव्याख्यानात्। तस्माद्द्वर्णात्स्फोटाच्च देवाद्युस्येत्यक्षेपः क्रियते वर्णा
 नामनित्यत्वात् स्फोटस्य वा प्रामाणिकत्वादिति स्फोटपक्षस्त्वेकदेशे न इत्यभिप्रेत्याहुः। ननु नि
 त्यत्वेऽपि वर्णानां भूतवद्देवादिहेतुत्वात् शङ्काह अप्रमिति। यथाग्नेयादीनां फलकरणत्वात् न्यथानु
 पपत्त्या ~~क्षेपः~~ वसेयमपूर्वं एवं वर्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्तिरिति सिद्धः संस्कारः सवार्थपक्षेऽप्युपपत्त्यात्
 त्वादपूर्वं उत वर्णोपलब्धौ वर्णस्मृतिकरः इति विकल्प्यक्रमेण दूषयति न तावदित्यादिना। अर्थधी
 प्रसवावसेयः संस्कारः किमज्ञातः शब्दसहकारी उत ज्ञातः नाद्य इत्याहुः न हीति। स्वरूपेणाविदितस्यार्थे
 धीहेतुत्वनिवेद्योदृष्टांतार्थः यथास्वनूपेणाविदितस्यार्थवृत्त्यहेतुत्वमेव मंगतोपीत्यर्थः। अविदितसंगति
 रिति हेत्वर्थः शब्दः सहो गेन ज्ञातो धीहेतुः संवन्धग्रहमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमवदित्यर्थः। इन्द्रियवादि
 त्विवैधर्म्येऽपि मा अवधिरेण गृहीतस्य वेत्यर्थः। अपूर्वविषयसंस्कारोऽज्ञानव्यः तदाऽर्थधियः प्रागेव क्षेपः
 कारणस्य तत्त्वज्ञानस्य कार्यात्प्राज्ञावनिग्रहमात्रं ज्ञातायामर्थवृत्तौ तद्विगमस्तदेतरेतराश्च यमाहुः
 अर्थप्रत्ययादिति। आग्नेयादीनां त्वनारब्धफलनामेव वेदेन फलकरणभावावगमाच्छक्यमर्थपत्त्याऽपू

दर्शनात्प्रश्नोपनिविदिकतीति विवक्षितमित्याहु वैश्वदेवेति । अतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्याशस्त्रत्रीतीति
स ठस्त्राणि निवेद्यते ताप्यते संख्या नयेति निवर्तमानं इति । अधिकशतानि अधिकसठस्त्राणि चेत्पर्यः । अहिमानो
विस्ताराः । इति प्रमाणं वा दृश्यते तौ निमित्तमाहुत इति त्वादिति तस्मान् प्राणात्प्रवृत्तिर्वर्तने येषां ते तथा श्रुतौ
त्रयस्त्रिंशतः पूरणविंशप्रजापती उक्तौ तौ च स नयितुं यत्तत्वेन व्याख्यातौ पुनः कतमः स्मर्य नयितुः क
तमो यत्तदति पृथ्व्याया क्रममाश निरिति पशव इति च प्रत्युक्तं तदुपपादयति अश निरिंश इत्यादिना । सत्य
श निरिंश पशव इति परमेशना परमेश्वर्यः । अप्यनूपं यत्तं देवतया नूपं यत्तं यत्तस्य नूपं पशवस्ते प्रजापतिरि
त्यर्थः । वडाद्यंतर्भावे क्रमेणेति काव्यं व्याचष्टे एतदेवेति । पवनेषु नातिजगत् अथर्था शब्द एकस्मिन् न पि
द्यौमिकः । सत्रप्रत्यदि त्याच हत इति वाक्यं व्याचष्टे स एवेति प्राप्तिरंशुः अग्रेण चंदादिस्पृशः प्राकाम्यमिच्छा
न निद्यातः यथा भूमा बुद्ध क इवोन्मज्जनादि ईशित्वं भूत भौतिका नामुत्पत्तिर्यथा वा वैश्वर्यं तदुत्पत्ति
षां नियंतृत्वं । यत्र कामावसायिता नाम संकल्पं देवसंकल्पविषयकाः । अनेकेषां शरीराणां प्राप्तिरि
ति प्रथमा व्याख्या । द्वितीयां विविनक्ति अनेकत्रेति । गोत्वादिति । वादिप्रत्यमिच्छा हि पूर्वोक्तमर्थः । स न स्वादावह
वे संभवी अतएवोपाध्यभावः । मंत्रादिमिहे वस्वादेो असौ वसुरसावपि वसु रिति परामर्शसंभवः । विदि
वत्वादिनां ज्ञातव्यं वा छिन्नैश्वर्येषु पाकत्वा व छिन्नपाकयोगि ध्विव औपाधिकत्वे पिशक्यः संगतिग्रह इत्य

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् आधिकारिवितेयं यद्यपि न वै हि प्रहृत्यर्थात् तथापि क मस्तु किं फळोपास्त्रिषु
 भोगद्वारा मोक्षकामप्रनुष्यप्रवृत्त्यर्थं इति पार्थेति आगमादेरूपलक्षणं ननु स्वयं प्रतिभा नावसरे गुरुमुखा
 र्वादे दृष्टुं भावाद् पुरुषार्थत्वं तानस्यात आह न रवच्छिन्नि स्मर्यमाणः फळवत्कर्मत्रमावबोधहेतुरित्य
 नुबन्धः । वतुर्थं तत्राद्यप्रतीतमात्रः शब्दोपाहितः तादृगर्थनिपामितः शब्दोवादेव ता स्वर्गादि साधनत्वे यागादी
 नाळोकादृष्टत्वात् वेदेष्पदमिति प्रसज्येत तत्त्वमाह इत्यर्थः । अदर्शनात् वाधादेति विकल्पयोराद्यनि
 रस्य द्वितीयं कते मनुष्येति । देवादयः न शरीरिणः प्राणापिनृशतित्वात् द्यवत् विषकोदं उमाह संभवेवे
 ति । प्रकाशवने कान्तत्वमाह तंतेति । ननु यूकादेः स्वेदाद्यस्मिदेहहेतुः न देवानां तथा चेष्टामात्रं हेतुर्वीच्यः सखा
 युक्तः इत्याह इच्छामात्रेति । कृतानामधिष्ठात्रावादानां रभकत्वमाशंक्याह भूतवशिना इति पर्वतादि ॥१०८॥
 व्यवहितानां दूरस्थत्वेन विप्रकृष्टानां च भूतानामधिष्ठात्रदर्शनात् देवादीनामनर्थात्तत्त्वमि
 ति नानाव्यं । काचारव्यथा तुनामेद्यममूहेन च छन्नस्य दूरस्थस्यापि दर्शनादित्यर्थः । ननु स्वच्छत्वात्का
 चादीनामस्मदादिदृग्गम्यवधायकत्वं शोळभूमादयस्तदेवादीनां व्यवधोयकारत्याशंक्यप्रभाववशा
 न्नस्याह असत्ताश्चेति । अप्रतिबद्धारत्यर्थः । प्रभवतामीश्वराणां । कतिदेवायास्तवच्छेप्येतावानुप्रभः
 साकळमस्य स है न ये वानि विहा प्रति पेदेद्यावतो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यंते तत्र प्रश्नत्री च शतैत्याद्युत्तरे एव कार

मात्मप्रभोत्तरता त्वाथम्यमसि ह मित्यर्थः। कथं तर्हि परिमाणनिर्देशो न आह जीवस्येति उपहितपरमिति जीवानु
 वाहेन विरुद्धांशमपहापतस्येति चेत्कथं परवाक्यमित्यर्थः। ब्रह्मणः परिमाणोपपादनमफळमुपाधिपरिमितजीवस्य व
 ल्पत्ववोधित्वादाक्यस्येता शंकाह जीवानि प्रायमिति। जीवभावापन्नब्रह्मानि प्रायमित्यर्थः। जीवनिर्देशावरणमि
 त्वाद्येन क्रियते तथा सत्यनुवादाभावप्रसंगात्। इत्याहुर्न जीवपरमिति। मनुष्यगृहणं शूद्रादौ मानि प्रसंजीति
 संकोचयति त्रैवर्णिकानिति। अतः संज्ञानां स्थावरणां प्रोक्तो मेष्ठतां च अनर्थित्वात्कर्मण्यधिकारः। काम्यगृहण
 न मध्यमार्थनित्येषु कस्यचिन्मुमुक्तो रस्यधिकार इति सूचयति। निरर्थं। वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावेनाशंके
 त्वादेवानां स्वदेवते कर्मणि आत्मोद्देशेन स्वकीयस्य त्यागायोगादशक्तिः। त्रैवर्णिकाभावे रवरणे त्रैवर्ण्यं तरा
 भावादसामर्थ्यं॥०॥ षष्ठेऽपि फळात्वे कर्मणि सुखकामस्य तिर्यगादेरप्यधिकारः स्वर्गकामश्च तेरविशेषात्तद्व्यापकं
 गच्छत्यर्थवत्वाय समर्थविषयतया स्वर्गकामपदं संकोच्य तिर्यगादेश्चोक्तदिशान् सामर्थ्यं अतो मनुष्याधिकारत्वे
 स्थिते यजेतेत्यविशेषात्चातुर्वर्ण्यमधिकशेति शास्त्रमिति प्राप्ते सिद्धान्ति तत्र यागामेवाधिकारः वसंते ब्राह्मणो ग्नी
 नादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तेषामेव अग्नि संवधश्च वणादिति॥०॥ सिद्धान्तिनाप्यंगुष्ठमात्रसंसार्यनु
 वादाभ्युपगमात्संसार्ये वापमंगुष्ठमात्र इति भाव्य इष्ट इष्टप्रसंगतामाशंक्यात्प्रयोज्येति। अंगुष्ठमात्र इति।
 धैर्येण अप्रमादेन प्रवृत्तेर्उद्यच्छेत्पृथक् कर्मात्मुं जीतश्छेदी कामेव तं च विवेचितं शुक्रं शुद्धं मृतं त्रय विद्यान्॥२५॥

एवमधिष्ठानब्रह्मभासेव जगदि कालि नान्य जगद्भूतमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ शब्दादेव प्रमितः । अत्र जीवपरयोः समान
 धर्मादिति निष्कृतो विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याहुनां जसेति । परिमाणविशेषवन्मात्रवाच्यगुणमात्रशब्द
 स्तद्धि शेषेऽतिरेव । यद्यत्र परमात्मा प्रणिपाद्यः तर्हि परिमाणविशेषो न मुख्यः स्यात् । जीवपक्षे ईशानश्रु
 तिर्न मुर्या स्यात् । अतएकत्र गौणतामाचक्रत्यहंतात्संशयः । प्राकृताति विषये च साधारणा संसर्गमनन
 दासपत इति विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषये च वच्छापिता तद्वत्परिमाणमपि जैवमेश्वरवेति संशये अं
 गुष्ठमात्रं निश्चकर्षेति निणीतार्थस्मृत्या जैवमिति प्रत्यवच्छानात्संगतिः । पूर्वपक्षमाहुः प्रथमे किं दृष्टव्यं
 णामुनरुक्तिमाहुः अपि वेति शंका निरासः समुच्चयार्थः । परमात्मनोऽव्यक्त्वे तु उद्गीर्णत्वं कारणं पुनरेष्टं ॥ १०५ ॥
 न विशेषस्य दृष्टरपु उद्गीर्णत्वं निर्विशेषादिनियोजना । उपार्थिसंकीर्त्या व्यक्तोक्तेः ॥ शेषाधिकं न रक्ष्य
 रुवर्ततः पर इति सिध्यतीत्यर्थः । स्वोक्तवितानेन निर्णयात् स्वभावानिर्णयः । जीवपरयोर्विशेषात्मात्मा
 वः पूर्वपक्षे तु मध्य उदासीनेत्युपेय इति मथ्यात्मशब्दो न वै । समुच्चिक निश्चितं करो रतिः । एतद्वैतदित्येयं प्रेत
 इति जीवस्यापि प्रकृतत्वात् । दोषपतिरापि दृष्टव्या । यदवादि अंगुष्ठवाक्ये जीवोपक्रमादस्य तत्परत्वमिति
 तन्न । ततो विप्राकृपरस्य प्रकृतत्वात् तत्तापेक्षत्वाच्च वाक्यस्येत्याहुः प्रश्नेति । अंगुष्ठवाक्यस्याप्यत्र धर्मादिनिप्रकृतपर

मतं जातु वा हीति। एकैव ह न क्रिया वङ्गोऽस्यतः सैव तत्संश्लेषादयसि समारोपिताऽतः क्रियासाम्यमित्यर्थः।
ज्योतिषां ज्योतिरिति भाष्ये दाहृतश्रुतिव्यावष्टे ज्योतिषामिति तेजो तरेण तुर्य्यादि तेजोविभातीत्यप्र
सिद्धमिति भाष्ये रं द्विषत्वमनामन्नेनेति विशेषणीयं रं द्विषेणैसूर्यादिभानादित्यनिप्रेत्याह। निदिषभा
वमिति। ज्ञानवानसूर्यादीनामिति भाष्यं व्यावष्टे सर्वशब्दस्य हीति। अख्यौ किके तेजोधातोः स्थी कृते सति भास्म
साकख्यवाचि सर्वशब्दस्य वृत्तिः रूपरूपि रूपैकार्थसमवायिषु संकुचेत् अख्यौ किके तेजसो रूपादिषु मध्ये रूपमा
त्र प्रकाशकत्वादित्यर्थः। तेन रक्तमिति प्रकृतेः परोयः प्रत्ययस्तस्मिन्वप्येव विशेषस्तस्मिन् न्वारव्यापमाने प्रत्य
याधस्वनकृते प्रत्ययस्य स्यात्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः। एवमनुकार ऋगं ब्रह्मणि समर्थमानप्रतिषेधसमर्थयत
नतत्रेति। णिजं ध्याहारप्रसंगपारे हृतं तेनेति। तत्रेति विषये निदिष्टे सूर्यादेर्भानं प्रकाशकतयेव प्रकृतौ नित्यः
प्रकाशकतयेति कथं ध्याहाराणि प्रायमपि तु व्याख्या अगृह्य रं ति प्रतिज्ञाय नहि गृह्यतर निहि शब्देन ज्ञा
त्यत्वहेतुसाधकं दृश्यत्वं श्रुत्या सूचितं॥ ६॥ नतत्रेति तस्मिन् ब्रह्मणि भास्ये सूर्यादयो भासकत्वेन न भांति
कुतोऽयमस्मद्भो वरोऽग्निर्भाति किं बहुना सर्वं जगत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भांतमनु भाति। किं ब्रह्म भा नादयस्तु
उभा नयथा ही प प्रकाशा इत्यतः घटज्ञानं नेत्याह तस्य भासे निषयात्यग्निसंश्लेषादपो द हृतीत्युच्यते

छिमेकथं तेजः कांकाऽत आऽसर्वशब्द इति। द्वितीयार्थं व्याख्यातिनवेति। ननु मंत्रस्थित छन्दैः प्रकृतं ब्रह्म
 मशमः स्यते अत आऽत त्रैति। उपरिष्ठात्प्रदर्शनीयं ब्रह्ममाणमेवावभ्यस्यंति तस्य परमशोकं रिष्यंति। शग
 वाचिनः शब्दातेनेति तृतीया समर्था दुक्तमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति मथा काषायः पृष्ट इति। तस्येति वक्षीसम
 थादिपत्येण प्रत्ययो भवति मथापगव इति। अनयोः सूत्रयोस्तच्छब्दो न प्रकृतार्थो तदुद्दर्शनात्। ब्रह्मण्ये
 वेति यदनुमानं मंत्रे तत् ब्रह्मण्येव। छिगं तस्य भावपद इत्यादि श्रुतौ चेतन्यप्रकारत्वमिहैः तदध्यस्तस्यार्थेस्त
 दनुमानं संज्ञावात् न तेजस्येव भूते तस्य तस्या लोके कत्वा दाने स्थितत्वाच्च वेदे। अपि च तेजः पदं उपास्ति
 कव्यमादृष्टार्थं वा कथं स्यात् ब्रह्म पश्ये तु प्रकृतस्य ज्योतिषां ज्योतिः समर्पणात् दृष्टार्थत्वमित्याहुते स्मा
 दिति। विशेषमाहेति। अनपेक्षाद्वारकं भास्यका संकल्पविरोधमाहेत्यर्थः। किं भावेन पेक्षा तेजसितेजसः उत भास
 कत्वरति। विकल्पक्रमेण दूषयि क्त्वा समाधत्तेन हीति। भासमान तेजसा न तेजो भातीति नियमाद्विरोधरत्यर्थः।
 आदित्यादेर्ब्रह्मानुकाराभावः किं च तो विदृशत्वात् उत तद्दीपक्रियाया समानक्रियानाश्रयत्वाद्वा आद्यमनूद्य
 प्रत्याह मदीति चू छिपवन् धोरयो दहनयोश्च व्यभिचार इत्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति अयेति। ब्रह्मसूया
 देश्चक्रिया साम्याभावो हेतुना साध्यः तत्र यदि स्वरूपसाम्याभावो हेतुत्वेनोच्येत तदा यत्र स्वरूपसाम्याभावस्तत्र
 च दूषयतुः सैव तत्संज्ञेन क्रियासाम्याभावोऽस्ति हेतु इत्यर्थः। नत्वयसि न दहनक्रिया कथं वदति तु व्यक्रियत्वं
 क्रियासाम्याभावो रातिनियमाभावात् १

विठ्ठलमध्यासभाष्योऽविनिगमपरितुष्टार्थजीवपरा मर्शस्यान्यथासिद्धिप्रतिपादकं सूत्रमवतार्य व्यास
वेन नित्यादिना। स वा जयमिति। स वै ईश्वर इत्येतो यं जीव एव औपायिके क्त भेद इत्याहुः पुरुष इति। पुरुष
शब्दार्थमाहुः पुरिशाय इति पूनुपायः। किमेकस्यामेव पुरिशेतेन अपितु सर्वासु पूर्व। तमाचार्यशिर्याश्च
तु ब्रूतुः। तद्यत्रेति तत्र अवस्थाद्वयप्रापककर्मोपरमेसति यत्र यास्मिन् काव्ये। एतदिति क्रियाविशेषणमेत
तु स्वपनस्तुष्टः। व्यापस्य द्विप्रकारत्वात् स्वप्नव्याहृत्यार्थमाहुः समस्त इति। उपसंहृत सर्वकरण इत्यर्थः। अ
तएव विषयासंपर्कात् संप्रसन्नः स्वप्ने महीयमानः पूज्यमानश्चरति पश्यति भोगान्॥५॥ अनुकृते कस्य वा
सम्पत्तिः सति विषये च साधारण्यात् संशयः। पूर्वमेतत्त्वेव तद्वत्तुस्य प्रकृतार्थत्वात् जीवस्य दृष्टतानि
निशसितदसाधु तत्रेत्यादौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वात् नैयमादिति शंका। निशसात्संगतिः। तत्रेति विषयसम्पत्ति
स्वीकारे तदा संपत्तीति जिज्ञासा रसंगतात् सति सप्तमीमादाय पूर्वपक्षमाहुः अमानमिति। तस्मात्तद्विप्र
तिज्ञा किंभावकत्वं विज्ञादनुमानेच्छाणानुकाशश्च तत्राद्येन तेजो रूपं पदार्थान्तरंगम्यतरति। द्वितीया ईश्या
न्याप्रत्ययार्थं व्याचष्टे वक्ष्यतेति। विमतं तेजः तदतिभावकत्वात् सूर्यवत् इत्यनुमानसूचितस्याने कीर्ति
कत्वमाशङ्क्याहुः येपीति। भासकत्वे सति तेजो किंभावकत्वं हेतुरित्यर्थः। नन्विन्द्रियातिरिक्तस्य तेजसः कथं
तेजः प्रकाशकत्वमत आहुः श्रूयतेवेति। अस्पतेजसोऽयं विशेषः श्रुतित आश्रित इत्यर्थः। अतिभवानुकार
यो द्वयोर्तेजसि ब्रह्मणि श्रुतिवशादाश्रयणे तु गौरवमिति पूर्ववाद्याशयः। ननु तस्य भासतेति सर्वसत्त्वे ब्रह्म

आचार्यदे। शीया आचार्येकव्याः ननु सम्पगावा यास्त न्यतमित्यर्थः। एकदेशे प्रत्यवस्थानं जीवोदहर
 रतिपूर्वपक्षे तर्कावयनि यदीति। उक्तं हि पूर्वपक्षेणाद्यावावदारेणैव वादेहादिवियोगमपेक्षया
 मृताभयत्वादिजीवस्यैवेति तत्वेन हि तस्य हि स्य पुरुषानुकर्षणमंगीकृत्य इदानीं नुपराप्रशस्यान्यविषयत्वे
 न सवैकदेशीभूत्वा प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः। नन्वेवं परमात्मावेदिह निहिष्ठः स एव उदहरः किं न स्यात् अस्तु
 जीवोपिकिं न भवेत् अतएवाविनिगमेन पूर्वपक्ष इत्यतीतानंतरसूत्रोपक्रमेणार्णितं तदिहापि सूत्रेण
 संशेषः। ननु एतं व्याख्यास्यामीति परमात्मव्याख्यानं प्रतिज्ञायकं न्यग्रसुषुप्तिपर्यायं यो जीवो व्याख्या
 यते। उच्यते। सूत्रे च नुर्थपर्याये वैवक्ष्यमाणे पश्यामीति। धीनि वेत्तय जीवस्याप्युपास्मि रितु वण्यते। अतए ॥१०३॥
 व व्याख्यास्यामीति नो विव्य तावगमः। ननु परमात्मपरांशो जीवः परामृष्ट एव तदुद्देशादत आह न रव
 ष्विति। दृष्टे संशयस्य दृष्ट कव्यमानुषपते जीवानुवादेन ब्रह्मता बोध्यते नोपास्मि विधिः। इदं ब्रह्मवर्णव
 सानात् तत्पर्यायत्वं भाविष्यत्वोक्तेरिति परिहाराशयः। अस्त्यत्वापार्थिको जीवो अवच्छिन्ने च नाह तपापत्वा
 दिसंभव इति मृतपारमार्थिकजीवब्रह्मविभागमतमाह तामैतरमिति। शरीरकार्थमाह तथा हीति। सू
 त्रे कोपं परिहरति न च वस्तुत इति। औपार्थिकत्वेन गुणसंकर इत्यर्थः। कर्मविध्यं परोक्षं वारयति। अ
 विद्याकमितमिति। अविद्याकमितं कर्तृत्वाद्यामि त्य कर्मविषयः प्रवृत्ता इत्यत्र हेतुमाह अविद्यावदि

जपाकुसुमादिनासंयुक्तं भूतं तच्छतेन निकटं वसं योगोपेक्षां स्फटिकादीनां तेसंयुक्तसंयोगाः न रूपत्वं तदा
त्मत्वं तथा च व्यवधानेन संयुक्ता इत्यर्थः। प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेरिति नाख्ये वेदनाशब्दार्थमाहुर्वेदनेति। अ
नाहमस्त्वन्मूर्च्छास्फुरणमुपसंपत्तिशब्दार्थमाहुतथाचेति। ननु स्वरूपाग्निनिव्यतिर्हतिः तथा अपसारित आ
वरणमश्वाद्योतिरुपसंपत्तिस्तत्कल्पे व्युत्क्रमेण निर्देशोत आहु अत्र चेति। यदा च विवेकसाक्षात्कार इति
पूर्वपरो भूतानां शरीरात्समुत्पन्नं तत्तदानीं तस्य फलपयंतत्वात् तत्फलं साक्षात्कारोपि शरीरात्समु
त्पन्नत्वेनानूदित इति न विरोधः। नापि प्रतिष्ठायात्मापमिति नाख्यं प्रतिविं वसाक्षिपुर्बत्वेन निर्देशवारकं
प्रासंगिकमिव प्रतिभाति तत्पूर्वपक्षित जीवदृष्टांतपरत्वेन प्रकृते संशयमपतिस्थादेतदिति। अक्षिपय्यये छाया
त्मानिर्दिष्टः स्यात् सुषुप्तिपर्याय यो जीवः अतश्छायात्मदृष्टांतेन जीवशंका अहेत्यत्र विदुर्मथ्या इत्येवमाव
हे अहमात्मानमिति। अहमिति शब्दगोचरमित्यर्थः यथा श्रुतपाठेऽहेत्यवधारणार्थो निपातः न च जानाती
त्यर्थः। सुप्ते वैतन्यस्फुरणात्सर्वथा त्मज्ञाननिषेधो न युक्तः। अत आधिक्यस्फूर्तिनिषेधाय निपातस्याव
धारणार्थत्वं जानते व विदुरध्यातृतः। अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशंक्याहु अनेनेति असिद्ध
स्यापि हेतोः सिद्धिर्निर्देशो न सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः। तदेव प्रमाणं दृश्यति परवाहुमिति।

1190211

कमित्यर्थः॥ वरिवसितुं शुश्रूषितुं। अपनिनीषुपने तु मिच्छन् प्रजापतिरुवाचेत्यन्वयः। यथा प्राक् प्रतिविं
वात्मत्वेन दृष्टं न रवात्मा मां छेदना दूर्ध्वमभावाद्दनात्मत्वं एवं सर्वस्य प्रतिविंवस्येति विवक्षितं सा
ध्वंलंकाराद्युपन्यासेन। एष आत्मेति हेतुद्वयागमापायस्याश्रित्यर्थः। हेतुानुपातित्वाद्यथायाशतेयथा
खलु नीला नीलपट्टयोरादृशे दृश्यमानयो र्यन्नीलं तस्मात्तद्वत्तुमित्यक्तेन दृष्टायाया प्रह्लाद्वत्त्वं एवं दृष्टाया
करदेहस्यैवात्मत्वमिति विरोचनो मेने ईदृखलु व्यपापत्वाद्युद्धानतया प्रतिविंवमेवात्मेति प्रतिपदे
वंकृत्वा न निर्वारनिवृत्तिं सुरवं नानुवभूव। अक्षिणि अक्षुपलक्षिते जायति अक्षिप्रतीतः अक्षिप्रतीतवा
नूचतुर्थपर्यायं प्रतीकत आदत्ते एष संप्रसाद इति वाक्बुद्धिशरीराणां कार्यभूतोऽय आरंभः क्रिया ततः संन
द्योपस्य पाप्मादेरपूर्वस्य ततथा। जीववादी प्रष्टव्यः किमीश्वरमेव न मन्यत उत तस्य जीवप्रत्यगात्मत्वं अन्य
वाभ्युपेत्यैखरस्य जीवप्रत्यत्कप्रत्रवाक्ये ईश्वरप्रतिपादनं न मन्यत इति। नाद्य इत्याह पौर्वापर्येति। न द्विती
य इत्याह तदतिरिक्तं वेति। रक्षां भुजंगवत्तु जगत्परमात्मनि। कश्चित् जीवोपि द्वितीयबंद इव देहेनाध्यस्त
त्याह तथा वेति। तृतीयं प्रत्याह एवं च ब्रह्मैवेति। अस्या प्रजापतिवाक्य उक्तमित्यर्थः। साध्वेन्यो संसर्गिण
आत्मनो निव्यक्तिसंभवेऽन्यसंसर्गिस्फटिकदृष्टांतवर्णने मयुक्तमित्याशंकाह यद्यपि स्फटिकादय इति

सन्नेविवक्षिते गंगा पदमेव प्रयुज्यते ननु गंगा याति लक्ष्मं संबंधं पृथगुक्ता गंगेति प्रयुज्यत इत्यर्थः॥ परि
हरति तत्किमिति आग्नेयाहो यौर्णमास्यामावास्या शब्दप्रयोगा देव लक्ष्मस्य का लक्ष्मं संबंधस्य सिद्धावपि तद्वतिरेकेण
यौर्णमास्यामावास्यामाप्रितिव का लक्ष्मं संबंधं निर्देशग दुक्तन्यायो नैकां तर इत्यर्थः॥ इष्टं तासिद्धिमात्रं कया
ठननेति मुख्यत्वे लक्ष्मावास्याया परा लक्ष्मि उपितृ यत्नेन चरतीत्यत्राप्यमावास्या शब्दस्य कर्मणि नृदिः स्यात्तथा
चपित्रयतः स्व का लक्ष्मत्वा दनं गस्यादित्यधिकरण बाध इति॥ अपरं नृदि कारण मात्रां कते यजेति॥ अन्यत्र मुख्य
त्वेन निश्चितस्य शब्दस्यान्यत्रार्थे प्रयोगेऽर्थश्चेदन्यतो धिगतस्तर्हि मुख्यत्वं न वेद मुख्यत्वं गंगाया घोष इत्य
त्राट्टि गंगा पदा देव गंगा संबंधी तीर मनुष्यपत्या श्रोता जानाति तत्र लक्ष्मणा आकाश शब्दस्तथा देव आका
श आनंदो नस्यादित्युत्र सत्यं ज्ञानमनेतमिति वाक्यानिश्चिते ब्रह्मणि प्रयुक्त इति वाचकः॥ तथा च दृष्टर वाक्ये
पि ब्रह्मवाचक इत्यर्थः॥ शब्दादनाधिगतार्थ प्रतीतो लक्ष्मणे त्येतद्विचिचारयति सोमेनेति॥ सोम शब्दो हि लक्ष्मता
चंद्रयोर्मुख्यः एतद्वाक्यान्वयित्वेन सोमपदादनतो न वगता या लक्ष्माया मत्र वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः॥ अन्यतो नि
श्चिते शब्दस्य मुख्यत्वं इत्येतदनेकांतयति न वेति॥ अत्राट्टिसमुदायानुवादे वाक्यद्वये यौर्णमास्यामावास्या शब्दौ
लक्ष्मणिकौ न न भवतः यागघट्टे प्रकृता दग्नेयादि वाक्यात् ज्ञात इति ज्ञातार्थ विषयत्वं मुख्यत्वेनैकांति

तु ब्रह्मण्यनादिकाब्दे बहु कृत्यः प्रयोगानि नूढा लक्षणैः प्रथमः पंचपाद्यां तु रुदिरुक्तातां दूषयति ये विवर्ति-
 ण नमसि ब्रह्मणि च नूदाभ्युपगमे ने कार्यत्वं नाभसगुणं योगावृत्तं त्रिसंभवे वराक्रिकलमनायांगौरव
 मित्यर्थः अत्र केवि दा समंतात्कारांतरत्वाकारा रादस्यावयववृत्ति संभवे सेतु रादस्येव तद्वृत्तिगु-
 णवृत्तिरयुक्तेत्याहुः । तन्न । अपहृत्य योगं नूदाभ्युपगमे प्रत्यापिते नूदि पुर नूत्तकृमादेव गुणयोगादन्यत्र वृ-
 त्तिव्याप्तेन नपेक्ष्य नूदि मवयववृत्त्यति कुरु स्या युक्तत्वात् सेतु रादपि सेतु गुणविधरणे व ब्रह्मणि वत-
 ने । भाष्य कृद्विस्तरे तु राद वृत्त्यतिरभ्युपगमार्थमाश्रिता । अस्तु तर्ह्यने कार्यत्वं परिहाराय ब्रह्मण्येव मु-
 रत्यत्वमत आह न चेति । तेनैव विभुत्वादि गुणयोगेन वत्स्यति ह तो भविष्यति आ कारा रादरति न वाच्यं त-
 ॥१०१॥ त्रहेतुः वैदिकपदार्थ प्रत्ययस्य लोकापूर्वकत्वाद्देहद्वयप्रतीतिरिति । एतस्मिन्मार्गमाह लोकाधीनेति
 स्यातेन । नूदि वादी तु प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शंकते नान्विति । व्यतिरेकेण निर्देशादिति । अं नूदि दय-
 आ कारा रनि ब्रह्मण्या कारा राद प्रयोगादेवा कारा गुणयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यापामपित इति रेके-
 णाम्वाच्ये ज्ञेया कारा रातावानित्या कारा रातादृश्यानिर्देशा लक्षणनयुक्तेत्यर्थः । मत्र लक्षणमात्रादृश-
 युत्स्यते तत्र लक्ष्या रास्यपृथक् न निर्देशादस्य तदृशांतमाह न हि जवतीति । गंगापदेन गंगायाः कूलमि

प्रकल्पश्रुतिः प्रवृत्त इत्यन्वयः। यथा यद्विधेनेष्टवद्विः। यद्यपि सुषोत्रं प्रप्राप्तिर्न लोका सिद्धा तथापि वेदं रक्तज
न प्रसिद्धा वेदस्य तत्र तात्पर्यमप्यतेरत्याहृतं तथापीति। कर्मधारयस्यैव वक्ष्येति समासाद्वक्ष्यस्वाङ्गिगोपन्यस
वैयर्थ्यमाशङ्क्या तु चकार्यत्वेन परिहृति। अत्र तावदित्यादिना। वक्ष्येति स्थितं। स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्या
त्। शब्दो विधि विधायाम्नायते। एतयानिषादस्थपतिर्माजयेदिति। तत्र निषादस्थपतिस्त्रैवणिकानामन्यतम
उतान्यराति संदेहेऽग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वाद्वा निषादेऽपि निषादानां स्थपतिः स्यामीति शब्दवृत्तिसंभवादन्य
मतराति प्राप्तेति धीयतो निषाद एव स्थपतिः स्यात्। कर्मधारयस्य समासो निषादशब्दस्य श्रौतार्थलोकेन
शब्दसामर्थ्यात्। वक्ष्येति समासे तु संबंधोऽप्येतवध्यश्रवणात् समासस्थलवक्ष्येति शब्दात्तावत्त्वान्नैव व
क्ष्यार्थबोधीति। द्वितीयायां प्रत्येकं निषादस्थपतिशब्दाभ्यां संबंधसंज्ञा वेसति नाश्रुतवक्ष्येति कथ्यते। तस्मान्नि
षाद एव स्थपतिरिति। तदप्यार्थिकमुक्तं सूत्रकारेण चकारं प्रयुज्जानेनेत्यर्थः सूत्रार्थमाहृतं तथापीत्यादिना। विप
क्षाद्यादृष्टौ हेतुमाहृतं संभवादि। सेतुविधिरिति श्रुतौ धृतिशब्दात्मात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्य
द्यपि केनैतज्ज्ञतः तथापि सूत्रगतधृतिशब्दो महिमशब्दसामानाधिकरण्यात् किन्तु तत्त्वेन भाववचन इत्या
हसौत्ररति। प्रसिद्धि शब्दस्य नूटि वाचित्वमममपनयाति नयेति। रथांगमिति नाम चक्रवाके लक्षणया संप्रत्ये
व प्रयुज्यते रथांगशब्दपयायस्य चक्रप्रातिपादिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात् आकाशोद्देशे
र्त्वाची३

सर्वः। काम्यंतरतिका माविषयाः चार उपलब्धिः। आद्यसंशयस्य पूर्वपक्षमनूयसिद्धांतयति स्यादेदं तं -
त्यादिना। भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वेष्यत्वापत्तिरिष्टापादनमिति शंकते स्यादेतदिति तर्क्यथ परहात्मानमि
त्यात्मशब्दः कथमत आह ताभ्यामिति तथा च भूताकाशस्य दृढत्वमिति द्विरित्यर्थः। अस्मिन् कामारत्यास्मि
न शब्देन द्यावापृथिव्याधार आकाश एव परा मृश्यते समाधानाधारत्वप्रत्यक्षि ज्ञानान्न द्यावापृथि
यो तथा चैव रत्यात्मेति चतदुपरि तन शब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इत्याहानेन हीति। आकृष्येति भाष्ये
व्यवधानेन सूचितं ववडितस्य त्याक्वर्णं तत्कथयति द्यावापृथिव्या हीति। उक्ते अस्मिन् द्यावापृथिवीजं
तरेव समाहिते इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशानंतरं द्यावापृथिव्यादि निर्देशाद्यवधानं। एतांश्च सत्या
न्कासानिति आत्मानं तं कामनिर्देशात्स ज्ञेयं केषु कामचारोक्तवतीति फलं वृणं गुणवित्तानस्यैवेति ॥७००॥
शंकतेन न्विति। वकाशतु गुणगुणि नो र्थेयत्वे स मुद्रया वगमात्स मुच्चितोपास्ति फलं कामचार रतिपरिहृश
न्यः पूर्वत्रा व्यवहित द्यावापृथिव्या बुधपेक्ष्यास्मिन् शब्देन प्रत्यक्षि ज्ञानादाकाशमेव परा मृश्यते इत्युक्तं। तत्रैव
हेत्यंतरमाह अस्मिन् कामरतिवेति। अक्षितात्मन एकोपि पूर्वशब्दो नुपातेनैकवचनपरा मृश्यतेत्यर्थः।
यदि दृढराकाशस्य विज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाथेयस्य विज्ञेयत्वोपदेशो त आह तदनेनेति। एतमेव दृढराकाशं

दृश्यते यदि चेतनत्वं समं जीव ब्रह्मणो स्तर्हि कोवि शेषः तत्राह उपधानेति। कथञ्चित्तस्य ब्रह्म इति
 व्यत्वमिति काष्णे वाच्यत्व तात्पर्यं गम्यत्वं वा कल्पे सत्यमिति यत्त्वविरोधादित्यर्थः। अन्यस्य ब्रह्मणस्तस्य
 अनिर्दिष्टा ध्येयमिति। वेदमाधेयं तयानिर्दिष्टं स्मात्पा काशस्य सन्दिग्धत्वात् अनिर्देशात्स्यर्थः। उपमा
 नोक्तेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह तेनेति। त्वं सनाद्यनन्तत्वादिना युद्धे भेदात् शेषः क्रियते गगनं गगनाकारं
 सागरः सागरोपमः। रामशवणयोर्मुहुरामशवणयोरिवेत्यत्र। अस्तु बोधात्पेक्षया काशो भेदाशेषः त
 थापि न वात्याकाश तुल्यत्वं तु। केदां काशस्येत्याह न चेति। माह नूनत्वाद्वादेन भसो न वात्ये नोपमेयताह
 ताश्रयिकत्वात् ब्रह्मणोऽपि न स्यादत आह न भूता काशेति। आर्थे यत्त्वाच्चेत्येतत्प्रत्याहोपपत्त्येति।
 विशेषाच्चेत्येतन्निराकरोति तेनेति। मुख्यार्थे यत्त्वत्यागे हेतुमाह तथावेति। नन्वनिर्णीता ध्येयं वेदमसंनिधि
 तपु एवाग्निना संबध्यत इत्येकैवात्कथं जीवपुरे ब्रह्म सदन्वितोऽत आह उत्तरेभ्य इति साथि निर्वि
 वाध इत्यर्थः। न तु विगानि ब्रह्मानेदपराणि जीवस्य नेत्याह ब्रह्मणे हीति। इह ब्रह्मणि बाधकं जीवेसाध
 कं प्रमाणं नास्ति ब्रह्म बाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन वेदस्य संनिधे विगोर्वाधादित्यर्थः। अपि वअसिद्धे
 जीवसंनिधिः पुरस्य ब्रह्म संबधोपपादनात् ब्रह्मशब्देन जीवानां निधानादित्याह ब्रह्मपुर व्यपदेशश्चेति।
 अथ य इहात्मानमिति भाव्यस्त्वक्रतावनुवादार्थमाह अवणेति। विदेरर्थमाह अनुभूयेति। साक्षात्कृत्ये

॥८८॥

प्रकाशं तरेणार्थभेदं निराकरोति अपि चेति। सभामिमां हारादिति सार्द्धं कृतं तदिति प्रकृतापेक्षानिर्देशादित्यर्थः।
तदनुशेषेनेति प्रमाणद्वयानुशेषेनेत्यर्थः। हे सत्य काष्ण परे निर्विशेषं अपरं तिरप्यगकारित्वं व प ड् ल
तदेतदेव। एतच्छब्दार्थमाह यदोकारः साह। तस्य प्रतीकः प्रतिभेव विष्णोः तस्मात्प्रणवब्रह्मात्मनामि
दो नोकारार्थमायैनेनायतनेन प्राप्ति साधनेन परापरमोरेकतरमर्थोपः स नमनु गच्छतीति प्रकृत्यए
कमात्रादिमात्रोपास्तीउत्कावक्तिपिप्पळादयः पुरोनेमित्येतदक्षरत्रिमात्रमिति तृतीयाद्वितीया त्वेनपरि
णेया ब्रह्मोकारानेदोप मातृ तथाविधमक्षरं सूयातस्त्वपरं पुरुषमनिध्यायी तसमसूर्यप्राप्तः सप्त
क्षिर्ब्रह्मो कं प्राप्नोते। ४॥ एतदुत्तरं भेदः। प्रागुदाहृतं परमपुरुषं ब्रह्मस्य दृढं वाक्यशेषगतो तमपुरुष
ब्रह्मवदब्रह्मविषयत्वशंकायामस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपादनात् संगतिः। पूर्वोभ्य रतिश्रवणमनुनध्या
नेभ्य रत्यर्थः। आधेयत्वादिति ब्रह्मपुरश्चादो कं देहच्छरणं पुरं जीवस्य युज्यं तिस्यपरिच्छिन्नत्वेनाथे
यत्वात्। स्वकमापाजितशरीरेण संबन्धविशेषाद्यब्रह्मणः पुरमिति वक्षीसमाससंभवात्। ब्रह्मणस्कन
धुयुक्तं परं उक्तहेतुद्वयाभावादित्यर्थः। विशेषादित्येतत्कारव्यापि असाधारणेनेत्यादिना। जीवानामेव जी
वविशेषः। आधेयत्वहेतुमात्रेण अपि चेत्यादिना। तेनाधिकरणेन सहजनेन ब्रह्मकाद्यायेन आधेयेन संबन्ध
व्यंसमासाभिहितसंबन्धनामान्यसौधोऽस्यौ धेयभाव एव विद्यमातृ इत्यर्थः। कतिगुणः तेन हि शब्दो मुख्यार्थः।

॥८८॥

॥८८॥

चेत्। चेत्तनेदृष्टस्य नियंतृत्वस्य जगद्वैश्वर्यरूपेण चेत्तन एव समाशेष संभवात्। नाहि गजानुरगपत्रिपरिवृत्ते
राजा मान्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्या सवारोप्यते। आरोपितमापि नियंतृत्वं ब्रह्मणि मुख्यमेव प्रपञ्च
स्थित्यर्थं क्रियाकारिकत्वाद् कारकगतदृष्टत्वादिति न त्। प्रधाने बुद्धौ तदिदमाह न च मुख्यार्थसंभव
रति। स रंभंति कर्म। अंलरावधि का धारात्प्रणवः पर्युदासितः। तद्देयमपमपरं किं वा परमित्यत्रावित्यते। ए
षा बुद्धिसंनिधिसंगतिः। कार्येति। कार्यब्रह्म हि रण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा। तत्त्वा
धिः फलं यस्य ध्यामस्यत तथा तस्य भावस्तत्त्वं। ततो हेतोरपरं ब्रह्म ध्येयमिति गम्यते। ननु परंपुरुषम
निध्यापी तपसात्परं पुरुषमीक्षत इतीक्ष्ण ध्यानयोरेकविषयत्वावगमाद्दीक्ष्णस्य च यथार्थत्वा
त्परमार्थब्रह्मे वध्येयं न त्वपरमित्यत आह अर्थभेद इति। ध्यानस्य परविषयत्वाद्दीक्ष्णस्य परा
त्परो यस्तद्विषयत्वादेकविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः प्रथमहेतुं व्याचष्टे ब्रह्म वेदेति। अर्थभेद इत्येतच्छंको
तरत्वेन व्याचष्टे न चेति। ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्ष्णं तद्यत्तत्त्वविषयमित्याशङ्क्याह न च मनन
मिति। किं मनन इदं न योरेक्यं उतात्र मननविवक्षानाद्युक्त्याह मननादिति। न हि तीय इत्याह न चेति।
इक्ष्ण ध्यानयोरेक्यं भेदं निराकरोति। इक्ष्णेति एकोर्थ इत्यन्वयः। यद्वत्वादिन सर्वदर्शनं तत्त्वविषय
मितितत्राह औत्सर्गिकमिति। इक्ष्णतेरीक्ष्णस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकं न च तापवादः काश्चित्तथा
ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्यात् अन्यथा अन्यतू ध्यायति अन्यत्पस्यति ती हेतु हेतुमत्त्वासिद्धेरित्यर्थः।

दः तेनायाताश्रया। गृहीतसंबन्धैः पुंकिः॥ यत्संज्ञास्मरणमिति। अन्यहेतुकमर्थोक्तत्वे हेतुके। ननु स्मर्यमाणसं
 ज्ञायाः परोक्षत्वात् तद्विशिष्टोर्थः अर्थप्रत्यक्षः स्यात् अत आह संज्ञाहीति। सांतिनः प्रत्यक्षत्वं स्मर्यमाणसं
 ज्ञानवाधते। साहित्यरूपा अर्थो निविष्टः तो नार्थस्वरूपा दूषणं न भवेति। कारकं रूपा अस्फुटं मित्यादे
 र्वर्णेषु अप्राप्तनिवेदत्वा नुपपत्तेरधिकरणमन्यथ यामास देत नूय दूषयति। यैवित्यादिना। अवांतरांत धृतेः प्र
 धानं न निराकर्तुं शक्यं साधारणत्वादित्यर्थः। यतु कश्चिदाह भूतभाविष्यदाद्याधारत्वादव्याकृतमाकाशं
 तथा च प्रधानं निराक्रियते। तन्न। तथा सत्कतरसूत्रे वेद्यमिति। अत्र स एवाह आकाशशब्दस्य नूटिकं गः
 फलं न भवति आश्रयस्याव्याकृतस्य प्रशास्तृत्वा योगात् अव्याकृताश्रयस्य तदुपपत्तेरिति। तन्न। आत्मन
 आकाशरतिभूताकाशाश्रयस्यात्मत्वाद्यगमात्। अपि च प्रधानस्यापि न भवति आश्रयत्वसाधारण्यात् ॥८८॥
 दासाय नूटिकं गः त्रिवाच्यं तच्चापुक्तं अभिप्रायमापि नूटौ वाक्यशेषश्च प्रशास्तृनिर्णयव्याप्तादिति। न
 नत्ववश्यमिति। नूटौ वादः संभवति नु प्राप्तिरिति निधानानुरक्ताभिधेयस्य तत्प्रकृतिकत्वे प्रकृतिकत्वे
 प्रकृतिविकारानन्यत्वेन प्रवृत्त्या वच्छिन्नवर्णेषु स्फोटव्यादिप्राप्तेरिति। प्रपञ्चादिषु नत्वमात्राभ्युपगमाद्
 मणः प्रशासनाश्रयत्वा योगाद्वा वच्छिन्नस्य तिसृते सा च प्रशासनादिति सूत्रमसंगतमिति केचित्। तन्न।
 रक्षां भुजंगवत् प्रशासनं व्यापारस्याप्यारोपात् तत्र प्रधाने पितृमारोप्य तदापि प्रशास्तृ किं न स्यादिति

विग्रहोऽयं - दिग्भ्यश्च निज्वेतिरम निविप्रत्ययेव दुःशब्दोपादि कृते वदोऽप्योभूववदोरिति सूत्रेण व
दोरुतरेषामिदमिति जाहीनामि कारस्य व्योपेव दोः स्थाने भू आदि शोभतेति रूपं। गा रूषत्पोहो एषो
पानरुत्यादि नामित्वेन रूपितत्वात् प्राणाश्रयः पुरेशरीरे देवो मनउपाधेको को जीवः पटितः। उपक्रमो
णसं हारयोः शोकतमसो अभवदापत्सुखं तदस्मिन् शरीरे भवति। सत्त्वा एव एतस्मिन् संप्रसादे स्व
भातेषु हांत इति स्वप्रजाय द्वांसहसुषु संप्रसादशब्दः पटितः। उपक्रमो मसं हारयोः शोकतमसोरभिधा
नादिसंवादे इति वां काया उत्तरं भाष्यं तमरति शोकादिका रणमिति। अक्षरं। अक्षरशब्दस्य वर्णवृत्तजो न
ठिनिरूढिभ्यां संशये प्राणसावत्क्यं न गोणं प्रणवसावत्क्यं वदिति प्रत्यवस्थान निरासा हंसगतिः। पूर्वपक्षमाह
अक्षरशब्दरूपादिनां रूप्यते निरूप्यतरति रूपमभिधेयं स्वाधेयं प्रत्ययः अर्थे शब्दात्मकत्वा भवोनत ह
मत्त्वकृतः धूमगम्यवदे स्ततादात्म्या न वक्तव्यसादिति शब्दे बोधे निधायमानां तरगम्यार्थं बोधेयः शब्दे वेधस्तत्रो
पायत्वप्रयुक्तिशंकापिने त्याह अपि वेति। ग्रथिताः संवद्वाः विद्वांसादात्म्येन। शं कुनापणनाळे न पणानि पणवय
वाः संतृणानि विद्वांनि। किंतु परमात्मैवेति धारयितुं महं प्रीतिं त्यनुषंगः। स्वरूपप्रमाणाऽर्थक्रियाभिर्देमाह
तथाहीति। ननु उच्छेद्यमिति नाम संज्ञेदेनुभूयंते अत आह न च उच्छेद्य इति यद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमर्थ
प्रत्ययेशब्दः प्रतिक्रान्ति नहि अत दास्येन परेण बोधार्थं ते अत आह संज्ञात्विति। संस्कारो द्वोऽर्थस्य संपात उ सा

आहुः। संशयवीजोपपत्तिमनंतरमेव ब्रह्मा मरत्य वादि स्मृता मिदानीनां मातृ न वात्मन रत्यादिना। नि
र्णीतार्थप्रतीक विषयोत्तर व शान्त् प्रश्नोपि प्रतीक परः। आत्म शब्दश्च नामा दिव्वाशेष्यमाण ब्रह्म वि
षयः। प्रश्नस्यारोप्य विषये त्वे दूषणमाह अतदि ति। प्रश्नोप्यु द्या त्म विषयः स्यात्तदा उत्तरस्य प्रतीक विषय
स्यात्तद्विषयत्वमप्यु विषय त्वं स्यात्तदा च प्रश्नोत्तरयो र्बे द्यधिकरण्यमित्यर्थः। प्रश्नस्येति चेदिहा
गोळभ्य तेतदा सुप्रममिति। तदेतदिति प्रकरणानुत्थानं। प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्ष्यत्वेन संश
यवीजं दर्शयता आष्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमात्रमात्म शब्दस्येति सूचितं अतएव
पूर्वपक्षा वसरे पुनर्नोक्तमित्यर्थः। पूर्वपक्षरक्त प्राणस्यात्म शब्दादप्यति संनिधाना दुर्त्ये तैरत्कृतं
अपि च भूमेति भाव इत्यत्रापि त्वित्यस्य नामाद्यति वादि त्वाद्यवच्छिन्न तीति ब्रह्ममाणेनान्वयः। फलित
माह तदिति। वाक्ये प्राणस्य पुनरुक्तो प्रश्नो ज्ञानमाह मननेति। सत्यादिपरंपरयेति। आष्योक्त सत्यादि दर्शय
ति अत्रवेति। यद्वादि प्रतीक विषयोत्तर व शान्त् प्रश्नोपि तद्विषय रति तत्राह एवं वा नात्मविदरति। तत्त्वे बु
द्धिनिवेशाय नामाद्युपन्यास उपास्ति स्त्वा श्रित्या विहितेत्यर्थः। योपि प्राणात्परं प्रश्नाभाव उक्तं सत्राह न च
प्रश्नेति। अनुमानं तु प्राणसमानार्थ कृतत्वेन सोमार्थिकं। सर्वप्रकरणसमाप्तौ कस्यापि वचना योगाद्याव
दे प्राणेति। ननु भू आ प्रकरणसमाप्तेरनु कर्षोक्तं न एव प्राणः किं न स्यादत आह संदेशेति। पुरस्तापरिष्ठा
द्यनिर्देशाह संवशः। प्राणस्या न्यायज्ञतो तया सत्यबाद् श्रुत्या वा तद्यायुक्तमित्युक्ते। यद्वा भाविरतिमि

ज्ञानं शास्त्रीयं कारणं। तस्य मनो गतं बलं प्रतिभा न सामर्थ्यं कारणं। तस्माद्यमानमन्नं। तस्मापः एवमाकाशप
र्यं तत्तेषां। आकाशस्य भोग्यत्वे स्मरः स्मरणं। तस्माद्वातया ह्रीं तात्पर्येण स्मरति प्राणाः नामाद्याः तां तस्य
वैतुन्या भूमामित्युक्तं तत्रैतदर्थं स्मरं इत्युक्तं। भवतु प्राणेषु प्रत्यक्षं तत्पर्यवसानं तथापि न तस्य भूमत्व
शंका एष त्विति तु वादेन ग्रन्थविच्छिद्य भूमोपदेशादित्योक्तं विषयप्रदर्शनावसर एव संशयोपयोगितया
पूर्वपक्षसंभावनामाह प्राणस्येति। सर्वमन्त्रं विष्णोः प्राण एव भूमा। तु शब्दस्तस्य प्राणवेदिम एव नामा
द्यानिवादित्वादि शोषार्थे रतिसंभवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः। प्राणस्य भूमत्वोक्तिं तां तस्मात्तु ज्ञातुं एवेति। यदि प्राणा
दन्तो भूमा तर्हि प्राग्वत्प्रश्नेन भाव्यमित्यर्थः। भूमश्चास्य निकृष्टवदुत्त्ववचनं किं प्रमाणो भूमेति
भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याह भावभवित्रोरिति। भाष्यकारेण प्राणसंनिधिरात्मप्रकरणं न संश
यवीजमुक्तं तदपुक्तं प्रवक्तुं दुर्बलाभ्यां रीत्या योगादित्याशङ्क्याह संशयस्येति। रदं हि विष्णु हविशानेन भा
ष्यकृतो कृतो अतो यथा श्रुता ब्रह्मविनिर्वाहतेषां उपपत्तेरित्यनेन तत्रैव वक्ष्याम इति तावत्। पूर्वपक्षमाह एतस्मि
न्निति। यो वै भूमेत्युक्तो भूमान प्राणादन्यस्यास्ति न गव आशया भूमरतिप्रश्नानिरिक्तप्रश्ना विषयत्वे सत्य
ननु यच्छ भूमरूपत्वात्। आशयेन प्राणभूमवदित्यनुमानं सूचितं। आतिमात्रस्योद्देश्यत्वापर्यवसानात् तद्वि
धाविशेषणं सहा गृहे। पर्यपसि तस्य तु हेतुमविशेषणं वाक्यभेदावहं प्रहस्येव एकत्वमिति शबरस्यापि न

रण हेतु निर्देशात् अथ। कृतवाद्याद्यपि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः। नवोपाधिपरिच्छिन्नस्येति भाष्ये च
 कारप्रयोगात् सोऽव द्वाद्यात्वात् न त्वन्ममपको निवेनेति। जीवात्मैव द्युवाद्यात् न यनतमिति न च वात्समि
 त्यन्वयः। जीवात्माधिगमायेति। तस्य प्रसिद्धि जीवस्व नूपम नूद्य तस्य पारमार्थिकस्व नूपमधिगमायेत्य
 र्थः। प्रकरणेन पठितमिति कृत्वा चितानमुक्ताप्रकरणादिति सूत्रादिति केन विदुमुक्तमुक्तं कृत्वा चितोद्या
 दनार्थत्वात् सूत्रस्य ॥०॥ २ हे विश्वपुरुष एव यस्मिन् पृथिव्यादिर्देवतं ह्यमाश्रितं किं तदिति अत आहु कर्मा
 णि होत्रादिनिषेत्तानं अथात्र त्कळ च स च पुरुषः परा मृतं ब्रह्म। भूमा। आत्मशब्दात् द्युवाद्यात् न न ब्रह्मे
 त्कृतं तत्रात्मशब्दः प्रायोगेनैकांतः तरति शोकमात्मविदित्यत्रात्रापि प्राणेषु योगादित्याहोपि कीसंगतिः
 आख्यायिका मर्थे न्यतो नुक्रामन् विषयं विविनास्ति। तार इदं रत्यादिना। आत्मानं सिद्धं स्वभावेन। इह मगवतं मुपस
 यमवुवाच तदा ह अनात्मज्ञानेति। प्राणेषु यमं कसि ते कूयसीव दुतरे प्रश्नोत्तरे रत्यन्वयः। ते जीवा अहो भूय
 रस्यत्र वायुरपि ग्राह्य रत्याह वायुमिह तेति। कसि त्व्यादि पुराणी रत्याचष्टे कर्तव्ये त्यादिना। पूर्वापरेति। पूर्वे वा
 परे च विषयानिमित्तं यस्य प्रयोजनस्य न निरूपणमित्यर्थः। वर्णनिष्पादिनी वा कूनामो कूयसी वा क्ये र कत्वा
 द्वाचो मनो भूयः। कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादि विवेकः संकल्पः कारणं तस्य चातीता विषयसाध्यप्र
 योजनं ज्ञानं चित्तं। तस्मादापि ऋषिर्क विषयाच्छरीरी शरीरदेवता इयं काश्यं ध्यातुं कळ तो भूय ध्यानस्य वि

॥८६॥

॥८६॥

दिनाप्रैर्ज्ञेयं ज्ञानं ज्ञानं न सर्वनामपराशर्याहमिति काश्चित्तं प्रत्याह न चेति। यत्तु केन सिद्धं तं ज्ञानं येन ज्ञेयं
प्रत्यक्षं स र्जनं ज्ञानमेव इति पुच्छिं गनिर्देहं ज्ञानं चेति। तन्न। सत्यपि ज्ञेयं यथा न्यनिर्देहं ज्ञानस्य फलसाधन
त्वेन गुणकर्मत्वाभावात् प्राधान्यात्। पुच्छिं गं तु विधेयमेव पञ्चमिति न किंचिदेतत्। तद्वेपयसिर्देहं ध्यानं य
निष्कामि क्षांत्याहौं राहो प्रधानस्यापि पयसा देः सर्वनामानिर्देहा इति यतस्तर्वा नाम्नाः प्रधानपराशर्या
त्वमिमाह न चेति। अविद्याशब्दोपादीनि भाष्ये जाद्विग्रहणेन प्राङ्निर्दिष्टं भयमोहाबुक्तौ एतेऽविद्यादयः
श्रुतौ तद्दयग्रंथि राहो इत्याह तद्दयग्रंथि श्वेति। अतानस्या विद्याशब्देन निर्दिष्टत्वात् मोहश्च
विषादः शोक इति च विद्वद्भारव्यापरावररतिश्रुतिपदं व्याख्येयं परमिति। भाष्ये सूत्रोपात्तमुक्तं पदं
व्याख्याम्यामनिद्यते तद्दयग्रंथि रिति मंत्रमुदाहृत्य ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः प्राप्यत्वं मुपपन्नं
पदान्तरं इति वक्तृत्वात् तन्मा विद्वानिति मंत्र उदाहृतः। ततश्चोत्तरमंत्रे विद्वानित्यसिद्धास्यमानं ज्ञानं सूत्रमंत्रमि
द्यते इत्यादिकर्मसंयोगे निमित्तार्थे वा दृष्ट इति। उतैतत्समम्पानिर्दिष्टं निष्ठावभावे दर्शनाय विद्यादेः परो
क्षज्ञानाच्छिष्यीभावो निश्चित इत्यादि नोक्त इत्यादि प्रेत्याह तस्मिन् ब्रह्मणीति। उत्तरमंत्रं ब्रह्मणामनूपना
दार्थमाह नामेति। यत्तु कश्चिदाह सूत्रेणानिरस्तत्वावाद्यादि पूर्वपक्ष इति तत्राह नाव्याकृतमपीति। साक्षा

शब्दान्वयमृतमपि ब्रह्म अमृतं तन्मं वंदिने त्मा ह न च ब्रह्मण इति अतो न्य दातृमिति श्रुतेरित्यर्थः पुरुषं प्रति
 प्रोपावतादात्म्यं तावदाद्यस्तु तन्परिच्छिन्नं भवविपारवत् । अथ त्वितिसाक्षादायतनत्वेन श्रुत्युक्तमिति योजना
 व्याकृतं हि कारणप्रत्योपायित्वेन प्रतिपाद्यते न प्रथान्येनेति । तस्याहिकार्यत्वेनेति हेतुः अथवा छिन्ननूपेणेत्यर्थः
 धारणादेति असाद्य वाद्यायतनस्य वात्मानस्य वा यथाक्रममृतत्वस्य साधारणात्साधनं दातृत्वं तावद्यपि ब्रह्मे
 ब्रह्म तन्तथापि तदेवातनं न मोक्षरतिज्ञापमानं दशामात्रे त्वधारयितृत्वा अतएव वक्ष्यमानं न्वेवं नूदिमिति
 त्वसिक्तसाम्यमाह पूर्वपक्षेपीति । पारवतां वर्जयित्वा योगसुखायोगाद्विनीतिमात्रादिति त्रुथात्वं
 न्ययोगादित्यर्थः । धिकारकत्वमेव सत्तु गुणेपि स्थितं तथा च पारवतयोगोपीति नूद्यत्यागेन प्रवृत्तायोगाद
 विनीतिवन्तं कार्यमिति । अमृतस्य ब्रह्मणो हेत्वत्तावात् तन्साधनत्वं ज्ञानस्याप्युक्तमित्याशं क्य अविद्यानिवृ
 त्तिरमृतत्वसाक्षात् इत्याह अमृतत्वात् कश्चेति द्वयोरेकस्य च संख्येया नामुदाहानतेषां बहुत्वात् अथ केचि
 निश्चयात् । धनार्थसाधारण्येन सकृदुच्चारणमिदं तन्मं वंदिने वा वृत्तिच्छायावाक्येनोक्तं नूद्यत्यागेन प्रवृत्तायोगाद
 स्वीयाः शब्दाः एतत्त्वस्यार्थः । तत्रायतनायतनवद्भावव्यवधानादिति भाष्यं अथवाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तस्य
 सविशेषत्वनिरास्तार्थतत्प्रधानवादे निरास्तानुपयोगित्वात्प्रकृतासंगमित्याशं क्य हि रण्यगर्भपूर्वपक्षनि
 रास्तार्थत्वेन प्रकृतेन संगमयति स्यादेतदित्यादिना अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरा मशर्हि मिति स्यादेतदित्या

ST. 9

५१

11241

तन्न अत्र तु सनात्यशब्देन न प्रकृता । तत्कथं विजानीयामि त्वपसर्जनं विज्ञानं प्रकृतमपि न स्त्रील्लिङ्ग
 निर्देशात् । ततः शब्दोपासनात् प्रातिपदिकान्येव लिख्यते । शब्द इति श्रुत्यर्थो वाक्यस्य विरेव । वैश्वानरस्य
 काकेतुसूर्यवैश्वानरस्य शोभनमतौ विषयाभवेन । सनके सुखे । अस्मिन् सुखा श्रीश्व । यो भानु नू पेण रोद
 सीद्या वापुषि यो अंतर्दिहं च ततानेवाप्रवान् । रोदसी एव दर्शयति । इमां पृथिवीं । ग्रामिणि । प्रादेशमा
 त्रमिव देवाः सूर्यादयोऽपि संपन्नाः प्राप्ताः । उपासनमायदानं दाते सुविदिता भवति । अहं कैकयराजोयु
 क्षभ्यं ज्योपमस्य वादिभ्यः एवान् देवास्तथा वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवापि संपादयिष्यामि । प्रियं द्यौ
 लोकानतीत्यास्तेता । अतिश्रुत्योर्मु । इति अन्यथा त्ममारोप्या एव सुते जस्त्वादियुगवन्तो वैश्वानरा वयवा आदि
 त्यादयश्च भूरादिभ्योऽप्यः ॥ इति श्रीमदनुमदानंदमूल्यपादशिष्यपरमहंसपरिब्राजकभगवदमख्यानं
 दकतेव दंतकव्यं तस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७४ ॥
 ध्रुवाद्यायतनस्य शब्दान् निविशेव ब्रह्मल्लिङ्गमिदं पण्यपादार्थं मे हे इहेति । आध्याधिकरणमवतारयति तत्रेति ।
 आयतनत्वसंयारणधर्मात्संदेहेषु र्वपक्षसंगुत्वात् लिपारवत्त्वेनेति । अमुं तं यत् ब्रह्म तत्तु ध्रुवाद्यायतनं कर्तुं
 वित्तकदाविदापि न युक्तं जायत न सस्य ब्रह्मत्वाभावे हेतुमाह पारवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन यास्य
 ब्रह्मणश्च जपारत्वादित्यर्थः । पारपरकृच्छ्रं अवारमर्वाकृच्छ्रं ननु पित्रोर्वधनात्थात्सेतुं शब्दसुसते जगन्मया दयाया
 वंधरि ब्रह्मणि प्रयोगः किं न स्यादत आहुनत्विति । यत्र हीरुणि छिद्रिते निगह्याणां प्रादप्रोतनंतद्वडिः निगडः ॥

तर्जो वा दवय वस्थो यवय व्याश्रितो गृहस्थ इव ग्रामस्थ इत्यर्थः। नत्व वयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वमपदे
 नोदृष्टं तोवक्तव्यो भाष्यकारस्तु वयवस्यावयविनिष्ठतो व्यपदेशादुदाहरति ततो न निदर्शनं तस्यावां कदा
 त्रैवेति। आखादीनां समुदाये प्रतिष्ठिता अपस्वसमुदाय मध्यपातिनीसीयावत्। एषावस्मद्वादिबुबुकांतावत्
 यवानां कार्यकरणसमुदायात् न निदर्शनं अवयवस्थस्य नुवैश्वानरस्यावयवविपुरुषांतस्थत्वम
 र्थादेव सिद्धं तीत्यर्थः। विश्वेषां वानरे नैताकारणं। भाष्ये वरणा नास्तीति निबुध्यते। इमामेव प्रसिद्धां भू स हि
 तां नास्तीति वारयतीति नास्तीति वरणा साहेता नास्तीति निरुच्येत्यर्थः। वरणा शब्दाद्यर्थो मोह भूरिति। अत्रिः
 किञ्च सा तद्वत् क- व्यपप्रच्छ य एवे न तो व्यक्त आत्मानं कथं विजानीयामि नि। प्रत्यु वाचे तुरः। सो विमुक्ते प्रति
 क्षित इति। अविमुक्ते स्थस्थान भूता। का वै वरणा का वनासीति श्रुते प्रस्य प्रयुक्तिः स वा निदि य कृता त दोष
 न्वा रयति न वरणे तिस्रो निदि य कृता त्रयाणो नास्तीति। नियम्य जीवाधिष्ठान त्वद्वारेण नि
 यंतु रीश्वरस्याधिष्ठान त्वे न दृष्टत्वा नासा भुवोः पाप्म वारकत्वाद्युपपत्तिः। नासा भुवोर्मध्ये पि स्थान विशेष
 जिज्ञासाया प्रश्नः क मत आति। भूमध्य माहेतरो भुवोरिति प्राणस्य नास्ति कथं स र्वा र्थे र्थो क स्म स्वर्गस्य च
 अस्मिन् लोकस्य सार्थित्वे नोपास्यः केचित्तु उपासनं बुद्धिं वा क त्वे न नास्तीति वरणा नासीति सा हि प्रकृतान
 नु र्भू भवोरिति द्वित्वे न न व द्य माणा या य क वच मायो गा ज्ञ अतः प्रसन्नमि तो वा वस्यति वदति।

५८५

५८५

५८५

५८५

यउपसं हारादीत्याह न न द्युर्मूर्त्तत्वादिकमित्यादिना। प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्योपास्युपदेशावप्रप
 चयति तथाचेति पंचपादीकृतं स्तुवा जसनेपि वाक्यस्याप्यात्मोपक्रमत्वव्याभेकिं शारवांतराच्छेन्नयेति पश्यं
 तः पुरुषमनूद्य वैश्वानरत्वं विधेयमिति व्याचक्षते। तत्तद्व्यत्यत एवेति। यत एवांतः प्रतिष्ठितत्वेन सहस्र
 समुच्चयः सूत्रगतापि शब्दाश्चोत एवांतः प्रतिष्ठितत्ववसुखत्वेमापि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः।
 यदि पुरुषमनूद्य वैश्वानरं विधीयते तदा पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं स्यादित्याह तथासतीति। किमतस्तत्राह वैमि
 ति। न केवलं सूत्रविरोधोपेतुभाष्यविरोधोपीत्यर्थः। स यो हैतमिति वाक्ये प्रथमनिर्दिष्टात्कदे रो न पुरुषत्व
 वेदनं स एवोमिरिति वाक्यस्यार्थत्वेनानूद्यते। तथा च तस्मात्प्रमेयार्थः स्थितरतिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। पुरुष
 स्य विधेयत्वे यच्छा योगमात्रा क्वाह तस्मादिति। पंचपाद्यां नुजाठरे ईश्वरदृष्टिपक्षमुक्त्वा योगादग्निवैश्वान
 रराद्ययोरीश्वरे इतिरिति पक्षांतरं वक्तुमयमुद्देश्य विधेयभावस्य त्वम आश्रित इति चिन्त्यमिदं दूषणमि
 ति। मूर्त्तद्विदु बुक्तां तावय वेसु संपादितस्य कथं पुरुषविधत्वं। तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याशंक्य वैश्वानरपु
 रुषस्य पादादि मूर्त्तां तावयवाना मेसु संपादनात् पुरुषसा दृश्यमित्याहा वयव संपत्तेति मूर्त्तं नुकांतराच्छेत्तु
 र्वावयवस्य त्वत्कथं पुरुषेतः प्रतिष्ठितत्वमित्याशंक्य त्वाह कार्यकारणेति। कार्यकरणसमुदाय एव पुरुषस्त
 स्यावयवामूर्त्तद्विदु बुक्तां तास्तेत्यंतः प्रतिष्ठानात् पुरुषेतः प्रतिष्ठितत्वं। अत्र हेतुः समुदायेति अवयवव्यवस्थां

त्वा.

तत्पाराशर्यनिवृत्त्यर्थमात्मपदमित्यपि द्रष्टव्यं । इकुस्मरण इत्यस्य रूपमध्येषीति । द्युत्तर्येत्यादिना स्यात्
 माहाययावच्छेदवैश्वानरस्येत्यादिना । सुतेजस्वगुणाद्यौ वैश्वानरस्यः । मूर्द्धाविश्वरूपत्वगुणः सूर्यः एष
 शुक्र एष नीळ इत्यादिभ्रूतेः । स वैश्वानरस्यचक्षुः पृथग्गतिमत्त्वगुणो वायुः । प्राणः वदुः त्वगुण आका
 शो देहमध्यारविर्दृष्टं तद्गुण आपो वस्तिस्त्वमुदकं । तत्र पृथिव्या वैश्वानरस्यप्रतिष्ठानात् । मूर्द्धपातादिदृ
 ष्टेणैरुपासनानां निदधैति मूर्द्धातिव्यपतिष्यदित्यादिनैके कोपासननिदध्यातस्य तु वा एतस्येत्यादिना वैश्व
 नरस्यद्युलोकादयो मूर्द्धादिपरिकथनेनावयविनः समस्तभाववमुपदिश्येत्यर्थः । उपासकवैश्वानरोऽहमि
 तिमन्यते इति वैश्वानरस्यभोक्तृरित्युक्तं । हृदयादिमनः प्रणीतमिवातः प्रणयनावयित्वा हृदयगार्हपत्योऽ
 तएव तदनंतरत्वात्मनो न्वाहृषपेत्सेवन इत्याह हृदयानंतरमिति । पूर्वपक्षमाह पतिनन्वित्यादिना । निश्चिता
 न्निष्ठां होमवाक्येन तदेकार्थं वा जसनेयवाक्यं निष्ठीयते न विपर्यय इत्यत्र न्यायमाह निश्चितार्थे न हीति । य
 थाहिलंचतुर्हृत्कृत्वा वटिषदं करोतीति पुरोडाशो व्यवस्थाप्यते कार्यसंबन्धिना शारवांतरीयेणाग्नेयंचतुर्हृ
 करोतीति विशाखाविजयत्वेन निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाशो व्यवस्थाप्यत एवमत्रापीत्यर्थः । अथ दक्षि
 णमासकर्मणः शारवाकोदेव्यसेदातत्र तथा । तर्ह्यत्रापि सममित्याह कर्मवदिति । न केवलमुपक्रमाद्यैर्द्वयनिर्ण

१२३॥

मे

मात्रचतुर्हृत्करणवाक्यमेव

दत्तां ब्रह्मविद्यामुपसंन्नाय प्रोवाच प्रब्रूयात् । स र्धविद्यावेद्यवरत्नधिष्ठा नविषयत्वात्स र्धविद्याप्रतिष्ठा । कर्म
 निर्मितान् लोकां नूपरि ह्यब्राह्मणो निर्वेदमायात् कुर्वात् इत्यर्थः । गच्छेदिति वाक्यशेषात् । वैराग्यहेतुमाहुर
 हसं सारे अकृतो लोको नास्ति । किं कृतेन कर्मणेत्युदाहारः । अतो अकृतज्ञानार्थः । दिवि स्यात्तन्म निप्रकाशरूपे
 क्व बोद्धव्यः । बाह्याभ्यन्तरसहितः स र्धात्मेति यावत् क्रियाविज्ञानशक्तिमन्मनः प्राणरहितः । वाद्येन्द्रियनिर्ष
 धोऽप्युपलब्धितः । अतएव शुभ्रः शुद्धः । अग्निर्द्यौः । असौ वावलोको गौतमानि रिति श्रुतेः समूहः । अस्पेतिस र्धत्र
 संबन्धः । यस्येत्यर्थे अस्पृशद्दुः । विवृता उद्यादिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य वाक् । वायुर्यस्य प्राणः विश्वं यस्य तद्दयं म
 नस्तन्मनसा सृष्ट्वा त्वविश्वस्यापादरूपेण पृथिवी यस्य जाता । एष सर्वभूतगत प्राणानां समष्टितया सर्व
 भूतानां तस्मात्तस्मात्तापत इत्यनुषंगः । तस्मात्तस्मात्तन्मनोऽग्निर्द्युलोको जायते यस्य सूर्यः समिधः । असौ वावलो
 कोऽग्निस्तस्यादित्य एव समिदति श्रुतेः दधार दधार कस्मै ब्रह्मणो । वैश्वानरः । अत्र वैश्वानरः किं मनात्मा किं वा
 त्मा अनात्मत्वे जाठरोऽन्यो वा । आत्मत्वेऽपि जीवः परो वेति संदेहः । सार्धत्वं नूपोपन्यासाद्दृष्टं ब्रह्मवर्णितं । जा
 ठरादावनेकात्म्यं कातस्य विरस्यते । को न आत्मेत्युदाहरणभाष्ये दृष्टं दोग्यारव्यायिकान्यानुसंधानेन
 व्याचष्टे प्राचीनशास्त्रे त्वादिना । उदाहरोऽप्युपलब्धते जनरतिज्जबिनामैव । आत्मेत्युक्तरिति । ब्रह्मेत्युक्ते

श्वरे। एतद्वाच्यार्थतत्त्वतो वावस्यनिरगाथ्ये। प्रथानस्यागमिकत्वे प्रकृतिकारत्वा नूपादिव दुःसमं
 जसं स्यादित्यर्थः। असमं जसमिति पाठे चेत्तनस्य जगदुपादानत्वादि। नूपोपन्यासाच्चेनेतरावित्यनुषंगः।
 नाप्येवमृश्यात्वादि धर्मकस्य न विग्रह इत्याक्षेपः। स ह्यस्मत्त्वा विवक्षयेति समाधानं। जायमानसन्निधिच्छ
 णस्य नस्य प्रकरणे न वा वाधमाशंक्य विग्रहवत्त्वाच्छिगेन प्रकरणवाधमाहनेति॥ ईश्वरस्यापि हिरण्य
 यमश्रुत्वादि वनू मूर्द्धादि संभव इति काश्चित्। तन्न। अपाणिपादमिति निर्दिष्टोक्तस्य ज्ञेयत्वेन प्रक्रमानुहि
 रण्यमप्यस्योपास्यत्वेन विग्रहाद्यविरोधात्। प्राकृतपणापतिप्यादि निवेध एव रति चेन्न प्रथमस्य चरमेणा
 संकोचादिति। छिगसा ह्यस्मिन् परं न शरीरादिमत्वपरमित्याशंक्य। तथा सति मूर्द्धादिव दुःश्रुतीनां वाधः स्यात् ॥८२॥
 तास्तत्प्रकरणं द्वितीयस्य रत्याह न वैतावनेति। प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः। एवं तद्द्वयं विश्वमस्य एव सर्व
 कृतांतरात्मेति चात्र त्वे सर्वनामनी संनिहिततरं विग्रहवंतं गृहीतो न भूतयोनिमिति। छिगनिरुद्धे प्रक
 रणे संनिधिर्विजयतरत्याहुस्ति द्वे चेति। पुरुष एवेदमित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोऽपि शुभ्रमूर्द्धादिकस्यैवा
 स्तत्त्वस्य संनिहिततरत्वादित्याहुः प्रकरणादिनि। संनिधेः प्रकरणस्य वळीयरत्वात् पूर्ववद्वाधकाच्छिगा
 तावाच्चेत्यर्थः। कुर्णनापि कूर्ता कीटस्तनूतस्य जते संहरति च। सतो जीवतः। येन ज्ञानेन अज्ञानं पुरुषं वे

निरित्यर्थः। विश्वयो मिर्यदक्षरं तत्सर्वविद्वेदिति विधीयते। यद्यक्षरवाङ्वाच्यं तथोनेः सर्वज्ञत्वं क
 न्यं तर्हि सर्वज्ञस्याक्षरात्परत्वमुक्तं तत्राहोक्षरादिति यत्र यस्मादर्थे न वाक्षरवाङ्प्रत्ययि ज्ञानाद्
 तथोनेरेवाक्षरादिति निर्दिष्टेति वाच्यं। प्रथमश्रुतेयः सर्वज्ञ इति वाक्ये सर्वज्ञस्य जगदुपादानत्वप्रत्ययि
 ज्ञास्य वाच्यत्वाद्येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यमिति पुरुषस्याक्षरशब्देन निर्देश्यमाणत्वाद्य। विवर्तयितुं शक्यं
 कस्याद्वितीयेति यादृग्यावच्छेदपिवेति। प्रयोजनमाहुस्ते यत्वेनेति। नो गव्यतिरिक्त इति भाष्यपाठस्य व्या
 कोणादिति। कृतुषु यजंतीति कर्तारि द्विनिर्माणसारणे अल्लिकशब्दः। यत्तसंयोगे गम्यमाने पतिशब्दप्राप्ति
 पदिकस्य नकारादेशः। सवरकारस्यात्यस्या ततोऽपि कृते पत्नी। उक्ता किं प्रायमिति विवर्तत्वेन सारूप्यान
 पेक्षेत्को नि प्रायः। प्रधानादि त्वपीति। यद्यपि भाष्ये शास्त्रीरप्रधाननिराकारक इति तथा हेतुद्वयं क्रमेण व्या
 ख्याते तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाय हेतुशपि प्रधानवारणान्वय इति। अक्षरमव्याकृतमि
 त्यादि भाष्यस्यायमर्थः। शब्दार्थयोर्बीजमधिष्ठानं। तस्य शक्तिसहकारित्वात् सा वेऽक्षरमाश्रयते विष
 मीकरोतीति शब्दश्रया तस्याधिष्ठानत्वे उपस्थितं भूताऽवच्छेदिका। श्रुतेरिव तद्विषयमज्ञानं। अविकार इति
 छेदः। तस्मादावस्थितिमतं भाष्यविरुद्धमिति कैश्चिदयुक्तमुक्तं। किंच अज्ञत्वस्यातना दोषा इरक्षरपरमे

यो निर्जडाकारिणममानत्वादिवर्तमानत्वाद्वा समतवदित्यर्थः। ननु परिणामिनः कथमक्षरशब्दव्यत्वमर्तं
 आह स्वविकारानिति। अनुमानयोर्बाधमाशङ्क्याह य इति। अक्षरात्परतरेति सामानाधिकरण्यं नाम नूयेति॥
 आहार्थे यो द्विजमथिष्ठानसात्मा। तद्विषयतया तस्याथिष्ठानत्वे स तु कण्ठेन शक्तिभूतं भूतानां सूक्ष्मं कर
 णं तस्मिन् स देहभाष्यस्य प्रधानशब्दं वर्तयति प्रधीयत इति। क्रियतरत्यर्थः। अवेतनानामिति भाष्यं न प्रापदश
 नमात्रपरमित्याहुः सानूयेति। ननु मन्वसात्तमिति प्राग्व्यधिकरणे प्रधानं दूषितं। दृष्टत्वाद्यसंभवं न्यायसाभ्या
 दवेतनमव्याकृतं दूषितप्रायमिति तच्छकानपुक्ताप्रधाने त्वप्रामाणिकत्वमधिकमिति शङ्कते स्यादेतदिति॥ ॥ २५ ॥
 बाधकं। दृष्टत्वादि। ईश्वरत्वादिविन्तया न पुनरुक्तिमाह तेनेति। उपचर्यता अत्रणो जगद्योनि तेत्युक्तं। उप
 चारे निमित्तमाहा विद्येति अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति यथोक्तं। द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयाह
 व्यासहेत्येति। सति चेतनपरत्वे वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं दुर्निवारमिति पूर्वपक्षाभावमाशङ्क्याह ब्रह्मैवेति। यदु
 क्तमक्षरात्परस्य सर्वज्ञत्वमक्षरं सुप्रधानमिति। तन्नेत्याहाक्षरस्येति। मन्वसात्तमिति अत्रणो जगद्योनि
 कावं मुक्तायः सर्वज्ञ इत्यपक्रम्य तस्मात्प्राप्तमनूपादि जायत इति। जगद्योनिभाव उच्यते। उपादानप्रापपाठ
 अपचम्पानमित्तार्थत्वं तत्र उपादानत्वं प्रत्यक्षेण साखिगेनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात्सर्वज्ञत्ववत्तयो

रस्यनियंत्रतरापादकमित्यर्थः जीवपरकोदाभावेकयच्छो किकवेदिकव्यवहारेऽत आहु अविद्याकस्मिते
ति। एवंवेति। जीवानां बहुत्वात्नियम्यापि देवादिषु प्रत्यक्षे ज्ञानस्यादित्यर्थः। एकत्वेन योमिण एकवचनं
तिमाहैकवचनमिति। अभेदेपीति। ओपाधिकोदाभावेपीत्यर्थः। अधिकरणोपक्रमे विषयविवेकमाधेच्छो क
मित्यादिभाष्यंतद्विभजने पृथिव्यादीति। यः पृथिव्यां तिष्ठति स पृथिव्यामाध्यं दिनपाठेयः स्तनयि नोतिष्ठं
नित्यं तं। शरीरश्चोपायेपीति सूत्रपातनिकभाष्ये कर्तरीत्यात्मनीत्यर्थः। छोकिके कर्तरी। इति कार्यकारण
संघाते दर्शनादिदृश्यविशेषादेत्याह्यात्मनीति। पृथिव्यां तिष्ठत्वं तर्कमीत्युक्ते पृथिव्यवयववस्थाऽनयाविमो
तर्कमित्वस्मात्तत्रानिष्टत्वेन तद्वदिति। पृथिवी क्षेत्रज्ञत्वात्तवारणाय न न वेदेति। सत्त्वहमस्मि पृथिवीति वेदनिषेध
देहवांतर्कमिणो देहो नात्यंतं तदाह्यस्येति। अत्र तर्क्यं तर्कविषयः। अविज्ञेयप्रमाणाविषयः। सर्वसु
दिक्षु प्रसुप्तमिवा अदृश्यत्वादि तैः॥ अदृश्यत्वादि साधारणधर्मदर्शनात्संशयः। पूर्वत्र देहत्वादि
वणान्नप्रधानमंतर्कमीरक्तकामिह तददृश्यवणाददृश्ये प्रधानमिति भाष्योक्तैव संगतिः। पूर्वपक्षमाह। परि
णामरति। योनिशब्दो निमित्तवेदिति ब्रूयादित्यध्याहारः। न विच्छेदणत्वादि सत्रपरिणाममते कृत्वा चित
यापरिणामसाप्योक्त्या निराकरिष्यते। तत्रुर्विवर्तसादृश्ययोः। परिणामस्तत्रत्यहाहूदितः। कृत

५

कठप

॥८०॥

दिच्छाननिर्देशोदृष्टांतितस्यस्याहोत्संगतिः। अशरीरः परमात्मानां तर्थाग्नीष्टवत्। ननु स्वदरीर नियं त
रिशरीरांतरराहेतेतत्त्वणि अनेकांतिकताऽत आहस्य कर्मेति न नियम्यातिरिक्तशरीराहृत्य हेतुर्क
तुशरीरेणाभाकृत्वेनानवयः। तद्भा नुस्व कर्मजदेहेनतादृक् संवंधवानेवतं देहं तेनद्वारेणान्यद्ववास्या
देनियच्छतीतिनव्यविचाररत्यर्थः। अचेतनत्वमुपाधिमात्राक्यमुक्तेचेतनेसाध्यवत्पुपाध्यभावात्साध्य
व्याप्तिप्रतिपत्त्याहप्रवृत्तीति। नियमनशरीरिणोनचेतनमात्रस्यमुक्तेतदेवावादेत्यर्थः। विपक्षेदंउमाहून
तीति। ननु जमादिसूत्रउभयकारणत्वप्रतिपादनान्नियंतृत्वसिद्धमतआहृतदनेनेति। पारिशोष्याजीवरवे
ति। पारिशोष्याजीवरवेति। अंतर्गामीतिवक्ष्यमाणेनसंवंधः। पूर्वपक्षमुपसंहरतितस्मादेति। किमशरीरत्वं
यतो नियंतृत्वाभावः। नियम्यातिरिक्तेदेहहरहितत्वंवा। देहसंवंधाभावोवा। देहेभोक्तृत्वाभावोवा। नाद्यर
त्वाहदेहेति। देहादौनिर्दिष्टेतत्त्वाग्नीतद्भादिर्बुद्धिस्थोस्येत्यक्तः। अथवातस्मात्जीवात्मैवेत्युपसंहार
श्चो जीवात्मापरामृष्टः। अस्यस्यदेहादिनियमेनदेहाद्यंतरमतोनेकांतनेत्यर्थः द्वितीयंशंकतेतदिति
परस्यापिदेहासंवंधासिद्धिरस्याहृतदविद्येति। तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वंतृतीयेतुसोपाधिकत्वे
वा। मुक्तस्यपराकेदेनपक्षेत्त्वान्वसाध्या व्याप्तिः। अनीतकाळतांवाहश्रुतीनि। यदेवादिजीवस्यनियंत्र
तराभ्यपगमेनवच्छेति तत्राहनचेति। ओपाधिस्यत्यनोपाधिकेश्वरनियस्यत्वमभ्यपेतंनानुपहितेश्व

॥८०॥

स्थान्यमाह स एवेति। संयद्वा मत्वं फळोत्पादकत्वमात्रं। कामनीत्वं नु फळप्रापकत्वमिति भेदः। एकस्थान
 निषमः स्थानांतरा व्यापकत्वं। कमळस्य गोत्रं कामळस्यापत्यं कामळा मनः। दूतमानसंपरितप्तमानसं।
 पृथिव्यग्निरिति। उपको सळगार्हपत्यो नु शशासपृथिव्याग्निरन्नमादेत्य रूती मा मे जतस्य स्तन वो य एष आ
 दित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। तथा न्वाहार्यपवनो नु शशासप्राणो दे शोन नू माणि चंद्रमारतिमप्रत्न
 वो य एष आदित्ये पुरुषो बवं दप्रसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। तथा हव नीयो नु शशासप्राण आकाशो द्यौ
 विद्युदिति ममतन वो य एष वि द्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति न चै तत्पतीकत्वमिति। एषा सोम्या त्वं त्वविद्येत्य
 मिकिः कं श्वं ब्रह्मेति विद्याया आत्मविद्यात्वेन परामर्शादित्यर्थः। नाप्यगतमात्रमप्यप दार्थमाह षो कि कस्येति।
 विशेषणविशेष्यभावोऽन्यथोः। शब्दो रक्त सामा नाधि करण्यं। तथा च नाप्यायोगमात्रं क्वा ह तदर्थयो रि
 ति। सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः किंविदधिकमिति। अक्षिरथानं संयद्वा मादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः। द्विणे
 ष्ठजावान्। अयत्नाया द्रुत्य आ वर्तमिति जन्माद्या वृत्तिं पुंसां कशे तीत्यावर्तो मनुष्य ष्ठो क उच्यते इत्यर्थः। अथोत्तरे
 णेति। आत्मानं जगतः सूर्यं। तप आदिना स ह अन्विष्या ह मस्मीति विदित्वा। तमसि जयंते प्राक् भवन्ति। एतत्सूया
 रयं ब्रह्म प्राणानां व्यष्टी भूतानां हि रण्यगन्तू तं स तू आपतनं मा पिरा वि देवता ज्योतिः सूर्यः अहं रादयो वि
 देवताः। अंतर्धामी। अ शरीर स्थनि यंतृ त्वा स भवाभ्यां सं वायः। पूर्ववस्थान निर्देशोपपादना यपृथिव्या

कञ्ज

एतं श्लोकं विभजते। तमिति। कनीनिकाहि तारकाचिन्नवकृत्वेन वाक्ययोर्न नियम्य नियामकत्वं
चेत्कथं तत्त्वमिति निर्गतिं वक्ष्यतीति बोधोद्धारः कुतोऽत आहानायास्त्विति। बाधकांतरेति। अनवस्थिते
रसंभवाच्चेति बाधकांतरेदं बोधनाय चेत्तर्था नन्वाहिणीत्यादि निदेशात् जीवदेवते किं स्तामत आ
हं तस्तद्वैति। एव रत्यादेः प्रथमश्रुतस्यापि सापेक्षत्वान्ननाशुषत्वसमर्थकत्वमित्याहुः प्रिष
न्नेति। एव रतिश्लोकः पूरितः। परत्वे ए रतिच सर्वनामनी विशेष्यापेक्षत्वा श्रुतोऽन्विष्यन्ना
निधाने। अनिष्यन्मपर्यं वसितमकिं धानं मयोक्ते तथा। तत संनिहितपुरुषादिषु दस्या न्यं विशेषे
ष्वप्राप्यानिधा तृणी वाचके भवेतां। किं प्रतोत आह संनिहिता श्रुति। कुतस्तदर्थस्य सर्वनामार्थस्य
सर्वनामार्थस्य अपरोक्षता वा श्रुतेत्यर्थः। एव रतिजनेन छायात्मनियोजना के शो वारितः। व्या
ख्यातचेति। अधिकरणा वसाना व्येणेत्यर्थः। तदुपादते सिद्धवदिति। तद्व्याख्या तिविदुष रति
विषुषो विषयस्तेन निष्वाद्या शास्त्रात् योपलब्धिः सापरोक्षोपि प्रत्यक्षेति श्रुतमत्र तदर्थः। ठं
वारे निमित्तमाह ठं तयेति। एतं यद्वा मरत्या ज्ञते एते हि सद्योणि वामान्यमिसंयंतीति श्रुतिमी
श्वरस्य फलकौ कृत्वममवर्तने न व्याचष्टे वननीयानि जीवान् प्रतिसंगच्छमानानि यानि वामानि
तानि येन हेतुना संगच्छंते स संयद्वा मः। एतं हीत्यस्यैतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः। एव उ एव वामनी रित्य

॥८५॥

न सो के ये स्वयमेव श्रुतिरनुपपत्तिं कते नामाह यदीति विनेः छायावित्प्रतिविकः तदा पत्येति सुकृत
स्य कर्मण कृतं सत्यमवत्तयं भाषावित्वात् फलं पितंता विनि संवंधः। लोके वा शीरे। उगु हायं गु हायां
बु हो। परमेवात्मा का वा पे न या प्र कृष्टे हादे न भासि परस्य ब्रह्मणो हे स्थाने। त्रिना वि कि तो मि श्वि
तो ये स्ते तथोऽकाः। तं दुर्दृशं मिति। गू टं छ नो यथा भवति तथाऽनुप्र विष्टं। के त्प त आह गु हा हितं न
हो स्थितां ग द्वरेऽने कार्ये न सं कटे ति सुती नित्य थोक्तः। पुराणं विरं तनं। विषया द्या वत्यात्मनि मनसो
मो जन मध्यात्मयोगः तस्याधिगमे न प्राप्स्यामत्वा साक्षात्कृत्य। मुं उ के दा सु प णे ति। हो सु प णं साम्या
लुप णो स पु जो स वं दा स ठु पु को। स रवा यो स मा ना रव्या नो ह्य प्र का रात्वा त्मान मे कं। उ छे द्य त्वा
दृक्षं शरीरं। परिछ जं तो। अन्य एकः पि थलं कर्म फलं सं सार स्या श्वत्थत्वेन नू पित त्वात्। स माने व
क्षति। न कस्य वित्त सम थो टं ही न रति सं भा वन। नी वा जुष्ट मने के योग मा गैः से वितं। अन्य प्र प
च विच्छन्नं। रं शं य दा पश्यति। प्र पं व म ठि मानं वि भू ति भाषा मयी मस्यै वे ति य दा पश्यति तदा वी
त शो को भवति। अंत र उपपत्तेः। अत्र दृ शं न स्य लो कि कत्वं शास्त्रीय त्वाभ्यां सं शयः। र यं च सु रवा वि
शिष्ट ब्रह्म प्र करणं नास्तीति कृत्वा वि ता अतश्च व द्य मा णः स द्य ना मा र्थः स च मनो म य ता हे ता र्थ वन्न
सं दिग्धः दृश्यत इत्यस्य प्रतिवि वनि श्वा य क त्वा हि त्वा ट्ट प्य इति। उप क्रम व र्णा दित्यने न सं गति श्लोका

सृष्टिश्चः सृष्ट्यसृष्टिसमुदायं अयित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मंत्रान् अयत्येवमत्रापि विवक्ष्यः स्थाय
स्यापि वत्सं सृष्टं तां विवक्ष्य वत्समुदायमिति। यावत्तच्छ्रयन् स्वार्थं पिबंतमजहृदितरेतरयोगच्छ्रयणं
मुदायं प्रति समुदायिभूतं विवक्ष्य शोभयति। नपि वत्येव वर्तते। नापि अयनां गात्रं वत्सार्थं त्यजेदित्यर्थः।
अस्त्येति। प्रत्यक्षं मुरव्यत्वं। प्रकृतिस्तु पिवति न किमसृष्टि न्यायेन पायनं अक्षयतीत्यर्थः। बुद्धिश्च
त्रयपक्षे तु बुद्धौ प्रकृतिमुरव्या प्रत्यक्षं बुद्धिजीवगतं कर्तृकारणं आधारणं कारकत्वमात्रं अक्षयती
त्याहैवमिति अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः अक्षयणसाम्यात्संशयः पूर्वजब्रह्मक्षेत्रादस्य संनिहितमृत्युपदा
नुसारेणानित्यवस्तु परत्वं बहिर्हृदिपि विवक्ष्य सानिहितं गुहाप्रविष्टादिपदानुसारात् बुद्धिश्चैव तत्र
रत्वमित्याहुर्नियतेति। अस्य जीवस्य याद्वितीयतादित्वाधारतासात्र ह्यणोवताहैवेतनत्वात्संभूतं। ननु
बुद्धानस्यावेतनत्वेन विमदृशत्वादित्याहुः कृतया नेनेति। ननु सनिहितं गुहाप्रविष्टपदा बुद्धिदि
तीया किं न स्यादत आह। प्रथममिति। वचनविशोधयति। अतीत्यस्य मुरव्य कर्तृत्वसंभवे कर्तृत्वं
पक्षेन युक्तिरिति न्यायस्य बुद्धिजीवपरत्वेन मंत्रव्याख्यायकब्राह्मणविशोधे आकाशत्वमित्यर्थः।
आद्यं सत्ते आगच्छति। चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्यासौ कृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमु
पपादयन्मंत्रार्थमाहानश्नन्निति। बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनश्नन्नऽसौ कृत् ब्रह्मस्वन्नऽनिपश्यतीत्यर्थः। आसि

परत्वेन त्वयापि ज्ञेयं नृत्वाश्रयणा तद्वत्तु स भूत मृत्कृतीनां न संकोच इत्यर्थः । पदिमृत्कृत्पदा
द्विवाशि वस्तु विवक्षा कथं तर्हि ब्रह्म भूतं ग्रहणमत आहुताणि विनि। ननु ब्रह्म भूतं अभ्यामितर न्यावृत्त्य
नृत्वं वाक्यस्य किं न स्याद त आह न्य निवृत्तेरिति। पंचपंचनरवादो हि मनुष्यादि निवृत्तिः परिसंख्यापु
त न्यावानर्थ निवृत्तिः । इहान्य निवृत्तिरनर्थिका पुरुषार्थ विशेषानवगमादित्यर्थः । मायोपाधेः परस्यास्ति सं
तृत्वमित्याह तथा चेति । गुडादृशनात् । ननु ब्रह्म कणायपि पिबदपि वतोः पिवंताविति निर्दे शोपपत्तेः । इति
हानपक्षे पक्षे पंचवाक्यस्य निर्विधयत्व प्रसंगाद्वा ह्ये पायोगमाशं क्यो ह्ये त्सर्गिकस्येति । अयं त्वाज्ञेतापिवं
तावित्यस्य सुरस्य मर्थ मो - त्सर्गिक मवाभ्यं मन्यते । प्रा कृतसुपर्ण विधयत्वं च वाक्यस्य पक्षान्तर कव्ययिष्य
तरति मन्यते इत आहोप इत्यर्थः । ब्रह्मणा वक्तुं मुख्यार्थयोगमाहु अथात्मेत्यादिना । अन्योपा नारोपयिष्यो
नवाक्यो कव्ययितुं चेत्तर्हि बुद्धि जीवो जीवप रौ वाया तारोस्तांनेत्याहु बुद्धेरित्यादिना । सृष्टीरुपपत्ती
तिसमा म्नायैकया इत्येव तत्र प्रजा अधी यत । तिसृ निरस्तव तत्र प्रसृज्यते त्यादयः सृष्ट्यसृष्टिमंत्रा आ
म्नातास्तत्र सृष्टीरुपपत्तीति यदि सृष्टिमंत्रकेष्ट कानामुपमाने विधानं । तर्हि स कस्य सृष्ट्यसृष्टिमंत्रकत्वं
विशेषस्याद्यानवनवगमात्स द्वा एव सृष्टिमंत्रकास्तत्र सृष्टिपदसहितमंत्राणा मानर्थक्यं स्यात्तन्मा भूदिति

तनं। छागादिकस्य विज्ञेयं। यदि न भोक्तृत्वात् संशयः कुतस्तर्ह्येत आहान्यत्विति। अतएव पूर्वमु
क्तं संशयमिदं त्फक्तं। अत्र च भवति संशय इत्फक्तं। भोक्तृतेति। अर्हतेत्यर्थः। वनितादिषु भोक्तृत्वे वि
संठर्तृत्वाभावात्। अतृत्वस्य भोक्तृत्वात्त्वत्प्रधानेन नूतृत्वापक्ष्यमुपपादयत्यत्रौदनस्येति ३० द
नस्य भोग्यत्वात् प्रथमं भोक्तृत्वप्रतीतिरित्यत्र संभोर्वमभारतीति व्यासः। नाहेमुख ३० दनोदप्र
क्षेत्रे। न चोपचरितो दनादौर्तः प्रतीतिरप्यदाह। उपमेवतिशेभूत भोदाक्षुपकमिष्यते। अल्लकारे चूपा
कारम्। कठवल्ली कवेरयमिति। तत्रोत्पत्तेः। ॐ दं दनभोक्तृत्वं नोदनयोर्वमभारतीति दनत्वेन रूपमव
कम्पते। यथायस्य मृगयाविनोभृगाः परे नरपतय इत्फक्ते स्म त्रिय एव प्रतीयते। न श्रोत्रियः कश्चि
द्विज्ञाणः एवमिहेति। ननु प्रवृत्ते जीवनाशात्कथं मजत्वमेतथा आह संठारेति। संस्कार उपल
क्षणमाविद्यायाः। अवित्रियस्य परमात्मनः संठर्तृत्वा योगादग्निरेव संठर्तेत्याहु यदित्विति। त वा
पिभाक्ते ३० दनशब्दः सममापीत्याहु नल हि ति। कस्तर्ह्योदनस्तत्राह पित्विति। ॐ दन इत्यनुषंग
अपि चोदनशब्दस्य व्याख्या कस्य सन्निहितमृत्पक्षे वन पदानुसारेणोदनगतविनाशित्वम
ल्लक्षणार्थत्वाद्दृष्टमक्षत्रोपलक्षितजगदिनाशक तैश्वरः प्रतीयते न जीवरत्याहु नवेत्यादिना। यदवा
द्योदनपदात्प्रथमं भोक्ताभातीति तत्राहु नचोदनपदादेत्यादिना। ०० दनपदस्य नक्तवाविनोभोग्यमा

॥८७॥

क
॥८७॥

ताश्रयत्वं विरुद्धमिति चेन्न स्यात्प्रितान्त्रित्वे स्य क्वचित्प्रमितौ व विशेषादप्रमितौ व द्यात्वादस्मादप्य
कस्य विशेषात्पुनरुपसंजनत्वादपि जनैव कुंडवदरवदथरोतरीभाबो जीवा विद्ययोरमूर्तत्वादवच्छे
द्यावच्छेदकत्वं तु तद्वेतरेतरापेक्षं प्रमाणप्रमेयादिवुस्तु भोदाहरणं। आधेष्ठानं विवर्तना माश्रयो
ब्रह्मश्रुक्तिवत्। जीवा विद्यादिकानां स्यादिति सर्वमना कुलं। न वै शेष्यादिति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेष्ट
स्य सिद्धौ प्रत्ययप्रयोगेति शयद्योतनाय तमेवाहृतथा हीति। अतिशयस्य भावः प्रत्ययान्वितुर्विशेष
श्च रूपो भाव इत्यर्थः। अत्राप्यस्य मृत्करूपसेचनमोदनमिश्रयुतवत्। तनाविरतो दुश्चरितादिति पू
र्वमत्र प्रकाशितोपायवात् यथा वेदरहस्यमन्यस्तद्वहितः को वेदायत्र च सोता कारणरूपो वर्तते तन्नि
विशेषमात्मानं को वेदेत्यर्थः पूर्वार्थे करणां ते परमेश्वरस्यानो कृतो केरो ह रिह न सो तेति संगतिः।
विवक्षया को अतुरश्रवणादतेति सूत्रयोगमाशंक्या ह जवेति। भो कृत्वच्छरणममृतत्वं नाग्निपरमात्म
नोत्सोरणं कथं संशय इत्याशंक्या हा तृत्वे चेति। पक्षो कृत्वममृतत्वं तद्वानपरमात्मनो केत्याह न च
प्रकृतस्येति। तयोरन्यरति जीवात्मनो भो कृत्वप्रतिपादनाद्यनपरमात्मनो केत्यर्थः। फलितमाह तद्यदी
ति। ब्रह्मभूतपदनिर्देशाद्भो कृत्वममृतं रिह न निश्चितमपि तु जीवपूर्वपक्षवादिना प्रसाध्यामित्यर्थो म
दिकारः। ननु जीवस्य कथं ब्रह्मभूतादिभो कृत्वं पूर्वपक्षिणो साध्यमत आह ब्रह्मभूतादिवेति। स्वशरीरभोगाय

स्परं मसं वधाद् न ह वो दे श्प शब्देन पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तिः स्याद् न ह संमार्चितं वै कश्चिन्मिति। ततश्च
 वाक्यभेद इत्यर्थः। वेदे णु पादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमित्यादि भाष्ये विवक्षितानां विवक्षितरावुनिर्दिष्टे इच्छानिच्छे
 गोण्या विस्मयेऽपि चेति। को गुण इति। स भाष्योक्त इत्याहुतदि इति। जीवस्य ब्रह्मणो कोदाकोदाभ्यां मुभय
 प्रत्यक्षरूपेण शब्दोपायोगमात्रं क्वाहुततावदिति। कोदाकोदेयोरन्यतरवाधेऽस्ति ते विनिगममाहुतत्रेति। वेदांत
 तात्पर्यादहं तंतत्त्वमिति कुतः प्रत्यक्षादि विशेषादत आहुत इति ग्राहिण्येति। विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्ष
 स्य तत्प्रत्यक्षकत्वाद्या न्येवामित्यर्थः। तद्वाधना तैर्वेदां तैर्वाधनात्। तस्मा जीवकोदाप्रमितेः सूत्रानुपपत्तिरि
 त्याहुतत्वाचेति। औपाधिक कोदानुवादे त्वेन भेदश्च हीतीनां सूत्रस्य बोधपत्तिमाहानाद्यविद्येति। तादृशाये ॥
 ति। अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः। अनादित्वेनेति। जीवाविद्ययोर्वीजांकुरवद्भेदो हेतुमत्त्वे जीवानित्यत्वं स्या
 तस्मादुत्तरोत्तरजीवानि व्यक्तीनां पूर्य कृत्वा भ्रमविमितकत्वमत्रोक्तं। अनादिरूपविद्या जीवोपाधिर्देवताविक
 रणे वक्ष्यते। अनादि जीवाविद्ययोश्चेत्तरतरतत्त्वं त्रिमविद्या तत्संबन्धो योरिवाविरुद्धः। स्वाश्रिताविद्या विद्ये
 श्रयत्वे जीवस्य स्वतः स्यात्मा श्रयमिति चेत्। किमतः। उत्पत्तिरिति प्रतिबंधेन ह्यत्मा श्रयस्य दोषता न च
 नमोस्त्यतिरनादित्वात् प्रतीति जीवस्य स्वतः तद्वत्त्वा दविद्यायाः तथापि स्वसंस्था नृणां सेतुवत्त्वादि

॥८५॥

संनिधापिकाप्रत्यनिज्ञायतः सर्वनाम तत्परामृशेत्। अतः स्ववाक्यस्थेन मनोमयप्रतिमयदुर्ध्वेनाकांक्षाशान्तिरक्ता
 तुतद्विधायोपीति। सोपिविकारप्रानुर्यसाधारणत्वेनामांशामान्यमतेनाकांक्षाशामकस्संदिग्धत्वाफळितमाहा। त
 स्मादिति। अन्यपरादुपेक्षामविधिस्तु निपरादुपीति। अत्रोपादाने वाक्यशेषस्य अङ्ग सामंजस्यमाह तत्थावेति।
 तद्विधानं। तद्विधायोपीत्येतत्तद्विधानं तत्र मनोमयपदमिति। एषमनोमयशब्दो जीव एव निविष्टावयवा यो
 ननु ब्रह्मणितस्य मन आदिविरुद्धप्रतिपादनादित्येतन्न युक्तं। कुतो न युक्तमत आह तस्यापीति। विकाराणां चे
 तिविकारविशेषाणां जीवानामित्यर्थः। विकारत्वं जीवानामवच्छेदोपेक्षं। यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोमयत्वं
 तद्विजीव एव मनोमयपदं मुख्यमिति तदेव समासाकांक्षायाः परिपूरकमिति शङ्कतेत्यादेतदिति। वळावळवि
 वेकायपक्षविभागं करोति। तदेतदिति। आधिष्ठानं अङ्गैः सार्धकर्मत्वादिकिस्तद्विचिन्तनी जीवानां तद्वत्त्वपक्षे फळि
 तमाह तथा वजीवस्येति। वस्तुतो ब्रह्माणि नृस्यापि जीवस्यावच्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवत्ता। ब्रह्म तु सर्वत्र तत्त्वात्
 जीव अङ्गैस्तद्वत्। जीव अङ्गवदिति पक्षे अत्राह तत्त्वावच्छिन्नानामिति। तापमानेन समारोप्य नूपेणासाधारण
 नं विषयो नूपवान् न वेत्तस्या तापमानत्वेन समारोपकायेऽपि सत्त्वात् विषयस्य नूपेणासाधारणेन तापमानेन स
 मारोप्यनूपवदधिष्ठानासाधारणनूपत्वात्नेसाते समारोप्याभावादित्यर्थः। प्रकृततेयिष्ठानासाधारणनूपत्वात्
 मस्तीत्याह तस्मादिति। ननु पक्षकरीत्या मनोमयवाक्येपि ब्रह्म अङ्गात् तत्त्वात्पीतिस्तर्हि कथं भाष्यकारः सूत्रवि

चरणावसारं एव सर्वं स्वाव्ययं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतमित्येवाह न पुनर्वाक्यशेषेपि सर्वकाम इत्यादि धर्मवत्
 याश्च तन्मित्यत आह एतदुपलक्षणायेति भाष्ये त्वयोरुपेक्षशब्देन नैकत्र भाव उक्तः किं तु पुंस्वातंत्र्याभावः। विवक्षा
 नावापि नमपि स्यात्तन्निषेधार्थमिति। उपादानेन फळेनेति भाष्ये उपादानं नाम परिग्रहो न रूप
 देयत्वमुद्देश्यप्रतिष्ठे मो गिविपक्षिदं उमाहानयेति। किं विद्विधा तु सिद्धवानिहैव मुद्देश्यत्वं। अनुष्ठेयत्वेन अमि
 ह वन्निहैव मुपादेयत्वं। उद्देश्यस्याविवक्षायां ग्रहः समाखीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात्तन्नाममसादेतपि
 समाग्राससंगः सनायुक्तः। असाधिकरणेति अहं तया गसंवाधिमो माधारत्वाविशेषोऽत्र ग्रहपदस्य बोधकाय
 त्वेन च सामोनीपि समार्गमाशङ्क्य सिद्धान्तिता। केन च समार्गविध्ययोगादुद्देश्येन भाव्यं। एतद्वग्रहशब्देन सम
 पितं। न च नमसोपलक्षणा योऽग्रहशब्दः। ग्रहमागावांतरा पूर्वसाधनत्वं स्यात्तरंगम्यते न लक्ष्यमाणत्वात्। श्री
 हि यवयोस्त्ववांतरा पूर्वभेदाभावाद्गीहीतृ प्रोक्षतीत्यत्र ग्रीहिरादौ यवोपलक्षणा र्थ इति युक्तं। तत्स्थग्रहत्वेन
 समार्ग इति। ननु मादिग्रह उद्देश्यत्वेन विधिपरिग्रह इति स्तर्हि तदेकत्वमपि पक्षेकत्ववद्विवक्षितं स्यादत आह तद्वत्
 त्वित्यहं मतवत्कथं तत्त्ववच्छेदकत्वेन रूपेण विवक्षितं। युक्ताह पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेक
 त्वविवक्षा। एकप्रसरतयेकपशुविशिष्टयागविधिसंभवाद्वनुग्रहत्वेकत्वोद्देशेन समार्गविधा बुद्ध्यमानयोः पर

स्वरं मसं वधात् त एवो देहस्य कालेन पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः स्याद् दृढं समाख्यं न वैकमिति। ततश्च
वाक्यकोट इत्यर्थः। वेदेष्वादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमित्यादि भाष्ये विवक्षितं वाच्यं निदिष्टं रूपाणि च
गोण्या विस्मयेच्छा निष्ठे वेति। को गुण इति। स भाष्योक्त इत्याह महि इमिति। जीवस्य ब्रह्मणो को हा को हाभ्यामुभय
आत्मरूपतेश्चोपायोगमात्रं कदाह न तावदिति। नैदा को ह योरन्यतरवाधे स्थिते विनिगममाह तत्रेति। वेदान्त
तात्पर्यादद्वैतं तत्त्वमिदं कुतः प्रत्यक्षादि विशेषादत आह द्वैतस्याहोण्येति। विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्ष
स्य तत्पूर्वकत्वाद्यान् नैवामित्यर्थः। तद्वाधना तैर्वेदां तैर्वाधनात्। तस्मा जीवको हा प्रमितेः सूत्रानुपपत्तिरि
त्याह तथा चेति। ओपाधिक नोदानुवादेत्वेन भेदश्च हीतीनां सूत्रस्य बोधपत्तिमाह नाद्यविद्येति। तादृशां च ॥८६॥
ति। अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः। अनादित्वेनेति। जीवाविद्ययोर्वीजांकुरवद्देहोद्भवत्वे जीवानित्युक्तं स्यात्
तस्मादुत्तरोत्तरजीवानि व्यक्तीनां पूर्वोद्भवमभिहितं कत्वमत्रोक्तं। अनादिस्त्वविद्या जीवोपाधिदेवतायैव
रणे वक्ष्यते। अनादि जीवाविद्ययोश्चेतरतरतत्त्वं त्रिमविद्या तत्संबन्धो योरिवाविरुद्धः। व्याप्तिताविद्यामिदं
अयत्वे जीवस्यैव तैः स्यात्मा अयमिति चेत्। किमतः। उत्पत्तिरसि प्रतिबंधेन स्यात्मा अयस्य दोषता न च
न योरुत्पत्तिरनादित्वात् प्रतीति जीवस्यैव तः तद्वत्त्वादेविद्यायाः तथापि स्वस्वंधात्तु दा रोडवत् व्याप्ति

स्वभावोपात्तधर्मविशिष्ट जीवोपास्तानुवादेन श्रमविधिपरत्वान्न सार्धं रवद्विति वाक्यमुपास्य समर्पकमिमाह
कुमुमिति। प्रागप्रतीतायाः क्रतुप्रवृत्तेः कथमुपासीत्यस्तनुवादस्तत्राह तथा चेति। ननु संकल्पविधेरुपास्यसा
धे पेक्षत्वात् ब्रह्मण उपपास्यत्वमत आह एवं चेति। सापेक्षस्य गुणविधेर्यथाप्यदा नायोगयत्नमनोमयत्वादि
देवापेक्षापूरणमित्यर्थः। स्यादेतन्नोमयत्वादिमद्ब्रह्मेवास्ति सत आह मनोमयत्वादि चेति। उत्पत्तिश्चिह्नत्वं कर्मस्य न
प्रतीतिरसमवैयोगतत्त्वं। यदि न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि ब्रह्मनिधानमत आह न चेति। हेतुवन्निग्रहतरतितयोक्तं
सूर्येण जुहोतीत्याश्रयतेन हीति श्रुतं। तत्राहिरावृत्तः। कृतौ वच्छाक्षणाप्रसंगादत करणत्वं शूर्यो मे हेतु रूप
दिष्टत्वाच्च यद्यदन्नकरणं देव्यादितेन तेन होतव्यमिति प्रायश्चारादिति प्रमाणं च क्षणे शूर्यो होमकरणं तु
तीमाश्रुत्या वगम्यते। विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा। तस्माच्छूर्यश्रुतिः। यत्तु हेतोर्हिरावृत्तश्रुतित्वेति। तत्रानहिसाक्षाद्
व्यादिना शक्यमनं कर्तुं। अथ शक्यप्रणाद्या। कथं तर्हि श्रुतिवृत्तता हेतुवचनस्य ननु शूर्यश्रुततावपि च क्षणाभ्याम्
होतेनापि साक्षादन्नं क्रियते। अहंश्रुतित्वानुवादत्वाद्यथाप्राप्तिश्च क्षणासहेतुः। न विधेरपूर्वार्थत्वादिनिःसमसा
इति। प्राणः शरीरमस्येति च दुर्ब्रीहिर्विग्रहवशादतर्गमित्तसर्वनामार्थत्वात्सर्वनामवसन्निहितवत्त्ववितिसमाप्तः
तानि कष्टमपेक्षते। तेन सर्वनामश्रुतिर्विधोपास्यत्वे मानमुक्तं। ननु न ज्योतिर्वाक्यवदिह वाक्यां तरोक्तं ब्रह्मणोति

तेषु द्विभिति। उपसात्रैविध्यप्रसंगादिति पूर्वत्र व्याख्याऽत्र त्वेकस्या उपसात्रादिविधित्वान्न वाक्यभेद इति व्याख्येत्य
 नः। किमुपासात्रयविशिष्टं ब्रह्मविधि यत्वेतत्तत्र विधिमुपासात्रयकिं वा तदनुवादेनात्रापि योपासात्रयमि
 तिनाद्यरत्नपुत्रमिति न द्वितीय इत्याहु वाक्यान्तरेभ्यश्चेति। विशेषणब्रह्मणः सन्निधौ प्राप्तत्वात्तद्विशिष्टोपासने वि
 धिरित्यर्थः। ततस्त्वेति मपहः परिशिष्यत इत्याहु मद्बुद्धेति। तदूचयति तस्य वेति। ब्रह्मानुवादेनोपासनविधावेक
 विशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परमसंगानेनाप्रत्युपासने विधाब्रह्मपात इत्यर्थः। अत्र केचित्प्रकरणे
 पिब्रह्मणोऽवातरवाक्यभेदे नश्रवणादिवद्यज्ञादिवद्योपासात्रयविधेयमत एकवाक्यत्वेपि नानावाक्यत्वमस्ति
 ह। अपि च नैव वाक्यभेदः प्राणादि त्रितयधर्मविशिष्टैकोपासानविधेरित्याहुः। तन्नयतः। अगत्याऽकथ्यऽपू
 त्वाद्वाक्यभेदोप्राणोद्धारणे। इह ब्रह्मातिरेकेण नापू र्वावधारणा। उपक्रमोपसंहारे कयोदयगत एकवाक्यत्वे
 सवाक्यत्वविवक्षया प्राणजीवधर्मा ब्रह्मणि स्तुत्यर्थं निर्दिष्टा इति वाक्यते योजयितुं। स ब्रह्मत्वं वसुष्टिवाक्यसिद्धं श
 क्यमनुवादितुं। न त्वेवमुपरिधारणमन्यतः प्राप्तमित्यत्राक्यानुवादे त्वाद्वाक्यभेदस्तत्र कश्चित्प्रवणादिविशिष्ट
 निष्टः यस्यादिविधिरपूर्वत्वादिषमः। पञ्च त्रितयधर्मविशिष्टमेकमुपासनमिति। तदपि न। इह किं जीवप्राणोत्थ
 धर्मे विशेष्यपुनस्ताभ्यां विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमिष्यते। उतारुणैकहायनी वत्सर्वा विशेषणविशिष्टं ब्रह्मोपासना
 विधायपाहि को जीवप्राणमेतद्दुर्माणां च विशेषणविशेषभावे विशिष्टविधिसामर्थ्यात्प्रमीयत इति। नाद्यो

जीवप्राणयोः स्वधर्मान्प्रतिविशेष्यत्वं ब्रह्मप्रतिविशेषणत्वमिति वैरूप्यात्। न च रमः। प्राणादीनां विप्रकीर्णत्वादेक
 विशिष्टप्रतीत्ययोगादिति। दिवोदासस्यात्यर्थं देवोदासिः। धामगृहं। अरुन्मुखानिति रोति यथा र्थं शब्दयतीतिर
 हेदांतवाक्यं तन्मुखे येषां तेरुन्मुखाः तेभ्यो अन्ये अरुन्मुखाः। शाब्दावकेभ्यो अरण्यश्चक्षुः। अस्ति त्वेवेति। प्राण
 शब्दात्तान्यस्मपरमात्मनोस्ति त्वे प्राणानामिन्द्रियाणामिन्द्रियसंजीवतादिपुरुषार्थसिद्धिः। एवमेवेता इति। पृथिव्या
 निवासादयश्चेदियेषु तद्वन्यस्तानेषु च विषयत्वेनाप्यिताः प्रज्ञाद्युद्गमोप्रात्रां इन्द्रियाणि च प्राणे परमात्मन्यप्यिताः नैव
 वद्विषयाः अरवदिद्रिष्युद्गयः नानि वदात्मा। तान्च रिशुरति प्राणा किंवास्मासुकः श्रेष्ठ इति निर्दिधारयिष्येकः प्रजा
 पतिजगत्पुः। स आहु मस्मिन् उक्रांतरं दशरीरेपापिषुमिव भवति स श्रेष्ठ इति। तथेति वागादय उच्चक्रमः। तथापि शरीर
 मव्यग्रमवर्तत। प्राणो द्वे कप्रियायां शरीरकरणेष्वनवस्थामाप्नुवन्मुता तौ श्रेष्ठमन्या श्वश्रु रादीव श्रेष्ठः प्राण उवाच
 प्राणापानादिकिः पंचधात्मानं च विभज्येत इति क्रिया विशेषणमित्यर्थः वातिगच्छतीतिवानं वानमेव वाणवा
 गतिगंथनयोः। अस्थिरे शरीरमित्यर्थः। तस्मादेतदेवेति उच्छापयति शरीरादिकमित्यर्थः अन्ययचेति। अस्या
 जीवकक्षणायाः। प्रज्ञायाः स वंधी निभूत्वा सुगुणिभूता नैतदृश्यत्वेन कश्चित्तानि वस्तुत एकं भवति। अस्या एक
 मंगलं रूपं नैतन्यं च विषयोपाधिनाऽदृष्टं दुर्देवतिवती। तस्याः दुग्धायाः प्रज्ञायाः उपरिविषयत्वेन नां कक्षणा म
 नूतना आभूतं नूतनं प्रतिविहितं। उपरि तं नैतन्यद्वारा स्वरूपे दृष्टत्वात्मा समाहृतमादारा वाचसमास्ववाचं

वाचं करणं प्रतिकर्तव्यं भासमानं भूतया करणेन सद्यः पिनामान्याप्रोतिवृत्तेन। कर्मद्विप्रवृत्तिरपि चैतन्या
धीनेति प्रस्तावोऽतः। तावत्तिष्ठता निराद्यादयश्चाधिप्रतंप्रस्तावार्थं इन्द्रियाण्युपलब्धयति। इन्द्रियेषु तत्
ज्ञानेषु च। दशप्रस्तामात्राः इन्द्रियतत्त्वप्रस्ताः। अयि भूतं भूतेषु। आद्यप्रोक्तमोरन्योन्यापेक्षत्वात् कश्चित्तत्त्वं
मतोऽद्वैतं तत्त्वमित्यर्थः॥ ॥ इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादविषयपरमहंसपरिव्राजकभगवदभक्त्या

नंदविरचिते वेदान्तकव्यमंतरोपमसमाध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः॥ ॥ १ ॥
सर्वत्र शास्त्रं। प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मविंगवाक्यानुबुद्धादृष्टं। द्वितीयतृतीययोस्त्वस्य ब्रह्मविंगानि। तयोस्तत्र
याज्ञः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मविंगकवाक्यविषयतया वा योगवृद्धि विषयतया वा। वांतरसेदः। अधिकरणसिद्धा
तेति। यस्मिन् द्वाक्यादयः सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धौ तदयथांतरनूदा अपि शब्दा ब्रह्मविंगान् ब्रह्मपरत्वमाध्या
रब्धत्वात्। स्तुतिर्कैव कथा मनोमयत्वादिविगोषेषु। अपि च ब्रह्मशब्द एवास्मिन् सर्वव्याप्तिदं ब्रह्मेति। अस्ति चैक
१२ दोषे सर्वकर्मत्वादिव्रह्मविंग। तत्कथं जीवपरत्वशंका वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षमपि प्राप्यत्विति। अतुमित्यु
दिवाक्येनेत्यारभ्येत्यर्थः तद्वृत्तिमिति। तद्वृत्तिमित्यर्थः। तस्मिन् नितीति तदनाक्रतुध्यानां तत्प्रधानस्तन्मयः
मनोमयत्वादीनी प्रकृतं ब्रह्मैवैरपेक्ष्यत्वात् सापेक्षत्वाभ्यां संशयमाह तत्रेति। पादोत्तरत्वादेव नावांतरसंगतिः

बुद्धिः क्रियाशक्तिमांश्च प्राणाः। यदि प्रत्यगात्मोपाधीनेन निदिष्टौ न तु जीवप्राणो ह्यतः येन कथं तद्विप्राण एव प्रस्ता
व्यपक्रमोपाध्वेति तयो रूपास्तत्त्वनिर्देशो नोक्तयोर्वाक्यमपि निर्देशः। अत आह तदेवेति। ननु जीवप्रा
णब्रह्मणा मुपास्यत्वेन यदि पूर्वपक्षः कथं तद्वि जीवमुख्यप्राणविंगसूत्रावतोरकपूर्वपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषे
धोत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति ब्रह्मपरत्वनियमो निविध्यतरत्यर्थः। एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्ये एव प्राणस्य प्रस्तात्मत्वमुपपा
दयितुं प्रतेत्यादिभाष्यतत्र प्राणांतरशब्दार्थमाह प्राणांतराणीति। मुख्यप्राणस्थितो स्थिते तदुक्तां तावुक्तां तेषां ह्यपि
स्थानीन्द्रियाणि। एतत्सूत्रपूर्वपक्षोपसंहारभाष्ये तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीये यातां न ब्रह्मेति
तदप्युपासनं त्रयपरतया योजयति जीवेति। अन्यतरत्वपक्ष उपक्रममात्रमास्ति इत्यर्थः। ननु ब्रह्मणा मुपासने क
थमुपास्यत्विति निर्देशो त आह ब्रह्मत्विति। उभयोः प्राप्यार्थो निर्देशो न ब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः। तद्वि न ब्रह्मेनिकथमत आ
ह न ब्रह्मेवेति। एवमेता भूतमात्रा इति वाक्यस्यार्थत उपादानेन ब्रह्मविंगस्यानन्यथा सिद्धिप्रदर्शक जीवमुख्यप्रा
णविंगसूत्रमिहांतभाष्यं दर्शानामित्यादि तद्वाच्ये पंचेति। अतोऽपि भूतमात्रा शब्दोऽहोमासः स भूतानि च मात्रा
ष्वेति। भूतानि पृथिव्यादीनि पंचमात्राः शब्दादयः सूक्ष्मभूतानि च पंचेति दर्शेत्यर्थः। प्रस्तामात्राणां चेति भाष्ये द
र्शानामि मनुष्यं जनीयं च शब्दादि सानि प्रेत्यावलेपं च बुद्धीन्द्रियाणि मंचवु ह्यप इति पंचेन्द्रियज्ञानि तावु ह्यप इत्यर्थः।
अत्रापि ब्रह्म एव मत्तावु ह्यपः मीयं ते शब्दादय आभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि। पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थविवक्ष

पदार्थभेदप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वेन गुणभूत वाक्याऽर्थप्रतीतेर्मुक्तमन्यथानयनमिति किन्तोपासनविध्युपग
 मेन पूर्ववत् भोक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् संगतिः । वदूनीति बहुषु ठण मने कानि च तानि छिगा नीति संग्रहे समा
 सप्रदर्शनार्थः । एवं प्राणादिषु प्रत्येकमापेक्ष्य छिगदर्शनादप्यस्याप्येनाप्यनिर्णयः । हाकाश्चास्त्राणि दिव्ये
 नाप्यगता र्थत्वमुक्तं । अनन्यथासिद्धब्रह्मछिगानुसारेण तरेषामन्यथासिद्धिर्बुद्धं तस्तद्दुर्मोपदेशादित्य
 नेन पुनरुक्तिं शंकते स्यादेतदित्यादिना केन देवताछिगस्यान्यथासिद्धिमाहृतथापीति । आस्त्रदृष्टा रूपदेश
 इति सूत्रार्थमनसि निधाया हेतुस्य देवतापरा इति । ध्यानजासाक्षात्काराभ्युपगमो वाचस्पतेरेतत्सूत्रार्थबोधा
 दिनिर्णयेदुक्तमुक्तं । यतः । अपि संशयने मूत्राच्छात्रार्थं ध्यानजाप्रमा । आस्त्रदृष्टिर्मता तांतुवेति वाचस्पतिः
 परे । वसनरति द्विवचननश्रुत्यामहो तूक्रमणादि छिगानुगृहीतयोयास्य भेदप्रतीतेर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्ण
 य इति वदन् पूर्ववत् संशयमाहो त्रयो व्यत इति । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः । ब्रह्म ॥८२॥
 निप्राण इति स एव ज्ञानं हो जर इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः । कवनुपदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगम उ
 न्यापिगमानयेत्याह विवेकवाक्यता किं न स्यादत आह पदार्थानां चेति । गुणप्रधानवोग्यपदार्थावगमेन वत्वे कवाक्यता
 अह तु सहो क्रामत इत्यादिनिःस्वातं स्यावगतेर्वाक्यभेदे इत्यर्थः । हेतुः तु पदार्थबोधो हि वाक्यार्थबोधेऽतएव सगु
 णः उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानं ज्ञानं प्रतीते कवाक्यत्वसंगतिरिति सिद्धांतयति सत्यमित्यादिना । तान शक्तिमती

वस्थितं यथा कार्षापणं तु द्वौ विभक्त एकस्मात्प्रादात् त्वा दत्र धी कृतो महाने वंपुरुषः पुरुषार्थरूपः प्रपं
वान्महानित्यर्थः । ते वा एतदति संवर्ग विद्याया मयि देवमग्नि सूर्य चंद्रा यो वा यौ लीयंते । अथ्यात्मं च वाक्च
भूः भ्रोत्रमनां सि प्राणे संहियं त इत्युक्तं । ते वा मुना सह पंच आथ्यात्मिके भ्यो अन्ये । प्राणेन च सह यि देवि के
भ्यो अन्ये पंच दश संतस्तु कृतं । अत्रा विचतुरायक द्यूत गत चतुरंक वत्संति चत्वारः सप्त राधाः । अं यवका य
वत्रयः । द्युं कायनू द्वौ एकां कायवदेकः द्यूते न तुरंकः के त संतः । स च दशात्मकः । चतुष्वकेषु त्रयो नैव त्रि
एवं सप्त त्रिषु द्वौ । तथा सति न वद्वयो रेकः इति दशा वा द्याद योपि दशा संख्यत्वा देव कृतं । सेवेति विधेया चिन्ता
यः स्त्री ळिगानि देवाः । दश संख्यत्वादि राट् अन्त्रा । दशाक्षरा विरा उन्नमिति णि कृतिः । कृतत्वा घृनादि नी कृते
ह्यनभूता दशा संख्यात भूता । अतस्त्वा मतीव । अतो न्नादत्वे नापि गुणेन वा द्याद य उपास्यादित्यर्थः । प्राणाः । अ
ने के ति अने के षा ळिगानि अने कानि च तानि ळिगानि प्रतिपदा र्थमनेका नीत्यर्थः । तेषामे कत्वेन प्रतिभा समान
वाक्य समावेशे किं वळ्व वनू किम सूनि सर्वाणि सम वळ्वानि उतै कमेव वळ्व वनू । यदा चे कमेव वळ्व्ये व तदा क
स्य ळिगि नो ळिगं वळ्व वत । किं ब्रह्मण उत प्राणा देरित्येतदत्र वित्यंते । एतच्च प्राग त एव प्राण रत्यत्र न वितितं ।
तत्रा हि ब्रह्म ळिगा त्प्राण श्रुति नी ताननु ब्रह्मा ब्रह्म ळिगो नां वता वळ्वमित्यर्थः । उपो निर्विकोपि यच्छ्वेन स
माकृष्टे ब्रह्मणि तां ऋगंते जो ळिगा त् वळ्वदि त्युक्तं न तथे ठ किं विनिर्णयिकारणमिति तेनाभ्यगता चिंता
त एव संगतिः । अथ वादिविदि वर सत्र प्रधान प्रकृत्यर्थमनुरूप प्रत्ययार्थो नीतः । एवमिहापि सतत्र प्राणा

तुमाह वाग्वारति तश्चर्जन्य इति पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवस्तन्निमित्ता आपः तथा मनो निमित्ताश्च मनसा सृ-
 ष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुते रतो मनसः पर्जन्यो धिष्ठाता । उदानस्य वायुः सामान्यात्मकः साहाय्यके त्वेव त्रैते-
 तस्य च वायुश्च रर आकाशः परमेश्वरो देवतेत्यर्थः । इह स्पष्टब्रह्मणाः पुरुषाः प्राणादयः । यदा द्वादशप्रथा-
 नप्रकृत्यर्थप्रत्यक्षे ज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवेषमनेयमिति । तदुपदर्शकं भाष्यं व्याचष्टे यदाधारत्वमिति । अ-
 र्याकागेति । यदा मुख्यमधारत्वं ब्रह्माग्रस्य विवक्षितं तदा ब्रह्माग्रात्परतः श्येन इति प्रयोगेण न शब्दो ब्रह्मा-
 ग्रच्छब्दश्चेनावयवादुपरितनावयवाविच्छिन्नवयविच्छन्नक इत्यर्थः । अस्मिन् यद्देहाद्यैति केवलं ब्रह्मणः श्येनवदय-
 वाभावादिव रति श्रुतिर्विशेषणया व्याचष्टे एवमिति । शक्यते च दृष्टान्तेषु ब्रह्माग्रादिषु बहिःश्रुतिर्विशेषणयोने तु-
 मग्रमागदीर्घदृष्ट्वाग्नागपरत्वेन । तदा द्वादशैति केन साम्यमिति । यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवक्षितं ॥५॥
 त्वायं च मयैव मुख्याऽनदासप्तमीसामीप्यसंबन्धेच्छयतीत्याहु यदाविति । अतएवेति प्रत्येवमसादा मुख्या-
 त्वेवेत्यर्थः । पातुर्दिविद्योतन नवतीति व्याख्यातस्यानामी व्याख्या विकल्पाः । अतएव तदुपरितोलादथ-
 वेत्कृमिति । नावानस्य मातृमेति । गायत्रीवारहं सद्यं सूर्यमिदं त्यादिना भूतपृथिवीशरीरलृदयवाक्प्राणम-
 पीषद्विधा च तुष्यदागामत्रीत्युक्तं । अस्म्यगायत्यनुगतस्य ब्रह्मणस्तावान्महिमाविभूतिः । परमान्यतस्त्वयं
 पुरुषस्ततो ज्ञायामाह ततः । तदेवाहुः स ब्रह्मणि भूतान्यस्य पादः । अस्मिन्निपादमृतं दिविद्योतनवति स्वात्मन्य

मंत्रपदस्य व्याख्यांतरमाह। अवेति। पद्यते ज्ञायते ए निरुक्ते शीपमिति विश्वे जसप्राज्ञास्त्रयः पादाः। एते
यस्य तत्रिपातुशीयं स्वपादद्वारा मंगने वा स्थितमिति मंत्रार्थः। ननु त्रिषु ब्रह्मणोऽयं वाक्स इति कथं भूता
काशे क्योपदे स अत आह तद्दीति। उपलब्धिस्थानरूपं त्वर्थं ब्रह्मत्वोक्तिरित्यर्थः। वाच्यानि तिसरी
शब्दो हि स्थानितीति। ननु वनुष्यांषु गुणयोगाद्वायत्रीशब्दो ब्रह्मगमयति कथमिति तदिति भाष्ये निदेशो
त आह ब्रह्म परत्वादिति। ननु पूर्वत्रापि विकारानुगमनं ब्रह्मगायत्रीपदे न लक्षणाया तात्पर्येण गमि
तं म तः कोवि शेषः। उत्पत्तेः। शोणप्रयोगे किं थो यग तो गुणस्तस्यार्थं ब्रह्म ते लक्षणायां तु संबंधं नि
मिती कृत्यार्थं तरे तात्पर्यमिति। गायत्र्या रव्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनांगत्वेन द्वारमभ्य
नश्चः पाळादिगुणविध्यर्थं तस्य हे त्यादि वाक्यं तदर्थं तो नु क्राप्रति हृदये स्येत्यादिना। प्राप्त इति
दिगा तात्पर्यं कर्म लक्ष्ययो द्वाराणितत्वाः प्राणादिवायत्वो द्वारा पाळाः ते च न श्चरादि करण पुक्ते
आदि त्यादि हे वै राथे द्विना शतिसमुदायार्थः। प्राणशब्दं निर्वक्ति प्रायणकाळ इति। स आदि स्य रत्यानंतर
निदिष्टं च श्चरादि सत्त्वं नोप्यते किंतु प्राणस्येत्याह स एवेति। अकारणमाह आदित्य इति। अधिकृतं
धिरे यमो रे क्यो पनारः। ओत्रं द्वारा च द्वा व्यानस्याधिष्ठाता। एवमुतरत्रापि करणद्वारा वा द्यधिष्ठातृत्वं देव
तानां दृष्टं। उपस्था सस्यापानस्य मुखे वा कसं वंथा द्वा क्त्वमित्यर्थः। सोमि रिति श्रुतौ नानोमि त्वमुक्तं तत्र हे

अ

वैसा गायत्री यं वा वसायेयं पृथिवी यो या वैसा पृथिवी यं वा वसा यदि हं शरीरमस्मिन्निति नृहीमे प्राणाः
प्रतिष्ठिता यद्देशरीरं रदं तं हृदयमस्मिन् हि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात् सर्वभूत
मय गायत्रीत्वात् शरीरं हृदययोर्भूतात्मक प्राणाश्रयत्वाद्वा यत्रीता एव मन्यार्थे क्वाक् प्राणसहितैर्भू
तादिभिः सद्धिधा गायत्रीति गायत्र्याः सर्वं छंद इति एवं हि श्रूयते चतुरक्षराणि छंदोऽस्य ग्रेसेमभवत् तेषु
जगती सोमो महारणाय गतात्रीण्यक्षराणि हित्वा आगच्छत् एकं हित्वा त्रिषु वा गता गायत्री नुगत्वा तानि
गच्छेत् तानि च त्वार्यक्षराणि सोमं वा हृतवती ततः साक्षाक्षराभवत्तयैव सवनत्रयमतत्त्वत्प्राज्ञिकाः
माध्यंदिन सवने त्रिषु भाषार्थिता गायत्री तां तृतीयसवन उपाद्रुपत् सा च गायत्र्यक्षरैरक्षुभिः स्थी
यैरवशिष्टैस्त्रिभिर्क्षरैरेकादशाक्षराभवत्ततो जगत्प्राथिता गायत्री तां तृतीयसवन उपाद्रुपत्
मात्रे च स्थीयेनै केन प्राचीनैश्चैकादशभिर्क्षरैर्द्वादशाक्षराण्यभवदित्येकैकं लोपसंहरत तस्मादा
हु गायत्री णि वै सद्वा णि सवनानीति द्विजातीनां द्वितीयजन्म ज्ञाननीत्वं श्रुतं गायत्र्या ब्राह्मणमश्वज
तं इति त्रिषु भाषाजन्म जगत्प्राथिता वै रूपमिति केन विद्वत्प्रसिद्धा त्रिषात् गायत्री न प्रत्यासिद्धायतेऽस्याश्च
नुष्पात्वा इत्युक्तं तन्नापुत्रक्षरैश्च नुष्पक्षोपपक्षरैस्त्रिषात्लोपपक्षरैरिति स्वात्मनि त्रयं पादा इति
अख्यं प्रपंचं पादमपेक्ष्य स्वरूपमपारेक्षित्वा त्रयः पादा इति द्वितीयाक्षरशेषवशास्त्रिषादिति

॥८०॥

॥८०॥

न्यस्तस्याहुणेत्वन्यायकम्भनेति विभक्तिवैतृप्यं नेयमित्यर्थः। यद्वादिच्छंदोक्तिथानात्सांदिग्यं प्राप्तिवाक्ये ब्रह्मे
 तितत्राहुब्रह्मेति। तत्र गायत्रीवाक्ये त्रिपाद्वत्त्वं न तु छंद इत्यर्थः। यस्याहिताग्नेशमिर्गहान् रदहे रग्नये क्षामवते
 पुरोडाशमष्टाकपाठनिर्वयेदित्यत्र रदहेदिति विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थं यच्छब्दोपलब्धितागृहादाहेतुलक्षणा नि
 मित्रियरा। आर्छेदिति च विधिः विभक्तिः सरेदं च तारावमोदनं निर्वपेदिति विधास्यमानानि ध्वजादिनिमित्तं
 ठविरात्रिं मनुवदति उच्यते दधिपयः। वचनानि विविदि। ज्योतिषो मगतसो मे पुशेव भक्ष्यो विध्य भावान्नविद्यत
 इति प्राप्ते सर्वतः पारिहारमाप्तिनं भक्षयति तस्मात्सर्वादिशः। नृपोतीत्याद्यर्थवाद् अत्राप्तत्वाद् भक्षानुवक्ष्यते
 योगादि धायकानि वचनानीत्युक्तं तृतीये। एवं प्राप्त्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सद्यो नाम्नोऽपनीयत इति। यद्वाग्नेय
 इति तु व्यन्यायत्वाद् दुदाहृतं। कार्यज्योतिरुपलब्धित इति भाष्ये कृच्छ्रश्रवणायां संबंधमाहु ब्रह्मविकार इति।
 ननु वाक्यस्य ज्योतिर्व्याप्ते प्रकृतं हानं न दोषत आहु प्रसिद्धापेक्षामिति। यच्छृतेर्विषयागवेक्षणं प्रकरण
 प्राप्तमापि प्रसिद्धं ग्राह्यं न स्ववाक्यगतमापि प्रस्तोषमाणमपूर्वमप्रसिद्धेरित्यर्थः। शास्त्रवशादस्य दृष्ट्या
 व्यवर्तनं प्रतीकं कोऽप्यज्योतिषो ब्रह्मप्रतिकत्वे ब्रह्मसंबंधमाहु कोक्षेयं हीति। न च भूतपृथिवीति। एवं
 हि श्रूयते गायत्रीवा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वे गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च या

तयानियंतुं कथं शक्यमिति योजना तमो ज्योतिरिति भाष्ये तमो ग्रहं प्रयोजनमाह ते जरति। अथ वारकले
 नेति। अनुदूतस्पर्शत्वेन तमो नायनरश्मिनिर्गमनप्रतिबंधकत्वा योगदर्शप्रकाशनप्रतिबंधकत्वेन निरोधक
 त्वं तमो सरत्वं। सिद्धांसेव पूर्वपक्षान्नोपकआक्षेपा। एकदेशी पूर्वपक्षेकदेशी। न प्रयोजनां तरेति भाष्यस्या
 यमर्थः। प्राणिकर्म निमित्तासृष्टिः स प्रयोजनात् तत्रान्वितं तत्कृतं तेज उपास्यार्थं सृष्टिमिति न शक्यं वक्तुं प्रयोजनां
 तरप्रयुक्तस्यैवादितादि बहुपास्यत्वसंभवे तस्य सृष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वाद्वा जिने स्येव दध्यान्नयनेन संप्रती
 तितासंनिवृत्तं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति। तेज आदि भूतप्रतिसामान्यप्रवृत्ता त्रिवृत्करणश्र
 तिरुपास्यमानत्रिवृत्कृततेजोविषयत्वेन संकोचयितुं न युक्ता ततोऽन्यत्र नेतुमशुक्तेत्यर्थः। तेज आदी निपरोक्षे ॥१५॥
 त्वसाम्पादेव ताः त्रिवृत् त्रिविधितां नवं वाक्यांतरस्थाद्विंशतेजः श्रुतिव बाधप्रहेऽपितु तदुपहृति श्रुतेत्याह
 सर्वनामेति प्रसिद्धं प्रसातं। प्रसाद्यं नाद्यापि तातं। यथा दायच्छब्दः प्रसातवत्तनस्तदा गायत्री वाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म परा
 मृशतीत्याह। प्रसिद्धीति। तद्व्यादिति यच्छब्दश्रुतिव व्यादित्यर्थः। तेनेति। येन पूर्ववाक्यस्थमाकर्षति तेनेत्य
 र्थः। मनुदिविदिं व इति वरूप नोदान्पूर्वावाक्यस्थ प्रलण इह प्रत्यक्षिताऽतः सर्वनामतन्मपरा मृशेदत आह
 प्रधानं उीति। प्राणिनादि कार्य इत्यप्याहार्थः। प्रातिदि कार्योद्योक्ता बहुभयत्र समासाह प्रधानं गुणरूपवित्तक्य

विमानविज्ञानमिति तस्यैवाश्रुतिर्यत्रैतत्कर्णवपिथापनिनदं प्रिवृणोतीति वाक्यव्याख्ये तत्रशरीरस्येति नन्वो
 ल्पवोषोपच्छम्भोः कथं तस्येति ज्योतिः संबंधनिर्देशो तत्राह तच्छिगेनेति ओल्लेख्यद्वोषच्छिगेनेत्यर्थः । गमक
 संवाचिनो गम्यमानं धोपचार इत्यर्थः । श्लोकोकं पूरयति गोपेति नन्वौत्सर्गिकोऽपि मुख्यसंप्रत्ययप्रकारा
 प्राणशब्दवदयोद्यता मत आह वाक्यस्येति । तत्र हि वाक्यशेषस्थ ब्रह्मछिगा होणता अनुवाक्ये ब्रह्मछिगं
 नोपच्छभ्यने प्रत्युतने जो छिगमे वोपच्छभ्यने तउ त्सर्गोऽनपोदित इत्यर्थः । अनेन संगतिरुक्ता । ननु पूर्वगायत्री
 वाक्ये तावन्स्येति ब्रह्मछिगमस्य त आह वाक्यांतरेणेति । न हि वाक्यांतरस्था छिगा तूचवाक्यस्येति निर्मुखा
 र्थाव्युत्पत्तिरिति शक्येत्यर्थः । अभ्युपेत्य वाक्यांतरेण नियममाह तदर्थेति । दिवि दिव इति च सप्तमीपंचमीभ्यां
 प्रत्यक्षितान विच्छेदान्नवाक्यांतरार्थ इह ग्राह्य इत्यर्थः । वाक्यस्येत्येतद्व्याख्ये वळवदिनि । तजो छिगमेव दर्शय
 ति दीप्यत इत्यादिना । किमुपो दृढनाय निरासार्थमेवोपन्यस्तमत आह । इह तन्निरासेति । निरासकारणं हि प्राप्तिर्नवा
 तस्तद्गमोपदेशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थमवत्वेकदेशस्य मयादानसमस्तस्येत्याशङ्क्याह तस्येति । न
 समस्तं तेजउपास्ये किं वयं वर इत्यर्थः । वाक्यांतरेणेत्येतद्व्याख्यानि च पादोस्येति । तदर्थप्रतिसंधिरेतत्तेत
 व्याख्येनवाक्यांतर इति । अस्मैव व्याख्यांतरमाहापि वेति । गायत्रीछंदोवचनेन संज्ञैर्देवाक्यांतरस्य
 ब्रह्मार्थत्वं साध्यं न सिद्धं । अप्रतिसंधित इत्यस्याप्यनिश्चयादित्यर्थः । तेन वाक्यांतरेण यदतः पर इति वाक्यं ब्रह्मपर

दिपमात्रोत्पत्तिरप्यर्थे केनमेकदेशानुवाहत्वेन घटिष्यते। एकं वृणीत इत्यादावार्थवद्वरणे सर्वत्राः
 पूर्वत्वादिभिर्माशकवर्तमाना पदशब्दादिभिः कव्यः सर्वत्र च तत्कव्यने सकृच्छतस्य नवनुरो वृणी
 त इत्यर्थवाद इत्यादावप्रतिविध्या वृत्तिः स्यात्सामाभूदित्येकत्र विधिकव्यना तत्रापि त्रीत वृणीत इत्यत्रैव
 तथासति हि तत्रैव वाचादिति वत् द्वौ वृणीत इत्याद्यंतर्भावादनुवादः स्यादिति वृत्ते सङ्गतिमेवमात्रापीत्य
 र्थः। विंता प्रयोजनमाह तस्मादिति। भाष्ये वाक्यशेषशब्द एकवाक्यत्वपरः इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मविगंद इत्येत
 ज्जनादिभिः ससंनिधानं वाक्यांतरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्य विगंदं प्रवृत्तिमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति वाक्य
 ससंनिधानादत्र प्रावृत्त्यं निरूप्यत इति न भ्रमि त्वमत्र ब्रह्मवाचिपदाभावेन वाक्यत्वाभावात्। कतमा
 सादेवेति ते चेतेन वाचिदेवताशब्दापक्रमात्। सेषादेव ते लुपसं हाराश्च वेतेन परं वाक्यं न वायुविकारपरम
 व्यप्राणाभिमानिनी देवता लक्ष्येन तर्हि तवापि सुमः श्रुतित्यागो मनुमेवाक्यशेषः सा श्रुत्यभ्युपगमः। वाक्का
 यणः किं लक्ष्यं विद्वां नायरा लोयत्तमापि गम्य तानवैक्यवमात्मनः प्रकटयितुं कामः प्रस्तौतारमुवाच प्रस्तौ
 तं पादेव ता प्रस्तावमन्यायतातां चेदविद्वान्ममविदुषः सति यो प्रस्तौष्यामि मूर्धा ते विपतिष्यतीति। सन्नीतः पप्र
 कृकतमसेति। प्रयुक्तिः प्राण इति प्राणमापि लक्ष्यं संविशति लक्ष्यकाळे उत्सति काळ उत्ति तते उद्गच्छति।
 ज्ञाने। यदि इमित्यनुकल्पमानत्वमुक्तं न द्याचष्टे त्वक्यात्वेनेति। तस्यैषा दृष्टिर्पत्रैत इस्मिन् शरीरे स्पशो

॥१८॥

॥१८॥

संवादिनो न दादुं च शक्यं इव इत्ये त्व कसं वादिन इति। येन प्रमाणानां संवाद विसंवादावप्रयो ज्ञातेन यदा वैपु
रुष इति वाक्यादि दिप्रमात्रस्य सुप्ति सप्रये वायु विकारे संवेशनोद्गमने भवेतां न चैतावता सर्वभूतोत्पत्तिरूपो
तेश्च योस्तु कथं योजयितुं शक्यो तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावात्। अथ पुनरि दिप्रसारत्वात् सर्वभूतलक्षण
तत्राह प्रतीतो वेति। ननु कथं ब्रह्मैव भवेद्यावता सुप्तो वायु विकारे तयः प्रमाणोतरसि हस्तग्राह्यं चेति र दिप्रमा
त्रलक्ष्यः प्रमाणोतर दृष्टो नु नु भूतलक्ष्यस्तेनाकाशवाक्यवत् यदा वा इति वाक्येपि यदि सर्वभूतलक्ष्यं प्रतीयेतेत
हि वाक्यशेषा दुष्टनिर्णय इत्यर्थः। एवं ता वत्स्याप वाक्यस्य लक्ष्यं परत्वमाश्रित्य तदनुसृतं शरणं सर्वान्निह
वेति वाक्यं वायु विकारे सर्वभूतलक्ष्यं व क्लीतिशं कानिरस्ते दानीं तस्य तथाश्रुते दिप्रलक्ष्यमात्रपरत्वमाश्रित्य तद
नुशेथेनेदं प्रकीर्ति दिप्रलक्ष्यपरं व्याख्यायतां तथाच न ब्रह्मलिंगसिद्धिरित्याशंक्या न ह वैमानां तरेति। सर्वभूत
संवेशनस्य वाद्याश्रयत्व योजनायामुक्त दूषणमि दिमात्रलक्ष्यपरत्वा योजनायामपि संचारयति स्थितः सि
द्धेति। ननु वाक्यशेषे इमं भवेत्यसंवादि वाक्यवच्छादितर संकोचं न वदामो पित्वेक वाक्यताम तत्राह न वास्येति
महावैपु ररुष इत्यस्य संवर्गविद्यागतत्वात् सर्वान्निह वेत्यस्योद्गीय विद्यागतत्वादि त्वर्थः। अभ्युपेत्याह क वाक्यतायां
चेति। न चैक वाक्यत्वे कुतो विनिगमनाय तत्तद्ब्रह्मपरं न पुनरि दिप्रमात्रलक्ष्यपरमित्यत आह र दिप्रेति। अ
वपु र्म वाद एकदेशस्य विभज्य कथनं। सर्वोत्पत्ति लक्ष्यो हि सर्वान्निह वेत्यत्र प्रतीतो तत्र त्वसर्वशब्दानुशेथेने

अतएव प्राणः। अतिदेशत्वात्सैव संगतिः। अथ वानंत वस्तु परत्वात् दुष्कमोपसंहारयोस्त्वाकाशवाक्यब्रह्म
परमत्रनुब्रह्मसाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारादर्शनात् नब्रह्मपरतेतिसंगती। अथ वा काशवाक्यानंतयोवा
णवाक्यस्येतिसंगतयः। विषयप्रदर्शकभाष्यउद्गीथ इत्युक्तंतदुद्गीथप्रकरणे प्रासंगिकं प्रस्तावोपासनमिति
कथयितुमिच्छाते उद्गीथेति। पुरस्ताद्विषयवशायांसमुद्गीथमुपास्त इत्युक्तं परस्ताद्वाथातः शोबउद्गी
थइति। अतः प्रस्ताववाक्यं यद्यपि विषयस्तथापि प्रकरणशुद्ध्यर्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः। श्लोकस्मृ
द्याहं व्याचष्टे ब्रह्मणो वेति न तद्याकाशाद्वायूदयः प्रत्यक्षयोग्यो तो वाक्यशेषाद्युक्तो ब्रह्मनिर्णयः। उत श
र्ह विवृणोतीह त्वित्यादिना। इह स द्याणि ह वेति वाक्य इत्यर्थः। नोग प्रत्यासत्तेरिदियाणां फलसारत्वे ततः प्र
धानेन पूर्वभूतलक्षणया भूतोत्पत्तिं लभो वा याविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तं तस्याः संवाद
ब्रह्मव्येष्ट्या वा वल्लान्स द्याणीति वाक्यं वापुर्विकारपरव्याख्येयमितिकतमादेव तो उद्गीथमन्वेत्यहे सादे
त्यइति हो वाचकतमा प्रतिहारमित्यन्मिति देवते अतिहिते। कार्यकारणसंघातरूपे इति। शरीरिण्यावित्यर्थः।
अन्तमापि तदासिमानि देवता। स्वतएव निश्चायकत्वात् श्वविषयज्ञानोत्पादे मानांतरं नापेक्षते निश्चय
पूर्वकत्वाद्वावहारस्य स्वविषयव्यवहारे नापेक्षते। असंवादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादादुत्पत्तिरववक्ष

स्यंत व्येक शब्दो स्येति सद्यो नाम स ह पठितो व्याख्यायनिर्दिष्ट इति। इदं च प्रश्नस्य सर्वकारणविषयत्वे श्रुतिं।
 इतरथा त्पुनरेष्टिमा काशा त्पुनस्तद्यत इति स्यात्तन्मा न्न कारणस्य पृष्टत्वादिति। ननु साम्ये विशेषिनां भूय
 सां नाम रटु तु प्रधानभा काशा द्वाभ्यां प्रथानैर्भूयो निरपि बाध्येत। यदा तु कश्चित्। तज्जोदकं कुच्छस्यार्थ इति शब्दो
 तयंति ये वै विवाधेन तैर्दृष्टमात्मार्थेष्टिमीमितीति तत्राह न चाकाशस्य प्राथान्यमिति। ननु शेषार्थत्वादाय शपदं
 प्रधानार्थमत आह तत्वा चेति। उपक्रांतं प्रधानं ब्रह्मविशिष्यभा काशशब्दः प्रधानार्थेन नुमगनमभिहित इति
 न्यः। अपि वैति भाष्योक्तं तत्त्वप्रतिपादिकां श्रुतिमाह तवदिति। आस्तां प्रश्नोपक्रमानुरोधः प्रतिवचनेपि वाक्य
 शेषगतानन्यथा सिद्धं ब्रह्मविशिष्यभा काशशपदं गोणमिति भाष्यार्थमाह तत्रैव चेति। उद्गीथे कुशाब्जस्यः शाब्ज
 वज्रादाब्जस्यः कथामारेकिरे। शाब्जवत्सोदाब्जस्यं पप्रच्छ। कासाम्नो गतिः कारणमिति। इतर
 आह खर इति। खरस्य प्राणः प्राणस्यान्नं अन्नस्यापः अपोऽस्वर्गः बृहस्पतिरागतेरिति दृष्टव्ये प्रत्यक्त्वं
 स्वर्गस्यापि मनुष्यकृत यत्ताद्यधीनस्थितिकत्वात् प्रैतिष्ठितं वै किञ्चात्ते दाब्जस्य सामेत्युक्ता अयं लोकः
 स्वर्गस्य गतिरिति शाब्जवत्यः प्रतिज्ञैर्जैतराजा जैवच्छिराहांतव द्वै किञ्च शाब्जवत्यस्तमकारणमिति। त
 त्वस्य लोकस्य कागतिरिति पृष्टो राजा आकाश इति होवाच व्यायामाह तत्रः। परमय नमाश्रयः परायणो
 मेरे परं वरेभ्यः स्वशादिभ्यो अतिशयेन वरः परोवरीयात्। स चाकाश उद्गीथे संपाद्योपास्यत्वाद् उद्गीथः॥
 परः परेभ्यः

परोक्ष न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति नयेदिति पृथिव्या एव तदुत्तरे निधानात् । द्वितीये तु शाब्दावत्य कृतेन तथा किं
 विदुस्ते संकोचकः किं वाऽनिधत्ता मपमप्यस्य शब्दः पृथिवी मेव तथाप्यं तव त्वदोषापनिनीषया प्रश्न प्रवृत्तेः
 पृथिवी मात्र कारणानि रूपणे तदे सिद्धेः का केभ्यो रक्षता मन्नमिति वदयमस्य शब्दः सर्वकार्यपरः । तथा च पूर्वोप
 देत्यादिरेवा लोकोत्पद्य कुरु म्या यमनुसमीरतीति । यौवापर्येत्येतच्छब्दौ को तरत्वे न विवृणो निनचो तर शनियद्यपि
 कारणविषयः प्रश्नस्तथाप्ये तत्र विशेषण तथा कार्ये मप्युपात्तमिति कार्यमेव पृष्टमित्यक्तं कथं न युक्तमत आह
 प्रश्नस्येति । यथा त्वुच्चेत्त्रा क्रियत इत्यत्र विधुद्देशगता अष्टगादि शब्दास्त्रयो वेदा अजायन्ते त्यपक्रममर्थ
 वादस्य मापि वेद शब्दमेकवाक्यत्वमिदं ननु धाना अगादि जातिवचनतां मुचं तो वेद लक्षणा भाषिते नि
 षीतं वेदो वा हस्य मापि प्राऽपदशनादित्यत्रैव मत्राप्ये कस्मिन् वाक्येऽस्य लोकस्य का गति रितिसर्वकारण
 त्वावरुद्वायां नु होतदिरुद्वायस्य वाक्ये विनाशिनो निवेशायोगादा कश्चादं परमकारणे गौणमित्यर्थः । ननु निषीता
 र्थ उपक्रम उपसं हारमर्थयेन् प्रश्नोपक्रमः संहिधार्थत्वादिति तत्राहु न चेति । प्रश्नः स्य विषये म्युच्येत एव
 न चेत्तत्रैव कथं । सानि विषयः । पृष्टादन्यविषयो वाः नाद्य रत्यहाना लो वनत्वेति । न द्वितीय इत्याहु ये सार्थक
 रश्चेत्येति । एवं तावत्प्रतिवचन वाक्य सामर्थ्येति लक्षणादिति सौत्रहे तु वचनार्थ इति व्याख्याय वाक्य शेषस्यार्थ
 शपरतया व्याख्यांतरमाहापि वेत्यादिना । स र्थे वा लोका नामिति प्रश्नोपक्रमादिति उत्तरे सर्वाणीति दर्शनात् प्रश्नस्य

मुख्यतः तत्र लक्षणैवेति। नाद्य इत्याहानेकार्थत्वस्येति। न द्वितीय इत्याह भक्त्या चेति। ननु न भासिगोणो ब्रह्मणि
पूटः किं न स्यात् तत्राह तत्पूर्वकत्वाच्चेति। प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यव्यञ्जनाद्विगता
दुर्भमिति प्रित्यसिद्धा तपतिसामानाधिकरण्येनेति। नन्वेकार्थ्येपि प्रश्नोत्तरयोः प्रतिबेदेन स्यात्कारा राद्याभु
येथा प्रश्नोपि मुख्यकारा परोक्त तत्राह पौर्वापर्येति। प्रश्नोत्तरयोरर्थतः शब्दतश्च पूर्वपरत्वेनानुसंधानादु
संज्ञातविरोधप्रश्नानुसारेण चरममुत्तरनेयमित्यर्थः। अनेन प्रथमत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता प्राधान्येनैकमविश
धेसत्य किं वित्करमित्युक्तं प्रधानत्वेपीति। आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेपि गोणता। आप्तेश्च दानभसः प्रथा
नत्वमपि तु पृष्ठस्य सर्वकारणस्यैवेत्यर्थः। प्रधानत्वेपीत्येतद्व्याचष्टेयमप्यपीति। सामानाधिकरण्येनेत्येतद्विज्ञ
जतेयत्पृष्ठमिति। अस्तु प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं प्रश्नविषयस्तनपारतिनेत्याह तदिहेति। यन्मुकाश्चिराह। हा
व्यपेन स्वर्गव्योक्तः सामप्रतिष्ठेत्फक्तेशाब्बावत्योप्रतिष्ठत्वेन तद्व्यापित्वा पृथिवीव्योक्तः सामाश्रय इत्युक्ते। प्रवाह
शाश्रुतमंतत्वे चैनादूषणम्। तद्व्यस्य व्योक्तस्य कागतिरिति शाब्बावत्योपृच्छत्। तत्र पृथिवीकारणमात्रं पृष्ठ
न्नसर्वव्योक्तगतिः तस्मात्पूर्वापरपराभरिशतेतैः प्राप्तमानिनिःकव्येतेयंगतिर्नेवाविदुषामनुरंजिकेति। त
द्वृत्तिज्ञानावनवबोधविजुंक्षिततथापि पृथिवीमात्रकारणस्यासांप्रसिद्धत्वेनऽप्रश्नवैयर्थ्यादस्येति व सर्वना
मश्रुतेः प्रकरणाद्व्योक्तस्यः सर्वकार्यविषयत्वोपपत्तेः। अस्तु प्रथमप्रश्नोदाहृत्य कृतेऽशस्येदः सः पृथिवी

भूणासामनप्राणशायसमनोहिस्थकृष्णभावरूपमाभाते वागेव कर्षणः सामेऽस्यादिना एवमात्मकेषु कसामेतस्य
 ने पर्वणी आकाशस्त्रिंशत् ॥ त्रिंशद्ब्रह्मनिर्णयस्यतुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मिनि। अतिश
 सनभसोऽत्रिंशेनवाधार्थोऽन्यायोऽर्थिकइत्यर्थः। तत इदमुक्तं नभूताकाशउपास्यत्वेनेति। यद्यप्यस्मिन्ग्रंथे पूर्व
 त्रसोपाधिब्रह्मणउपास्यवितोऽत्रतु तस्योद्गीथेसंपत्तिवितेतिविशेषदर्शनंभाति तथापिनयाऽर्थोऽत्रात्योदिरण
 यवाकोपितस्मादुद्गीथइत्युद्गीथसंपत्तेस्तुल्यत्वात्। तस्मादेतदण्यथाधारणधर्मतुल्यमेवानूदितं। आकाश
 शब्देनभः परउतब्रह्म परइतिरूढिनिर्दिष्टप्रयोगाभ्यां विशयेपूर्वत्राव्यसिचारि त्रिंशद्ब्रह्मन्यासिद्वैतवत्त्वा
 दिनीतमियंनुश्चतेः त्रिंशान्नान्यथयितव्येतिप्रत्युदाहरणलक्षणसंगतिः। प्रधानत्वेहेतुव्यानष्टेस्येति॥ १७५॥
 दानुगुण्येनेत्येतद्विबृणोतेसर्वाणीति। प्रथमतः हेतुव्याख्याप्यति। ननुपरवर्तीकस्त्वन्यायेनप्रथममा
 काशंवाच्यतामतआहेकत्वाक्यगतमिति। निरपेक्षं परंपूर्ववाधत्वे एकवाक्यनिविष्टशब्दानां तु पूर्वोक्तपुरोधेनोक्त
 तैश्वर्यप्रतिपात्तिस्तद्विरुद्धार्थसमर्पणेवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। पदेय आकाशज्ञानं इत्यादौ ब्रह्मण्यकाश
 शब्दो गौणोदृष्टस्तद्दिहापि स्यादेत्याशङ्क्याह न चकविदिति। पादांसि जलचराः। पादांसीति प्रयोगगंगापदा
 स्थितेयस्यवाक्यार्थान्वयसंभवात्पुनरव्यत्वं न त्विह नभासोवाक्यार्थान्वयज्ञानं त्याग्ययोगादत आह संभवश्चे
 ति मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः। अस्तु तर्हि ब्रह्मणि मुख्यस्तत्र वक्तव्यं किं ब्रह्म नभसो

सर्वोत्तमत्वसर्वदुरितविरहयोनूपवत्त्वादिभ्यः किं वळमत आहात्मनिचारिभ्यामिति। नत्रऽह्यणोन्यत्रत
योः संभव इत्यर्थः। ब्रह्मणि स सर्वोत्तमत्वं संभवमाह सर्वेति। नूपवत्त्वादेर्ब्रह्मण्यपि संभवो वाद्यनिचारमाह वि
कारवदितिका योपहितमित्यर्थः। सर्वदुरितविरहमुदाहृतवाक्येन प्रामिमीतेनामेति। पाप्मन्यइत्यपादाने
नवमीततः सर्वपाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्तात रूपेणोदय उद्गम उच्यत इति। नूपवत्त्वे ता
दृशेन रूपविशेषेणोपदिश्यत इत्यन्वयः। ननु हि रण्मयत्वं कथं तद्विशरीरस्यात आह विकारस्य ज्ञेयं। नन्व
विकारि ब्रह्मणो प्रायामय रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्या र्थप्रकाशकत्वात्। याशास्त्राप्रामाण्यमहं न वेति। यथा
लोके माया विदुर्दिति मायानुवादिवाक्यं प्रमाणमेवं शास्त्रमपि। अप्रामाण्यं तर्हि केदं स्यादत आहापि विविति।
प्रायामिथ्या बुद्धि कुर्वद् शास्त्रं स्यात्। ननु तां करोति तस्याः प्रागेव सिद्धत्वादेत्यर्थः। विभूतिमत्त्वे वेष्टव्यं
स्थाने साक्षात्प्राप्य विशेषमात्रं कृत्वा निष्कृतिमात्रं तत्र सताऽनुसर्त्तुं त्रेत्याह सर्वेति। लोककामेशितृत्वश्रवणादेव
प्रनुष्ये शीश्वराणां विनाशितुमापि न शक्यमित्यसं तपश्च न्यन्यायः। सैव केत्सामेति। तच्छब्दे श्चाक्षरपुरुषप
रामर्शः। अगादि विधेया पेक्षया स्त्री विधिनिर्देशः। उक्तं शास्त्रविशेषः। तस्मात् चर्यात्सामस्तोत्रं शुवच्छन्दस्य
छन्दः। ब्रह्मत्रयो वेदाः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके वेत्यादि नाप्यं। तत्र अगधिदैव तं पृथिव्यंतरि शृङ्गुन ह्यत्रादित्य
गतशुक्लभा रूपा सान् ब्रह्मत्रयो वेदाः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके मवाग्निवाधादित्यनंदम आदित्यगतपरः कृष्णारम्या
तिकृष्णरूपात्मकमास्मातामयमेवर्गग्निः सामेत्यादिना। अथ्यात्म चक्रवत्कृष्णः श्रोत्रादिगतशुक्लभावेऽ

कोऽप्यकामाच्च नानुमाना मेक्षेति प्रधान निरासस्ये नृत्यधिकरणानां तरे बुद्धिस्थिता वापे नृत्यप्रथमं कृता ।
 आदि त्वपद वेदनीयो जीवउपास्यत्वेन ननूपक्षिप्य तद्वत्पुनः । इह नूपवत्त्वसर्वपाप विरहाभ्यां
 संशये पूर्वत्र मुख्यनितपा रयवदुप्रमाणानुसारनिर्विशेष निर्णयवदुपवत्त्वादेव दुप्रमाणव
 द्वात्संसासीति रण्यपः पुरुष इत्येवंतरमंगतिप्रतिप्रेत्य पूर्वपक्षं संकल्येति । मया देति । सर्वपा
 पविरेह स्यान्मया सिद्धिमाह । कर्मेति । इदं स्पष्टवृत्तवधेन ब्रह्महत्याश्रवणादस्ति देवानां कर्माधिका
 र इति स्मरतीति विव्वासः । तन्न गवां सत्रासनश्रवणात्तेषां प्रत्यधिकारप्रसंगात् । असंभवस्तत्र नय
 त्र नुव्यः । न त्वेति । इदं ध्यानि इदं स्याधिकारसंभवः । न च निवेधाधिकार संभवः न ह वै देवानां पक्षे
 गच्छतीति श्रुतेः अप्रप्राक्तत्वेनैव यापस्य फलानां रक्तत्वमेतद्ब्रह्मत्वं । तर्हि तदेव पक्षोदयस्याल्लंवनम
 रक्तकर्मनधिकृतत्वोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वादिति । अमुष्मादपदित्येत्तरां वः । न त्वनाधारस्येति भाष्यं व्यास
 येनाधारत्वे चेति । नित्यत्वमिति स्वमहिमप्रतिष्ठित्वस्य व्याख्या । कथं नित्यत्वेनाधारत्वमिति सूत्रा
 त्वा नित्यमिति । तर्हि तदेवानाधारत्वमिदं किं सर्वगतत्वेनांत आह नित्यमपीति नित्यमप्यसर्वगतं
 चेतन्नभवत्याधाररहितं यतो यद्वस्तुमस्मान्नित्यादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्यापरि
 स्फुटस्य धारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वमिति श्रवणत्वेनाधारत्वहेतुर्वक्तव्यं ।

पारतं येणोत्कर्षकत्वायोगादित्यर्थः। एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधेण भूतसूत्राण्यध्याहारादि
भिर्लेयानीति। तथाचाचार्यः शबरस्यामीवर्णयां बभूव। लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानिपदानितानि सति वे
दाविरोधासंभवेतदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगतमिति। पराण्यपीति भाष्ये येषु सूत्रेषु व्याख्यातिरित्ये
तान्मध्यवक्तव्यत्वात्प्रथमं योजयति यत्तस्यमिति। तद्देनुव्यपदेशाच्चेति सूत्रव्याख्यानपरमाधिक
रणसमाप्तिभाष्यं व्याख्यातिविकारस्येति। अवयवश्चैतुकथं कारणमुच्येततत्र हेतुमहत्तुन हीति॥
आनंदयस्तविद्विकारस्तदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यात्परिच्छिन्नत्वात्तथाभूतिसन्नविश्वहेतु
रित्यर्थः। विनाप्रयोजनमाहुतस्मादिति आनंदमयविकारस्यावयवो न ब्रह्मेति कृत्वेत्यर्थः। तेन ब्रह्म
णावयवेन योगो यस्य स तथोक्तः। अंतुस्तद्भूमौपदेशात्। निर्विशेषपरे ब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्व
राः यमं दास्ये नु केष्यं ते सविशेषनिरूपणे। वशीकृतमनस्येवां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्ज
वेतुसाक्षादपे तो पाधिक्यमन। समन्वयस्य सविशिषपरत्वमप्याद्यानंदमयाधिकरणे उत्सर्गः
स्थापितरदात्रीप्रपवादविंतार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन्प्रद्यतकसंगतिमाह। पूर्वस्मिन्निति। यद्य
प्यपवादोऽप्यद्वैतात्पुच्छब्रह्मनिताप्रातर्दनविचारसंनिधौ कर्तुं युक्ता तथाप्यवांतरसंगतिमा

कळ

एवंसिद्धातेषु श्रुतिबाधस्तत्राह पुष्पदं हीति कळंगूळे मुख्यपुष्पपदनं करचरणायवपवमात्रो आनं
दमयस्य वात्मनो न मुखकळंगूळसंभवोति। अपि न पुष्पद्रावेनाधारकक्षणाप्रतिष्ठेत्कपपदसाम
र्थ्यं शुभ्रमुमतानां च वयवळक्षणे त्याह आधारपरत्वेनेति। आनंदमयस्य कोशस्यैवेतरकोशा
पेक्षयांतरत्वं चेन्न हितोभ्यंतरब्रह्म किमिति नोक्तमत आह ब्रह्मणस्त्विति। अर्थात्प्रतिष्ठात्वसामर्थ्या
दित्यर्थः। यदुक्तमुपाधिवशात्प्रियादिभोगः प्राचुर्यप्रयुक्तदुःखवतेशान्वयश्चेति तत्राह वाऽग्रनसेति॥
गुणेनिति। यथा ह्यग्नीषोमीये पशावे कपाशकेऽदिति। याज्ञात् प्रमुमोत्केतानि त्यदिति। पशंप्रमुने
त्केमिति तमंत्रौ श्रुतौ। तत्र बहुवचनवान्मंत्रः किं प्रकरणादुक्तद्वयो न वेति किं येषु बहुवचनस्या
समवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्तेविशेषप्रधानभूतपाशावातिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समे चार्थत्वात्
तदनुशेधेन बहुवचनपाशागुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्वे वाचकमन्याप्यपाक्षण्यापाशावपवा
वक्ष्यतीति न बभूवे निरुद्धिरिति। विप्रतिपत्तौ विकळः स्यात्समत्वाद्गुणोत्पन्न्याप्यकळनैकदेशत्वादिवि
उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशापाशानितिवचनं त्रयोर्विकळः स्यात्पाशाप्रतिपदिकस्योभयत्रतम
त्वात्। गुणे प्रत्ययार्थे खन्याप्यकळनानतद्वाळा मंत्रोत्कर्षः प्रत्ययस्यपदैकदेशत्वात्प्रातिपदिक

॥१३॥

ब्रह्मपद
प्राति

स्मा

५ पदार्थित ३ तु पुच्छ शब्दस्यावयवमात्रत्वे आधारमात्रत्वे वच्छादिति क त्वसाम्ये स त्ववयवप्रापद शोनादवय
वे निसंगतिः। यदुक्तं मानंदमयस्यांगं ब्रह्मेति तत्र श्रैतिवधप्रसंगादिति वदन्मिहां तस्य बीजमावपति ब्रह्मपु
च्छमिति। वच्छावच्छविवेकाय पूर्वोत्तरपक्षयुक्ती विभज्यते तत्र किमिति। उपेक्षयापि द्वये स त्वन्वनिवृत्तिच्छा
येत्यर्थः। ननु प्रचुरप्रकाशः सवितेति वदन्मत्वनिवृत्तिपरं किं न स्यातां उच्यते यत्र प्राचुर्यविशिष्टपदार्थप्रतीति
स्तत्रैवं भवति। यत्र पुनः प्राचुर्यमेव पदार्थेन विशिष्यते तत्र विरोधोऽपि ईषदनुवृत्तिः प्रतीयते ब्रह्मण प्रचु
रोय मरत्सादौ न तथा न आनंदमयपदेपि प्रधानप्रत्ययार्थे प्राचुर्यप्रतिज्ञानंदस्य विशेषणत्वात् ननु नि
वातदुःखानुवृत्तिरिति तत्रापि शब्दवच्छादितोऽप्यनुवृत्तिः प्रतीयते मानांतरेण नु तदभावावगमे प्राचुर्य
मच्छत्वनिवृत्तिपरं कल्प्यते। तस्मात्प्रत्ययस्य मुख्यस्य त्यागः कृतबुद्धयः। विहां कुर्वंतु विदंतु विभा
गमात्रेणैव सिद्धांतं प्रावक्ष्य उन्मीळतीत्यर्थः। उक्तविवेकं स्फोरयति। प्रापेति। मयद्विकारे मुख्यः ब्र
ह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः। अभ्यस्यमानानंदशब्दस्यैव प्रकृत्यर्थे एव मुख्यो न मयउर्थो पूर्वपक्षे
तत्रितयच्छेदनं। आनंदमयपदस्याभ्यादिविकारप्रापपाठपरित्यागश्च स्यात्। उत्तरेणुपक्षे पुच्छशब्दस्या
वयवप्रापपाठस्यैव बाधनं अनुगुणं नु मुख्यत्रितयमित्यर्थः। ननु यथा पूर्वपक्षे मयद्विकृतिवर्ति

५४४

॥१२॥

भ्यः प्रविविच्य निर्दिष्टमित्यर्थः । न चैवं प्राणमया द्योतशतम नो विज्ञानमप्यस्यात्मत्वापत्तिस्तस्मादांतरोपदेक्षा
दिति भावः । सूत्रकारग्रहणं व्याख्येयभाष्या नपेक्षत्वं सूचनार्थं । काष्पेपिमहाप्रवरणोपन्यासः सूत्रार्थो
नमंत्रब्राह्मणतया व्याख्यानं व्याख्येयभावोऽतएवाठान्यथा हि प्रकृतदानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातामिति । मंत्रब्रा
ह्मणयोश्चेत्यपि भाष्यं प्रकरणं प्रदर्शनपरमेवेत्यविरुद्धं । सौत्रं तु मात्रवर्षिकं पदं विवक्षितं कृतं टीकाकृतान
नुसर्गस्य हृत्वायै नैवेद्यं कंठे तुल्यं घटादिष्वदर्शनादत आहृतस्मादिति आनंदमधोपदेशो वाक्यभेदः स्या
दतस्मात् आहृतसूत्रमिति । सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वमलंकार इत्यर्थः । ननु जीवादन्यत्वान्ना नंदमपर्यव्रज
त्वं घटादिष्वदर्शनादत आहृतस्मादिति आनंदमप्येत्यात्मशब्दाच्चेतनस्तस्य च जीवत्वशब्दोऽत्र लक्ष्यमि
हमित्यर्थः । एकत्वेऽपि परजीवयोरोपाधिकभेदान् लब्धव्यता चे जीवस्यापि स्थं प्रलेशस्तस्यापि स्थूलसू
क्ष्माद्युपाधिभेदादत आहृतत्वमिति । स्यतं त्रोपाधिभेदे चेतनभेदः परब्रह्मणस्त जीवोऽविद्ययाधिकारकः सत्त्व
विद्यावच्छिन्न एव स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यामवच्छिद्यत इति न स्यस्मादोपाधिकोऽपि भेद इत्यर्थः । सूत्रार्थो
हि स्थूलरूपेणापि मिथ्या जीवे तु भेदमात्रं कश्चित् न स्य नूपमंतः कश्चित् तत्त्वमात्रे दृष्टान्तरस्याह्रात्रैवेति । ज्ञान
नंदमयं प्रत्ययवयव उ प्रधानमिति पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संज्ञायेमुख्ये क्षणाद्भूतनिर्णये न गौणप्राप्यपाठो

॥१२॥

पि

ठकाळेति। वसंतक। ऋगुणसंक्रांतत्वा न्नरुमांतरविधिरित्यर्थः। देवदत्तादापिवत्त्वं सिंहादेर्मानांतरसि
हं आनंदमया हां तरे वस्तु निनमानां तरे नान्वि श्रुतिरित्यनिप्रेत्या ठन हीति। इहां न वैषम्यं शां कते। ता देव्या
दिति। पुरश्चारां थती दर्शनाविशेषे नानुगुण्यं चेदत्रापि तु व्यभिच्यर्थः। योपि पू ज्ञेयं प्रो प्रा बुध्नि त्वमुक्ते
त्यदुःखं वपोगजापादितः सोपुपायिवशादित्यर्थात्परि त्तर सा ठ प्रिमादीति। एवं च विवेकं कारशब्दादिनि
सूत्रे व्याख्यातं। तत्प्रकृतवचने मप ट्। तदिति प्रथमा समर्थोत्प्रा युयं विनिश्चिप्रकृतवचने ऽपि थं नेगम्पमाने
सयडि तिसूत्रार्थः। वचनग्रहणात्प्रा युयं वैशिष्ट्यसिद्धिः तादृशस्यै वळो के मप टो ऽपि धातुद्वितीयां त्रवर्णिकमिति
सूत्रं भाष्य कृद्भिः सत्यं ज्ञानमनंतमिति मंत्रे प्रकृतं तं ब्रह्मानंदमयवाक्ये निर्दिष्टं ते प्रकृतत्वादसं वद्वपदमवापामा
वाच्ये निवितुतं तत्रैतरेतरार्थप्रत्यनिज्ञानाभावात् मंत्रे प्रकृतं तं ब्रह्मानंदमयवाक्ये निर्दिष्टं ते प्रकृतत्वाद्ब्रह्मा
णयो व्याख्या न व्याख्येयभावस्या विशदत्वात्प्रकारं तरेण सूत्रं व्याचष्टे पि च मंत्रेति। यथा मंत्रः प्रयोगोपाय
एवं कोशचतुष्कवाक्यमानंदमय ब्रह्मप्रतिपत्तपायस्य देहादित्यतिरेकस्य समर्पकस्य समर्पकत्वा द्वौ ण्य
वृत्त्या मंत्र उच्यते आनंदमयवाक्यमुपय प्रयोगविधायि ब्राह्मणवदुपेय ब्रह्मप्रत्याया कत्वा ब्राह्मणं विवक्षि
तं। तयोश्चैतरेतरार्थप्रत्यासिद्धा मा ठ मंत्रे हीति। पर ब्रह्मणीति विज्ञानमयादिशब्दै रपि ब्रह्मेवंत तदुपायि

ज्ञा.

कम्

विष्णुसहस्रनाम

॥११॥

॥११॥

एवंवर्षाधिकरणासिद्धांताभावेन पूर्वपक्षोच्छानात् त्रैराहणच्छाणसं गतिरपि स वि तासं वायवीजं च मभ्य
तो विकारा प्रानुर्यसाधारण्यमुक्तं । प्रयोजनं च न तदुपास्ति प्रमितिर्वेति सर्वत्र दृश्यं । आत्मारोक्तमाशं कृत्वा तु न चेति ।
विकारो हि द्विप्रकारः १ काश्चिच्छ्रुतिरूप्यादिः स नूपाध्यातः काश्चित् प्रतिबिम्बघटाकाशादिरूपधि तो विभक्त
स्तत्र प्राणाद्यपाधि विभक्त आत्मा तद्विकारः । अथवा भृगुवक्ष्यताधि देविकान्ना दीत्यस्याध्यात्मिका नमया
दयः कोशा विकारा इति । विकासनिधेः सद्यंतरत्वेन छिगे न बाधमात्रं कृत्वा तु चतुष्को शेति आनंदमयस्य सद्यंति
रत्वं त्वमन्मयाद्यंतरत्वे नो तत्तस्माद न्यस्यांतस्याश्रवणात्प्रथमं निरस्पद्वितीयं निराचक्षे न चास्मद्देति
यथा छवैवानूदे व दत्त इत्युक्ते यद्वा दत्ताद्यपेक्षमेव वच्छवत्वं सिद्धा दीनांततोपि वक्ष्यावत्वमनुक्तमपि गम्यंते
तथा नंदमयस्येतर कोशा पेक्षमात्रं त्वं प्रमनु ततोप्यांतरमनुक्तमपि गम्यंते इतरत्वं न । अत्र त्वेच्छिगाभासं
निरस्पदीव त्वेच्छिगस्ये मा तु न वनिष्कळ स्येति । अतिमप्याह नापीति । संशरीरस्य प्रियादिद्वारमिसेतावता
कथं ममदः प्रावुर्था भवेत् प्रमत्वा नुपपत्तिरुक्ता तत्राहा शरीरस्येति एवमुक्ते त्वशरीरे प्रमृष्टिना प्रियमिस्फुक्ते
न वतितथा च दुःखगंधद्यो ३ ती प्रावुर्थाथो मप तु न सं न वतीत्युक्ते स्यादित्यर्थः । आनंद प्रातिपदिकाभ्यास्तु
छिगात्कथ्यमानंदमयस्य ब्रह्मत्वं वैयधिकरण्यादिति शंका निराकरणार्थं भाष्यमानंदमयं प्रस्तुत्येति तदनुप
पन्नं पुच्छकृष्णः प्रकरणित्वा दत्त आत्मानंदमया वयवस्येति । ननु ज्योतिषेति कर्मांतर विधिर्नाभ्यासो न आ

तत्रोपहितभेदइतिभाष्यानिप्रायमाहूपाभेदइति। यद्यपीत्फत्तरभाष्यं पूर्वोपपन्नरुक्तेमिवभाति तद्वचो नर
क्यायतनिरस्यांशं कामाहू नान्विति। स्थितेपुपहितभेदेनोपासनविधिरर्थवान्निरतिशये श्वरस्यप्रत्युपाध्यव
स्थानेनोपासकस्यापि स्वतएवैश्वर्यादतओपाधिकानां मध्य एकउपासकोऽपकृष्टोऽपरमुपास्यमुत्कृष्टमिति
तारतम्यं सूत्रयत्युपासनविधिः श्रुतयः कथंमित्यर्थः। वस्तुतः स्वतः सिद्धैश्वर्योपुपासकउपायै निकर्षादपि
नकिञ्चित् श्वर्यं तत्प्रत्याविर्भूतैश्वर्यं विशुद्धोपायै मद्भूतोपास्यमिति परिहाराऽकिप्रायमाहू यद्यपीति।
स्थावरादीष्वसदिवत्तानादिति योगादि सुसत्तत्रैवात्यंतापकृष्टं मनुष्येष्वपकृष्टमात्रं धर्मादिषु प्रकर्षव
देवेष्वत्यंतप्रकर्षवदिति। अविशेषेण वेदातानां निर्विशेषेण ह्यणिसमन्वयः साधितरूपस्य क्वचिद्विरणप्रयवाक्या
दवपवादः क्वचिदाऽनंदमयवाक्यादावपवादाभासप्राप्तौ तदपवादश्च प्रतिपाद्य इत्यप्यायशेष आरम्भः।
आनंदमयोभासात् ननु ता आपपेक्षं तेत्याद्यत्र असंनिधि मपवाध्यमुर्येक्षितवत्संनिर्णीतमिह कथमत्रमया
द्यत्र असंनिधिपागदानंदमयस्याब्रह्मत्वशंकाऽतआह गौणेति। अवादेगौणेश्वरप्रवाहमातेपि जगत्कारणे मु
खमीश्वरमिति युज्यते मुख्यसंभवेण गौस्यानवकाशत्वात्। अतस्तत्रविशयानुदये प्रापवागे किंवित्करः
अत्रतुमपटोविकारप्राचुर्ययोरप्येवैवे सति विकारार्थग्रहणे प्रापदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थाद्यावर्तिकेत्यर्थः।

मर्थं यत्प्रसादादित्यादि विभाष्यं तद्व्याचष्टे यस्येति। ततश्चैव प्रणिधानात् प्रत्यगात्मा विद्यमानो तस्य स्य रोगा
 देहस्य भाव इति सूत्रार्थः। वस्तुनो नित्यस्येति औपाधिकत्वेनानित्यत्वस्येति कृत्वा हेति। कारणानपेक्षामिति
 कर्ममात्रमुपाधिमीक्षाप्रपेक्षतेन शरीरादीति भावः। स्वरूपेणेत्यन्वयेनेत्यर्थः। ज्ञानाभिव्यक्तये कर्तव्यं नास्ती
 त्याह आवरणादीति। ज्ञानमेव वक्ष्ये सामर्थ्यमुपाध्य वक्षिन्नफलोत्पत्तौ तेन वक्ष्येन फलकृतानुभवस्य कर्त
 णं क्रियाज्ञानप्रधानस्येत्याह प्रधानस्यात्विति। अनेनिवेशस्यैव मिथ्याबुद्धित्वात् कथं तस्यैव तत्प्रतिहेतुत्वमस
 ताह पूर्वोपेति। ननु वक्ष्ये वक्ष्येणाऽविद्योपादानमस्ति कथं मात्रादौ ते आह मात्रेति। गोणश्चेदिति सूत्रसंब
 धिभाष्यमनुक्रमणिकायां व्याख्यातमित्यपरितनभाष्यं व्याचष्टे। को तत्र त्वेनेत्युक्तं नापि सहास्यः एवा
 णिमाणोर्भावः भावो भवित्रो रभेदादणुः। एतस्मात्तमनोभावो तदात्म्यः। अयमपि प्रयोगो भवितुपरः एतदात्म्यं ज
 गत्सत्येन तत्परशुं गृह्णतो मोक्षवत्सत्यब्रह्मज्ञस्य मोक्षोक्तः तत्परशुं गृह्णतीत्यत्र। उक्तं प्राणः। अथवा
 द्रव्यकामितेनेति। एतानि वा वतानि ज्योती धिय एतस्य सोमा इति प्रकाशकत्वात् ज्योतिस्त्वेन रूपितं त्रिवृदादिसंस्तु
 दायवत्वात् कतौ ज्योतिः। शब्दः। हे श्वेतकेतो पुत्र तमप्यो देशं आदिश्यते इति शास्त्राच्चाप्येष्टे देशे गम्य वस्त्व। प्राक्ष्यः पृ
 णवानसित्वामाचार्ययेन श्रुतेन शास्त्रतोऽश्रुतमप्यन्यत् श्रुतं भवति। अमृतमन्यन्मतं तर्कतो येन मतेन। अविज्ञा
 तमनिदिध्याध्यासितं विज्ञातं भवति येन विज्ञातेनेति। अन्यत्ता संभवति। अमृतमन्यन्मतं तर्कतो येन मतेन।
 अविज्ञातनादन्यन्नज्ञेयमिति पुत्रप्रश्नः कथं त्विति नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह यथा सोम्येति। योविका

कर्म

ब्रह्मणि प्रकृत्यर्थस्यैक्यं ज्ञानस्य प्रदर्शनपरं ज्ञाननिमित्तत्वं इत्यादिना प्रत्ययार्थानुपपत्तिशङ्कापरि-
हृयते। तदानीं प्राप्यमहेतुर्दीप्ति। अनुपहितनिमित्तमेककर्तृत्वाभावादित्यर्थः। सऽविवृष्टप्रकाशस्य रूपादेर्भा-
वासं देयपीति भाष्या योगमात्रं क्यविकर्ममुख्येनावतारयति किमिति। सवितरि कर्मास्तीदृशुनेति वस्तुत-
वकर्माभावउदाहरणद्वेषममतिमतं। उत दृष्टान्ते कर्मविद्यते विवक्षितं च। दार्ष्टान्तिकेन यद्यपि विद्यते त-
थाप्यविवक्षितं तवमतेत्यस्तत्वाद्दृश्यस्येति मतं। तत्र द्वितीये विकर्मे किं सक्तिप्रकाशयतीत्यस्मादेतदेत-
त्स्य दार्ष्टान्तिकस्य वैषम्यमुत प्रकाशत इत्यस्मात्। आद्यमभ्युपगमेन परिहरति तदा प्रकाशयतीत्यनेनेति।
न द्वितीय इत्याह प्रकाशत इत्यनेनेति न ल्यत्रेति। अकर्मकत्वात् प्रकाशते रित्यर्थः। एवं सत्ये भूतेत्येतदपाह-
णं करोतीत्येवंपरं नत्वा लोके च तीत्येवमर्थमिति। प्रकाशत इति कर्तव्यपदेशादर्शनादेत्यमेव भाष्यपाठः।
साधुर्न निजं तः। आद्यविकर्मयोर्मध्ये प्रथमं प्रसाहयेति। ऐतदेतत्प्रकर्माविवक्षाभ्युपेत्य प्रकाशत इति व-
त्कर्तृत्वनिर्देशात्तदपपादित इदानीमविवक्षाप्यसिद्धेत्याह विवक्षितत्वाच्चेति। न खल्वस्माकं क्वचिद्वास्तवं दृश्य-
मस्येतोऽप्यस्ततयेव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः। यानुप्रधानस्य सार्थत्वे साक्षिणी सत्त्वोक्तये योगिसार्थस्य न-
निहितरुक्तासासमाब्रह्मण्यविचेतनेऽवरप्रसादाय ह्ययोगिसार्थस्य त्वस्य पातं जलतंत्रे प्रसिद्धत्वात् इत्येव

॥६०॥

॥६०॥

स्ततः सन्नाहककारणाभिर्विशिष्टः छंदोग्ये स एवोपास्य उक्तः तत्र यद्यपि अत्रादयश्चंदोग्येन प
ठिता अपि दिगादयः प्रश्नेन च गुणोपसंहारस्मिन् गुणनिर्गुणत्वेनाविद्याभेदोदुपसंहारो वाऽपि
कसंख्यापत्तौ जोडशकलत्वमंगात्तथापि पृथिवी विषमनः प्राणादयः किंयंतः समा उभयत्रापि दिगादय
स्तुल्योक्तैः पतर्भवति। न च यावत्सृष्टावुक्तं तावत्सर्वश्रुतपुस्तकसंक्षिप्तं येन संख्यातिरिच्येत उपके
मितुं तस्मात्प्रश्नछंदोग्ययोरेकत्वात् जोडशकलस्य शक्यतेव तं दिगाद्यवयवजोडशकलप्रस्तुत्यश
ईशानं वक्ररतिश्रयत इति। एवं निर्गुणप्रकरणेकलशब्दप्रयोगो न्यत्रोपास्यत्वात् किंप्रायः स नू सोपयोग
इति। प्रसिद्धेति। लक्षणाया एव निरूढत्वात् प्रयोगानुगमो न वाचकत्वायेत्यर्थः। सप्रश्नेऽपि न। इति कर्तव्य
ता विधेर्भेदेः पूर्ववत्। सौर्वादिष्यनाम्ना नादनितिकर्तव्यता कत्वे प्राप्ते उच्यते। यथा लोके शाका
दिषु के शाकादिषु सिद्धेषु वदत्योदनं पचेति। तथेष्टसिद्धवस्तु सामान्येनेति कर्तव्यता करणं विदुत।
तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्वादीनां विकृतिपागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वैतिकर्तव्यतावत्वमिति।
समुदाचरणं व्यति। तेषामपि हेतुवशात् भर्तृणां मते कुर्यादविद्यास्मितारागद्वेषादिनिबन्धैर्वाधर्मकर्म
जाविषाकेन तत्कलेन आशयेन फलभोग्वाप्तनपात्रास्पृष्टस्पृष्टपुरुषस्यैव प्रकृतसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं
नावेत नस्येत्यर्थः। न चैतदपि नेदिमनं श्रद्धेयमित्याह तदपि चेति। इदं तावदित्यादि दोषोऽस्तीत्यतभाव्य

॥ ४५ ॥

निप्रथमं प्रत्येकं द्विधा विभज्यंते। तत एवैकसहस्रं चतुर्धा क्रियते। तैश्च चत्वारो भागा इतर भूतेषु वतुर्षु नि
क्षिप्यंते। तत्राकाशस्य स्याद्द्वैतं भूतांतरागतपादावतुल्येण पंचां करणं। एवं भूतांतरेषु योजनानि वि
त्करणेषु त्रीणि भूतानि द्विधा विहार्यं प्रतिकूलं मेकैकमहं द्विधा प्रस्फोट्येतरभूतं द्वये योजनमिति। अथ
द्ययाय श्रुत्यं तरोदाहरणमिहैकमिति। ब्रह्मचतुष्पादिति क्वचिद्विषयोऽशक्यं पुरुषं प्रकृत्येत्यस्य
भाष्यस्य व्याख्यानां पाशोऽपादेषु हि पुरतः श्वरोऽष्टशब्दोपाप्योऽस्तस्थानीयावयवौ दृश्यते। तद्वत्
रमाहोत्मा अपि चतुष्पादेनैवोऽशक्यत्वेन च पशुरूपकं मनोपासनं। इदमुदाहरणमत्र न सं
गच्छते प्रश्नोपनिषदि हीहैवांतः शरीरे सोम्य स पुरुषोऽप्येवैताः। उशक्याः प्रभवतीति पश्य ॥ ४६ ॥
त्यसईशानं केकस्मिन्वहमुक्तांते उक्तांतो भाविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्योपि नि समाणममृतं तत्रा
णां ब्रह्मं श्वं वा पुज्योतिरापः पृथिवीदियं मनो नमना दीर्ये तपो मंत्राः कर्म लोकेषु नाप्रेवेति पश्यते। छा
दोग्यं तु हि गाद्यावयवः। उशक्यं उपास्यो न च तत्र सईशानं चक्राते श्रवणं मास्ते तस्मात्तूपायनिष्ठं रा
स्त्रमिति श्रौतमिति नुदाहरणमप्युदाहृतं। अथ वैवक्यं चित् समर्थनीयं परब्रह्म प्रमित्यर्थं सृष्टि
माश्रित्य शासति। उपासनानि वैदां तस्मात्तपतुदाहृतं। यादृके व्याः प्रश्नोपरमात्मप्रामितिप्रयोजन

॥ ४६ ॥

विस्तिग्राह्यता अनपेक्षा यो यस्य स्वयं त्वाभास इति। आरोपे सादृश्यनिमित्तं गायत्रीयुक्तं तुरणं।
 वेतनं न केदापि चंद्रभेदः। पातं जल्लादिमते प्याह नवेति तन्मते कार्याणामधिष्ठानुसूचनाभेदात्तु
 तौ बतदभावादेत्यर्थः। वेतनं कारणमिति प्रतिपाद्यतस्तत्त्वोक्तिरनर्थिकेत्याशंकाहसादेति। अधिक
 पालुक्रमणउक्तान्धोभाष्याहूतः क्रियतेन थापीक्षितेति। सिद्धांतेष्वनिर्वाण्यत्रिगुणास्त्रिमासानतउक्तं
 पारमार्थिकेति तेनापीति वेतनत्कारणेनात्मनएववदुभवनकथनेनेत्यर्थः। आकाशोपक्रमसृष्टि
 क्रत्वातेजः प्राणम्यश्रुतेर्विषयधिकरणासिद्धांतो नास्तीति कृत्वा विंतयेवाविशेष्यमाह। यद्यपीति। छां
 दोग्येठितासां विवृतं वृत्तमेकैकामकरोदिति तिसृणां देवतानां तेजोवन्नानामेव निवृत्करणमनंतं हं व
 तिनगगनबवनयोश्च त्रयतेजः प्रथममिति स्थूलोत्पत्तावपितदुपचार इति। संप्रदायदेवनापंचीकरणं
 यद्यपि स्थितं। तथापि युक्तिद्वयत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभं। पृथिव्यवनच्छात्मा त्वंगगनेष्वनेन वेतु। रूप
 सत्वमहत्त्वाभ्यां वाक्ष्यत्वं प्रसज्यते। अहं भूयस्त्वतः क्षीत्याद्यविभावनकल्पने। व्यवहारपथाऽप्रा
 सथापंचीकृतिर्भवेत्। अनपेक्ष्य फलं वेदसिद्धे तेष्वप्येते यदि। त्रिवृत्कृतिः क्रतापंचीकृतिर्नैकचन
 क्रता। तस्मात्सुष्ठु चेततेजोवन्नानामेव निवृत्करणस्य विवक्षितत्वादेति। पंचीकरणमेवं। पंचभूता

कळम

॥६७॥

व्याप्तिमन इत्यर्थः। संकक्षादि वृत्तिव्यक्तीकरणात्मकं तत्कारणमिति यावत्। सत्यमित्यस्याऽर्थमाह आकाशा
दानीति स्थूळानीत्यर्थः। तेषु हि पृथग्व्यादिभूतत्रयं अपरोक्षत्वात् सदा काशोपरोक्षे भूत्वा तुल्यमित्यस्य
शब्दप्रयोगः। कर्मसृष्टिं सिद्धवत्कृत्यश्रुत्यां कर्मसु चेत्कृतं तामाहुतेत्येति। सप्तमीनिमित्तार्थः। तानमय
मित्योपाधिकमौक्षणमुक्तं। आनात्प्राण इत्यत्र पंचम्याः क्रमार्थं त्वं स्त्रीकारादि हापितस्य संगमाशंक्याह
पूर्वस्मादिति। नियतपूर्वकाळवर्तिकौलैरणत्वंतच्छब्दार्थ इत्यर्थः। नियतपूर्वसतः सर्वज्ञाज्ञापमानस्य
हिरण्यगर्भव्रजणः परकाळवर्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याहु एतदिति। नामदेवदत्तरत्यादि। मुमु-
क्षोऽप्येतानि सुखेति सूत्रार्थानुकर्षः। अथवा भूतप्रधानात्मोपदेशश्च मुक्तिरिषोथी। यदवादेयत्वाद्येभू-
यत इति। तत्राहु संशये चेति। द्वितीये स्थितं। विशये प्रापदृशनात्। वत्समाळ भेदः सनिकांता हि यशव-
इत्यत्र किमाळ भतिर्यनिमत्कर्म किथान उत स्पर्शमात्रवचन इति संशये वाच्यं। श्वेतमाळ भेदेत्यादा-
वाळमिति कैः प्राणि इव्यसंयुक्तो यजिमत्कर्म किथानो दृष्ट इतीहापितथात्वे प्राप्तेराहानः वायव्यादौ इव्यदे-
वता संवधाद्यागप्रतीतेर्यजिमत्संपन्नानि धर्मप्याळ भतिः इह तु न। इव्यदेवता संवधाभावात्। किंतु
गोरोठनादिसंस्कारकर्मसंनिधौ श्रवणात् स्पर्शमात्रसंस्कारकर्मवचन इति। प्रकृते वैषम्यमाहेह

॥६७॥

सर्वज्ञप्रकृत्येति। यः काळकाळे गुणी सर्वविद्यार्तिती। प्रधानकारणपक्षेपि योजयितुं शक्यं तदति सर्वशक्तिं
 तावत्प्रधानस्याप्यपद्यत इति च भाष्येऽपि कारदर्शनादनवधारणे नात्र पूर्वपक्ष इति केचिद्भाव्यते तद्भाव
 त्रयत्वपिकाशविति। इह हि गोणश्चेदितीक्ष्णगोणत्वज्ञां कामुरव्येक्षणवतो ब्रह्मणः कारणत्वा संभवनिश्चय
 वत एव तत्प्रधानानवधारणं। तत्परतयैव वेदांतवाक्यानि योजयंतीति च भाष्यं विपर्ययेण पूर्वपक्षं द्योतय
 ति। यदा योगश्चर्या तू सत्त्वं निरतिशयत्वं लक्ष्मणवतितदा तत्सर्वज्ञत्वे जीववतीति सूत्रार्थः। निरतिशयत्वं
 सत्त्वं सत्त्वाऽर्थज्ञानस्य निरतिशयत्वसाधनेनोपपादयति तत्तुरवाव्यति। कुवळवद्वरं। तानत्वं निरतिशय
 किंचिदश्रितं स्याति शयवृत्तिजानित्वानुपरिमाणत्ववदिति समुदायार्थः। निरतिशयत्वेक्यं सर्वविषयता नहि न
 भः परिमाणं सर्वविषयमत आह दमेवेति। ज्ञेयभूमा हि ज्ञानभूमा ततो निरतिशयत्वं सर्वविषयत्वमानयतीत्यर्थः
 अपि भाष्येव कारणत्वेन व्याख्याताभ्यां। सिंहावळोक्तिरनेति पुनरुक्तिपरिहारः। चकारो विशेषवाचेनुश
 वृत्तमानार्थः। ननु नुमानसिद्धांनुवादेषु वेदांतेषु कथं मीतिश्च वृत्तनिर्णयस्तत्राठनाम नृपेति। प्रवे
 दपि व्यतेत कपादे। योर्वाप्येति। योर्वाप्येति मुपक्रमोपसंहारौ। परामर्शो मीतिरपि निर्देशः। एकिर्वासांता यो मुख्य
 वृत्तावऽदेत देवं जगद्गीजं सवाभाष्ये तेने मुख्यो न प्रधान इति। ननु ब्रह्मणि प्रकृतिर्मुख्या प्रत्यय
 कं मुख्य इति वां कतेन न्विति। अतएव नित्यज्ञानत्वादेवायदवाद्यपरिणामित्वान्न ज्ञानं ब्रह्मण इति तत्रा

येनेवेदितृशक्ती कार्ये च तानात्रिषे नास्मत्तोपरिणामित्वादित्यर्थः । प्रधाने तु परिणामित्वाहस्ति संभव इत्यर्थः । न च
 परिणामित्वाभिप्रायः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामन आह एकत्वाच्चेति एक रूपत्वा निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथवा
 उपरिणामित्वसाधयति निरवयवत्वादिति यावत् । ननु चेत्तत्त्वादपरिणाम्यति सर्वतस्त आह स्वरूपेति
 अहति कं सर्वविषयपरिणामरहितं नत्वा ह तत्ताना जीवा ब्रह्मत्वनाह तं किं न सर्वतस्त आह न च स्वरूपेति
 तान कं त्वं हि ज्ञातृत्वमित्यर्थः । अंगी कृत्यापि स्वरूपस्य कार्यसाधमाह कार्यत्वेवेति । स्यादेतत्कथं मचेतनानाथे
 छितं प्रवृत्ततात आह भोगेति पुंसं रूपार्थे न प्रत्युक्त आह तत्तत्सावनादिः प्रधानं स्वरूपं संयोगः प्रधानस्य पु
 रुषं प्रतिपद्यते छिन्नः संबन्धस्तं निमित्ता सर्वं गच्छति । गोप्यं हि त्यादिसूत्रनिरस्याः सौकर्यार्थमेकत्र छिन्न
 तितदैक्षतेत्यादिना । वृद्धाः श्रवणं चामि नः । यत्तत्पुरुषस्य शिरो ह वा आग्नेपोह दयमुपां शुद्ध्या जरति प्रवृत्ता
 श्रेय प्राप्त च च नानु प्रधानं कर्मोपां शुद्ध्या जरत्युत्काळोकेषु दाहरेति । यथाग्नौ सादि अग्नयः श्रेष्ठः । कथं नित्यस्य जी
 वस्य प्रधाने व्योम आह प्रधानो होति । प्रधानस्यां श्रुतौ गुणस्तस्यो देक जीवो निद्रां कुर्वन्तत्र ममः इव भव
 त्यतश्च विवेकाभावाच्छ्रुतौ प्रमाणविपर्ययविक्षेपे कनिद्रास्मृतय इति सूत्रोक्तं निद्रातो अन्मा ह तयोऽका
 वं प्रत्ययं ते प्रतिगच्छत्यस्मिन् नित्यभावप्रत्ययमस्तदा लब्धवना जीवस्य यावत्तुः सानि देति पार्त जलसूत्रार्थः ॥

कश्च

देवर्तमानोपशरीरः। अट्टिरपि टित्यक्तत्वं वासं युक्तोपितामहमिति। नास्मिन्मन्यते। अशरीरत्वादेवामृतः। प्राणि
विजीवतीति प्राणः निरुपाधिः सन्नित्यर्थः। एष च त्रहैव। तच्च त्रहते ज एव विसर्गं ज्योतिः। परमाणुं विवेकते
उच्यते। एवमित्युक्तं। तद्वत्त्वात् तत्र ज इति वैयादिस्य त्रहते जना। परमाणुं परमाणुं नदोषसकृत् क्षणान्वितं। यमाप्ति
स्यति सत्त्वं तं तं वदे पुरुषोत्तमं। ईहते। कार्यन्वयमिति शब्दे क पुरुषार्थ एवकारः। स्वयं पुरुषार्थ इति संबन्धः। य
दि सत्त्वं तं वेदां न प्रमाण्यं सिद्धं किमधिक रणांतरेणात आहृतं वेति। सर्वं जे जगत्कारणे समन्वयं प्रदर्शनेन
चेतनं तद्विष्णुप ८०। द्विष्ट। तदा द्विष्ट समर्थत इति संगतिः। प्रयो जने तु तत्त्वमसीति सकृदुवाच प्रधाने कस्मै
पतिः पूर्वमप्ये सिद्धांते तु चेतनस्य प्रमेयमिति। जीवाणुयतिरिक्तेति कारणस्य जीवस्य तिरेकेण जीवा एव स्वकर्म द्वारा
कर्तार इति मतं निरस्तं। अणुयः तिरेकेण अणुसंघात वादः चेतनग्रहणे न प्रधान वादः परमाणुवदिति सिद्धांता
दे इति दिष्टौ ग्रहणेनेति सांख्यद्वय इति भाव्य इति। अनुमानवाक्येति। सिद्धांते अनुमानानि च कीर्तयन्तु तदाभा ज
सा इति। ज्ञानेति सर्वज्ञ न नशक्तिः सर्वविषय ज्ञानेन त्रहणेन तत्। कृतस्त्वस्य ज्ञानेति सा शक्त्यभावात्। ज्ञानक्रिययोः श
क्तीन् ज्ञानक्रिया शक्ती तयो रभावा दित्यर्थः। यस्यापि किं विना ज्ञानं न शक्तिः किं विना ज्ञानं शक्तिर्वान स
भवति। कृतस्य सर्वविषय ज्ञानं न शक्तिः सर्वविषय ज्ञानं न भवेतां शक्तिद्वयाभावे हेतुमाह्य परिणामिन इति। का

विरहं कृतं। पुनरुत्पत्त्यंतरा गच्छामावः। अपापविहो धर्मा धर्मराहितः। भाष्ये अनाथेयातिरायत्वे नित्यं पुनरुत्पत्त्योः पू
र्वसिद्धवैकल्यदुहेत्वोः सिद्धिमेतौ मंत्रौ दर्शयत इति बोद्धव्यं। आत्मानं साक्षिणं अयं परमात्मा स्मीत्यपरोक्षतया ज्ञा
नीयाच्चैकस्मिन्पुरुषः पुरुषः। नेच्छद्वात्मसाक्षात्कारस्य दुर्लभत्वप्रदर्शनार्थः। अथ व्यतिरिक्तमात्मनः किं फल
मिच्छन् कस्य वा पुत्रादेः कामाद्यप्रयोजनाय तदव्याभनिमित्ततया शरीरस्य तत्पमानमनु तदुपाधिः संज्ञादेन संनयेन
निरूपयात्मा तद्विनिर्णयनान्यदस्ति प्रयोजनं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः। य आत्मा चतुर्थेऽथात आदिशोनेति नेति वा
को न विश्वदृश्यनिषेधेन व्याख्यातः संघर्षपक्षमेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः। यथेदियादिभ्यः परं परमासीन्नैव
पुरुषादस्ति किं वित्यरे सापुरुषलक्षणकाष्ठा अरुवधिः सूक्ष्मत्वमहत्वादेः सैव गतिः परः पुरुषार्थः। यस्त्वदुदा
हृतसविशेषे ब्रह्मणा पृथिव्यैव यस्या यत न मित्यपक्रम्योपन्यस्तानामर्थिमानं तमोपनिषदमुपनिषद्विद्वेदविद्वे
यविशेषणस्य व्यावर्तकत्वादयमर्थोऽव्ययते। पुरुषत्वात्वापृच्छा मिहेवाक्येति। याज्ञवल्क्यस्य प्र-
ब्रह्मसमश्नत इति पूर्ववाक्ये जीवमुक्तिरुक्ता। तत्र देहेवर्तमानोऽपि पूर्ववन्नसंसारोऽप्यत्र दृष्टान्तः। तत्रैव
भूतजिह्वनिवपनीजहित्वं क्व वळ्मीकादौ प्रत्यस्ता प्राक्षिप्ता। मृता प्राग्वद्विनात्मत्वेना न क्षिप्रता। शरीरव
र्तेत। एवमेवेदं विद्वच्छरीरमुक्तेन पूर्ववदात्मत्वेना न क्षिप्रतं शोते। अथाप्यस्य स्थानीयो जीवमुक्तः शरी-

कळ

॥६४॥

नीमात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्प्रमातरि कृत्यनुपपत्तेः तस्मात्प्रमातापिन ज्ञेयः किं पुनस्तत्साक्षीत्यर्थः । यद्वावाज्ञाहे
नानभ्युदितं अप्रकाशितं । येन ब्रह्मणोऽसावागभ्युपगते प्रकाश्यते । इत्यविषयत्वं उपन्यस्याह । तदेवात्मभूतं ब्र
ह्माह । तदिह कळना अपोद्ये सैवकारार्थः । ब्रह्ममहं तममिति त्वं विद्विहे शिष्याम दुष्पथिविशिष्टा देवता ही दमित्क
पासते जनार्दनं ब्रह्मन विद्विहेति । यस्य ब्रह्मात्मतमविषय इति निश्चयः । तस्मै तद्ब्रह्म तं सम्पृक्तं तातं यस्य पुनर्म
तं विषयतया मम ब्रह्मेति मतिर्न स वेद ब्रह्मणेदुद्विह्वान् । एतौ विद्वद्विद्वत्पक्षावनुद्वेयमेवेति निमज्जति ।
विषयत्वेनाविज्ञातमिव ब्रह्म सम्पृक् विज्ञानता । विज्ञातमेव विषयतया भवति यथा वदयि ज्ञानं तां । दृष्टेऽनुभूते
ज्ज्यायाः कर्मभूताया दुष्टारस्य भावभूतयानि त्यदृष्ट्या व्यापारं दृश्यया न फलयेः । विज्ञाते तु द्विधर्मस्य नि
श्चयस्य विज्ञानात्तारमिति पूर्ववत् । तयोर्जीवपरयोर्मध्ये एको जीवः विषयकर्मफलं अन्यः रमात्मा । किंवा
कश्चित्पश्येत्येव नानि आत्मीयशरीरं आत्माशरीरादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । एको देवो गूढः सुखः सर्वव्यापित्वं
न गगनं वनं किंतु सर्वभूततरात्मा । कर्माध्यक्षः कर्मफलप्रदाता । सर्वभूतानामधिपः सर्वो धिज्ञानः । आत्मीयदेवो
ब्रह्मेति । जैतन्यस्य भावरस्यर्थः । केवळे दृश्यवर्जितः । निर्गुणो ज्ञानादि गुणवान्न भवति । स आत्मा परितः समं तात
अगावः सर्वगतः । शुक्रमित्यादयः साक्षात्पुच्छिगत्वेन परिणयोः स इत्यपक्रमात् । अकायोच्छिगशरीरवां जितः ।
अप्रणीतः अक्षतः अस्तो विरः शिशरहितः । अजं जारुनाविरत्वभ्यां स्थूळं देहशठितमुक्तं शुक्रं इति वात्वा शुद्धि

॥६४॥

राकृतः मनु रित्यादीनां शब्ददृशः। सारदा जादयः षट् त्मवयः परविद्याप्रदं पिप्पळादंगुलं विद्यानिः क्रया
न्यमनुनूषमन्यदं पश्यंतः पादयोः प्रणम्य प्रोचुः। त्वं त्वस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्याज्जगदं मे स्य विद्याया जनयितु
त्वान्। इतरो नुशरीर मे व जनयेत जनयेत त्वमापि सिद्धस्यैवा विद्यानिवृत्तिमुखे नेत्याह। परत्वनः अस्माना विद्या
महोदधेः परमपुनरावृत्तिं लक्षणं पारतारप्यसि विद्यास्तु वेनेति प्रश्नोपनिषन्। अतं त्वेव मरुत्यादिः लोकोऽपि
विः सनकुमार नारदसं वा दूपा। तत्रापि तारया त्वित्यंतमुपक्रमस्यैवाक्यं। शेषमाख्यायिकोपसंहारस्त्वैवा
क्यांतरं। मेममभगवद्दृश्येभ्यो भगवत्सहस्रोभ्य रदं श्रुतं। यत्तरति शोकमनस्तापकुंमैतार्थबुद्धिमात्मविदिति।
सोढुमनात्मवित्वोच्छोचामि। अतस्तमांशो कस्तो गच्छेत्तारमं तं भगवान्स्त्वारयतु आत्मज्ञाने पुननेति। वक्कळादिः
वदितरं जकोरागादिः कषायो नृदितः ह्याळितो विनाशितो यस्य स्तानवेराग्याभ्यासक्षारजुळे ने। तस्मै नारदाय उत
तमसोऽविद्यालक्षणान् परं परमान्यं तत्वं दर्शितवान्। संवर्गविद्यायां श्रूयते। वायुवयसंवर्गो महावाज्र
रुद्धमति उपशाम्यति वायुमेवाप्येति प्रकीर्तते। महासूर्योऽस्त्रमेति वायुमेवाप्येति। यदा चंद्रोऽस्त्रमेति वायुमेवाप्येति।
महापुच्छुषंति वायुमेवापि यति। वायुत्वे वै तात्सर्वात्सर्वं तत् इत्यधिदेवतमथाऽध्यात्मं प्राणोवा वसंवर्गोपदावे
पुनसः स्यपि ति प्राणं तद्विवागप्येति प्राणवद्वतः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इति। तद्वत्प्रविदितात्कार्यादन्यदेव। अथोऽपि
आविदितात्कारणादपि उपरि अन्यदित्यर्थः। येन प्रमात्रा रदंसं वस्तु विज्ञानातिच्छोकः तं केन करणेन विज्ञा

मन्मनो यस्य नास्ति सोऽमुनाः क्रियाशक्ति मत्प्राणनिषेधेन तत्प्रधानानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानशक्ति मन्मनोनिषेधेन
 तत्प्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि च स विषयाणि निषिद्धानि। यस्मादेवं तस्माच्च शुभाः शुद्धे इति। स्वभाद्यवस्थाकृत
 कर्मस्य कर्ता केत्युक्तं सप्तत्रिंशत्किंचित्पुन्यत्पन्नं वा गतस्ते न भवतीति पूर्ववाक्ये तत्र हेतुस्त्यते असंगो ही
 तिमूर्तेरिमूर्ता त एषां संसृज्यते। आत्मान्वयं पुरुषो न मूर्तः अतो न केन वित्सृज्यत इत्यसंगः अतो न कर्ते
 ति। यमधिर्मतत्कळ सुखदुःखवाच्य कृतानु कार्यप्रपंचान्। अकृता त्कारणात्। अन्यत्र पृथग्भूतं कृतादे
 काळादप्यत्र ते नानवच्छेद्यं यत्परमं तद्वदेति मृत्युं प्रतिन वि केतसः प्रभूः। अस्य विदुषोऽप्रचुत फळाधिके
 मणितास्मिन्परावरे ब्रह्मणि आत्मत्वेन दृष्टेऽभीयंते परं कारणं। अवरोकार्यं तदुपेतदर्थिज्ञानो ब्रह्मणः
 स्वभावमानं ह विद्वान्। यदास्मिन्नेह जळे सूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्मजीवानि धतं तां चार्थेण वैधमानमात्मान
 मेव विधूतं केन नम वै विदितवत्। किं सांख्यमत इव दैतमध्येना अपितु अहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति। तस्मा
 देव विज्ञानादविद्या कृतसर्वत्वनिवृत्त्या तद्ब्रह्म सर्वम भवन्। यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानत
 रतियः सर्वात्मभावो विद्याविशक्तः नृणात्मनित्तवात्मानकाळे आत्मैकत्वं पश्यतः को मोहः। तत्तत्पदच्छेदं ब्रह्म
 एतदात्मभावेनावस्थितं महमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव दर्शनादृष्टिर्वा महेवाख्यः परं ब्रह्म अविद्यानिवृत्तिर्वा
 राप्रतिदृष्टं प्रतिप्रभवात्किळेति ठवाद्यो व्यवधानेन संबधनीयः। एतस्मिन् दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रका

माभूत्तुल्ये पृथिवी गोळकादीदंबुहियाद्यं प्रागुत्पत्तेः अतस्तुमहदादिकं किमासीन्नेत्याहैकमेवेति। स्वकार्यपति
 तमन्यत्रासीदित्यर्थः। मृदोद्यताकारेण परिणामयितुं कुभकारवत् किं स तो अन्यनिमित्त कारणमासीन्नेत्या
 हाद्वितीयमिति। आत्मातीत्यात्मा परमकारणं वेदति जगतः प्रागवस्थां स्मारयति। इदमित्यादिपद व्याख्यात
 र्वावन्तदिति प्रकृत आत्मा परामृश्यतोऽपरं होमया किः पुरुषनृपदेवैर्यै इत्युक्तः। ननु सकप्रयोगस्तु विधेयं प्रकृत
 चेक्षः। तदेतदेव यद्वत् तद्वर्कं व्यहणमित्यत आहा पूर्वमिति। नास्म्यपूर्वकारणं विद्यते इत्युक्तं। अकार्यमित्यर्थः।
 तथा नास्यापरेका ये वास्तव विद्यते इत्यनपरे। अकारणमिति वत्। नास्म्यंतरे जायंते अंतरा व्ये विद्यते इत्यनत
 रं। हाडिमादिव लघुगतरसान्तर विधुरमित्यर्थः। एवं विधमस्य दपिकृदस्य मेतदनात्मकतया वाच्यमस्य न विद्य
 त इत्यवस्था मिति। यत्पुरस्तादित्ये विद्यादृष्टीनामब्रह्मेव प्रतिभासते तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मेव वस्तुतस्तत्त्वार्थः।
 तथापश्चादक्षिणतरस्यादिमंत्रशेषेण सद्योऽत्मत्वमवगतं। संपतत्यस्मादमुं व्योमं कफळभोगायेति संपा
 तः कर्मतद्यावत्तावदुचित्वा आवर्तत इति। इहं श्रौतं। पूर्वस्मार्तं इतदानं। परमार्थतः शरीरसंबंधरहितं वा
 वएव संतं भवतं तस्मात्मानं वैषयिके प्रिया प्रियेन स्पृशतः। परमार्थतो शरीरशरीरेष्वनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थेषु
 तं नित्यं। महांतं। महत्त्वमापेक्षिकमित्याशङ्क्याह विभुमंतमंतम्यभेदनिषेधार्थमाहु आत्मानमिति। इदं श
 मात्मानं मया योरोधीमानं शोचति। प्राणः क्रिया शक्तिः मान्यरमार्थतो न विद्यते यस्य सोप्राणः। तथा ज्ञानशक्ति

दितः स्यादतो नोक्त दोष इत्यर्थः । ननु यद्यत्वेष्टुरात्मभूतं ब्रह्म किमिति तर्हि संसारे न च कास्ति तत्राह उक्तमिति ।
 प्रमात्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुतांसीह वक्तव्यत्वात् तन्निवृत्तौ हेत्वभावात्कळाभावं उक्तः सनवाध्यस्य प्रमात्रादेः
 प्रमानुत्पादकत्वापातादिति शंको तत्र त्वेन तृतीयश्लोके व्याख्याति स्यादेतदिति । यदुच्छीकंतन्नप्रमाहे
 तुरिति व्याप्तिप्रशिक्षिष्यति एतदुक्तमिति । यत्तत्त्वयते नु भवोन सपारमार्थिको यः पारमार्थिको न स उत्पद्यते
 तस्याप्रमाणान्न कथं पारमार्थिको नु भवत्यतिरिक्त्ययमिष्टप्रसंग इत्याहु न चायमिति । वृत्तावपि प्रतिविवेकनि
 र्वासा सत्योस्ति तत उक्तमेकांततरति । ननु वृत्तिरूपसाक्षात्शेष्ठीकत्वा रविद्यात्मकः कथमविद्यामुच्छेद्या रविद्या
 वाक्यं च विरोधिनं तं जनयेदत आहु विद्यात्विति । अस्मीकस्यापि सत्यविषयत्वा रविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तिः । दृष्टव्यं
 प्रोपच्छेदं बुद्ध्याद्यादीनां शोषादानां विद्यानिवर्तकत्वमिति भावः । अविद्यामयी वृत्तिर्यद्यविद्यामुच्छेद्या तामेव स्वनि
 वर्तिकां विद्यां जनये होमयथाप्युक्तमार्गेण न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्यावृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन
 सहिते मोवेदसोऽविद्योपदानत्वेन तन्मप्यावृत्त्या तदुपादनं मूलमविद्यां नीत्वा स्वरूपभूतविद्योपच्छितममृत
 ममृत इति । अनेरर्थः । भाष्ये दाहृतश्रुतयो व्याख्यायते । उत्तरनामिततदधिकरणसमाप्तौ श्रुतयो व्याख्यायते ।
 सदेवेति । सदेत्यस्ति तां मात्रमुक्तं एव शब्दोऽवधारणार्थः किं तदवधार्यतरत्मत आहु । इहमिति । यदिह व्याकृत
 जगदुपपत्तिरिति तदप्युक्तमिति विस्तृतं रूपपादेत्यागेन सदेवासीत् हेतौ अप्यप्रियदशनेति श्लोककेतुः पित्रासं बोध्यते ।

निदानिवर्तकत्वमित्यर्थः ॥६॥

पुरुषेण न तु ज्ञापयंतीति साध्यमिति चेत् यि ज्ञानास्तत्प्रमाणानीति यावदतो नित्यसिद्धा इति ब्रह्मावगमे ते
 निरुपविशेय इत्याहुः प्रमादित्येन न रतिः। न ही हेतुभाष्यस्य प्रतीकोपादानं। न हीत्यादि निर्विषयाणीत्यंतं भाष्यं
 व्याख्यात्येते हीति। विधेयनिवेधेयवाऽकार्यभेदः साध्यसाधनादिपदार्थभेदः स्वभावाद्यर्थभेदश्चादौ ताव
 गतौ न भवति इति भाष्यार्थः। प्रज्ञेमातृकाणीत्येतद्व्याचष्टेन च कर्तृत्वमिति ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। निर्विषयाणीत्य
 प्रमातृकाणीति वदुः प्रीतिविशेषणपरो तथा सति हि विषयप्रमातृनिवेधेयसिद्धिः। भाष्ये चकार करणनिवेधेय
 र्थरत्याहुतदिदमिति। साध्यस्थप्रमाणशब्दोभावसाधनत्वेन। ज्ञानवाची ततः चकारेण करणनिवेधेयः।
 पुत्रादावुचित्यनिमानो गोणात्मा चेत्तर्हि मुख्यत्वेना किं गुणसाम्यं प्रत आहयथेति। वाहीको नाम दशविंशो
 वरान्निवासी तच्छब्दोक्तः। पुत्रादेरुपकारकत्वा रोपाद्यजात्मानिमानस्तास्मिन्निवृत्ते ममत्ववोधनेत्याहुः गोणा
 मन इति। श्रवणादिप्रमाणवधिमुक्ता प्रमित्यभावमाहुः न केवलमिति बोधीती नंतपाटोरप्यव्यातः। सप्तम्यंतस्त
 निगदव्याख्यातः निषतशक्तत्वं हि कारणत्वं प्रमात्रादिष्वज्ञानकारणं। तस्मिन् सकृदुदित तत्त्वसाक्षात्का
 रान्निवृत्तेनोक्तं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थः परत्वेन प्रथमाह व्याख्याय प्रमातृत्वमेवास्ति नोऽज्ञावान्मोक्षस्यापु
 मर्थतेति त्रिं का द्वितीयाह व्याख्यायानिरूपति न च प्रमातुरिति। अन्येष्टव्यः परमात्मोत्वेष्टः प्रमातृत्वोपेक्ष
 त्वेति ताद्विद्वेकरसान्निधिं भूततोऽप्यस्तप्रमातृत्ववधेयमुपेक्षितं तज्ज्ञानमेव पाप्मदोषादिरहितो न्विष्टो वि

वाहीकशब्देनोक्त इत्यर्थः ६

जनायाः संप्रति तत्र न कळार्थं माविहिताया अपि हेतुभावोपलब्धं भवति । प्रथमसूत्रं तु शास्त्रीय विषयफल
 निरूपकं न विधि विचारपरमिति किं च । प्राथम्यं च वृणादेर्न भवता मापि संमतं । गुणकर्मत्वमत्रैव भा
 व्यकृद्भिर्निजुद्गवेपादेत्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येतेत्यादिनेति । इत्थं कर्ममथत्वादिति गांधर्वशास्त्रा
 भ्यासवदपूर्वा नपेक्षतया साक्षात्कार हेतुतोक्तं त्वर्थः । गुणकर्मत्वाप्येवमाणशेषो यथा वद्वतादि
 उपयुक्तशेषो वा यथा कृतप्रयोजनप्रयोजनशेषो ज्यस्य हविष्युश्चारणं प्रयोजनशेषेण हवीष्यसिद्धिश्च
 दिति विहितं । तदिहाऽत्मन उपयुक्तोपयोऽयमाणात्वाभावान्नतद्विलयं मननादि गुणकर्मसादृश्यं
 ति । ननु च वृणादि संस्कृतस्यात्मनः साक्षात्कारस्यैव जन्मस्य रूपप्रयोग इति च वृणादिगुणकर्मत्वमिति ।
 ॥६९॥ अतः योपयोगिन एव गुणकर्मत्वात् । दृष्टे तु साक्षात्कारोऽपूर्वभावेन तदयोगादिति । ननु वात्यक्रियावि
 धिः प्रथमकांडे गतो मानसज्ञानविधिविचाराप्युत्तरागारे चरति संज्ञां कथं हार्थमारभ्यमाणं चेति भा
 व्यं । अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतः प्रमाणावसानत्वमयुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसंगादित्यसंख्य
 ज्ञानपरत्वं तद्वत्त्वात् तद्वत्त्वात् तद्वत्त्वात् । विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति विधयोहीति । अंशभावनाहि
 धर्मः । अथ विधायि यः साध्यादिने दादियेष्ठानास्तद्विवक्षा । अपि च ते तुष्टेयं यममुपदिशतस्तदुत्पादिनः

॥६९॥

मृग्यं नृणां देवैर्गर्जितं समानाने कथमोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धं नृपलब्धं व्यवस्थातश्च विशेषाये-
दोविमर्शः संशयपरातिप्रमानधर्मः साधारणधर्मः अनेकस्माद्वा दृष्टोऽसाधारणो नैकधर्मः। एव
मिदं विपर्ययनियमकं दृष्टं नास्तीत्युपपाद्या कस्माच्छब्द एव भावे प्रायस्त्वाहातरति। कथं तर्हि दृश्यमान
विपर्ययनियमस्तत्राहानेनेति। दृष्टं हेतुं प्रतिविध्यकार्यं नियमप्रतिज्ञानताभाव्यसरेण दृष्टं कर्महेतु
वेनार्थादुक्तमिति। ननु तदपि समं किं न स्यात्तत्राह तच्चेति। अतिस्मृतीरिति श्रुतीः स्मृतिर्वेत्यर्थः साक्षा
त्कारो हि दृष्टं फलं तादर्थ्यं मननादेर्वदन् भाव्यकारो विधिर्न मूल्यत इत्याह तदिदमिति। अत्रैकेवदे
ति। अदृष्टाश्रवणादेरवगम्ययायता कृतश्रवणादीनामपि केषां विदिह सात्कारा समुन्नेषान्। तात्का
लिकश्रवणादिविधुरवाग्मदेवादेरप्यपरोक्षज्ञानसमुद्भवाद्यज्ज्ञानतरकृतस्यैव विधिमतरेण
धनभावानवकुलमानाश्रवणादिति धनभ्युपगमेव तद्विधुररीकारप्रवृत्तप्रथमसूत्रतद्भाष्यकदत्तं
नादमुक्तिरतदभ्युपगमा इति। तन्नानतावदनुष्ठितसौधेनस्येह फलं दर्शनं तद्विधियासां। अत्र
वरतवैशेषिकाद्यसंज्ञास्त्राविणामप्यपदुमतीनां केषां विवक्षाः स्त्रार्थानवबोधे दर्शनेपितच्छ्रु
वणविध्यभावान्नापि भवांतरकृतकर्मण इह फलं जनकता तद्विधियासां जातिस्मरस्य प्राचिन्त
वेधनमुपाज्यं नुविनिश्चयप्रमातस्येह जन्मनितदादायभोगानुभुजानस्यपि प्राचीनधनोपा

कव्य

॥६०॥

निमित्तावितिप्रतिज्ञाय संशय निमित्तं वादप्रत्ययो दातुं भाव्येनुपपन्नमित्याशंक्यभ्रान्तिश्च न समाशे
पउक्तः अस्मिन् संशयस्यापि समाशेपत्वमित्याहुतत्राहुपुस्तकत्वमिति। भ्रान्तेरपुचितनिमित्तापेक्षणादक
स्मादित्युक्तमित्याशंक्याहुपुक्तकाश्चरस्येति। साधारण्यमिति दृष्टे किंतुमात्रं विपर्ययकारणमुतसा
दृश्याऽदिदोषमिच्छितं नाद्यः। यवळभास्वरहेतुपस्यश्रुतिरजतसाधारण्येसतिव्यवहितरजतनिश्चयान्
प्रागेवसांनिहितश्रुतिनिश्चयप्रशंसंगादित्यकिं धामद्वितीयं दूषयति। संशयोवेतिरुमानेधम्मोपस्यसतंभ्यो
क्तः। दृष्टेपिसाधारणेधम्मोपनिश्चयः स्माद्यनद्यन्यतरकोटिनिर्णायकप्रमाणं स्यात्तुस्थानुं वशाखा
दिदृशं न वाथ कंवा प्रमाणं कोट्यंतरउपलब्धयेतया तथा तत्रैवपुरुषत्वविपरीतनिश्चयत्वादेनैवमिहे
त्याहोपलब्धिति। उपलब्धिः साधकं प्रमाणं अनुपलब्धिर्वाधकं तयो रक्तावोऽप्यवच्छिन्नतः संश
योवायुक्त इत्यथस्तनेनान्वयः। ननुविशेषद्वयस्मृतौ संशयार्हत्वरजतमेव स्मृतमिति विपर्ययएवेति
तत्राहविशेषद्वयेति। अत्र हेतुमाह संस्कारेति। रतिश्चाहो हेतौ उद्धृष्टः संस्कारो हि स्मृतिहेतुस्तदुद्धृष्टं
तुश्च संस्कारं तस्यद्विष्टुत्रेन श्रुतिरजतोभयनिष्ठत्वेन हेतुनोभयत्रैतत्सा दृश्यं तुल्यमिति शेषतो
उत संशयमवयुक्तः न वशागादिपर्ययो विरक्तस्यापि श्रुतौ रजतभ्रमादिति। एवाव संशयः सा
कोटिनिश्चयावे

॥६०॥

त्वात्तु न स त्वतः शरीरसंबन्धाभावात्पक्षः ॥ इति स्य तत्त्वादि त्याह यत्पुनरिति । भाष्ये तच्छब्देन न त्वात्मन
 इति प्रस्तावनात्पराशर्याह तदितीति । शरीरसंबन्धस्येत्याद्यसिद्धेरित्यंतभाष्यः व्यावर्धेन तावदिति ।
 शरीरसंबन्धस्येति धर्माधर्मयोरीत्यादिप्रसंगादित्यंतभाष्यविवृणोति ताभ्यां त्विति । आत्मनि स्वतो सिद्धाभ्यां
 धर्माधर्माभ्यां जन्यं शरीरसंबन्धं प्रति प्रीयमाणो वादी सिद्धे शरीरसंबन्धे धर्मादिसंबन्धः तत्सिद्धौ शरीरादिसं
 बन्धशते परस्परश्रयेत्यपक्षे प्रापयतीत्यर्थः । धर्माधर्मत्वे व्यक्तेः शरीरसंबन्धव्यक्तेः च नरतरहेतुकत्वे
 यद्यपीतरेतराश्रयतथापि न दोषो नादित्वादि तिसत्कार्यवादी वाक्येयद्युच्यतेति । तत्र नित्यसत्यो व्यक्त्योर्न
 हेतुमत्ताऽनित्यऽक्त्योक्तकादावित्योरितरेतराधीनत्व एकस्या अप्यसिद्धे रंधपरंपराशतुष्माऽनादिकम्
 मास्यादित्याहं धर्माधर्मपरंपरेति । असत्कार्यवादी व्यक्तिकेदेनेतरेतराश्रयपारिहृतीत्याह यास्त्विति । किं त्वेव
 इति इहानीतनशरीरसंबन्धहेतुनित्यर्थः पूर्वैवात्मशरीरसंबन्धो विशेष्यते पूर्वधर्माधर्मत्वेदज्जननश्रुति
 पूर्वभाष्यधर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्मयस्य सतथोक्तः । एवत्विति वर्तमान इत्यर्थः । आत्मन्यथा स प्रस्तावोक्त
 युक्तिनिर्णयोपि क्रियासंबन्धः कथमनंतव्यक्तिसंज्ञो व इति पारिहृतीत्याह तं प्रमाहति । दृष्टात्मसंबन्धहे
 तुमिथ्याभिमानः प्रत्यक्ष इत्युक्तः । तदाक्षिप्य समाधत्तेवेति । अप्रसिद्धवस्तु कोदस्यान्यत्रान्यत्राह प्रत्ययोभाति

५

वेदक्रियाप्रसंगाभावात्। अतः का क यदुपलब्धं तादृशानि वृत्त्योपलब्धये। दासीन्यं विनिनष्टि भाष्य
 कार इत्याह। होरासीन्यमिति। ननु के पत्रसक्तक्रियानिवृत्तिः। न तावद्दूनादि प्रागभावोऽनादित्वादेव तद्वोध
 नस्य। तुपयोगान्। नापि तत्त्वैः सः प्रसक्तक्रियाया अनुदयेनैव सा योगान्। उच्यते। नूनोद्यतखड्गदेः परा
 वर्तनमुच्यते निवृत्तिरिति तस्मिन् हि नूनं न भाविष्यति। एषावनिवृत्तिर्नवर्थवोधफलं नवर्थस्तु नूनं गतेषु
 माथ नत्वाभाव एवेति। भाष्ये जैमिनीयमानर्थक्यानिधानं क्रियासन्निधिः स्यात्। यथा दादिविषयमित्युक्तं तदा
 आपस्यक्रियार्थत्वादिति हेतोस्तद्वच्छेना क्रियाार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्यैकवाक्यत्वेन प्रामाण्यमिति-
 सिद्धं तस्य च तद्विषयत्वोपलब्धत्वात्। नित्याह पुरुषाः अनुपयोगीति। पुमर्थब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदां
 सिद्धमित्याशङ्क्य भाष्यं व्याख्याय परि उशतिपदपीत्यादिना। अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्येऽवगतिशङ्क
 यि प्रायमाहुस्त्येति। साक्षात्कारस्य स्वरूपत्वान्न निवर्तकतेति तत्राहुः प्रसक्तकारश्चेति। आत्मानं
 मापश्यंसाक्षात्कारमिति श्रवणादिसंस्कृतमनोज्ञत्वे साक्षात्कारः कथं तर्हि वेदप्रापणजनितेति भाष्यम
 तआहावेति। अशरीरत्वं देहजातोत्तरकाळमिति शङ्क्य कायां सशरीरत्वं स्थानिमित्तवर्णनमयुक्तमित्या
 शङ्क्योपदीति। यदि शरीरत्वं मिथ्यात्वाद्गीवत एव तानेन निवर्त्येतर्ह्यशरीरत्वं मय्येतावत्वात् तथै

दृष्टिमानमपीष्टं वदुःखानिष्टोदपावहत्वा दानेष्टमित्यनर्थहेतुत्वज्ञापनपरं वाक्यं। एवं च पर्युदासपक्षा
दस्यपक्षस्य नानि शेष इति न शक्यं श्रुतेष्टोपापाभावत्वोपपत्तये। निष्टोपापत्वकम्पनान्। त्वमेते श्रुतं पारस्य
श्रुतविधारकप्रयत्नविधिकम्पनादिति। आपतिर्भाषिकळं। प्रवृत्त्यभावमित्यस्य व्याख्यानिवृत्तिमिति उद्यत्क्रि
यापामपोपरेतव्यमिति विवृत्तानिवर्तते ननु प्रवृत्तिप्रागभावमात्रमित्यर्थः। यथोक्ताभावबुद्धेर्दोहासीन्यस्याप
कत्वेपि षड्विंशे भागे कत्वात्तत्त्वं सहेतुनोद्यमः स्यात्। श्रुतत्वं तौ वविषयांतरज्ञानानुदयप्रसंगे इ
ति शंकते स्यादेतदिति। यथाग्निः पुनर्द्वालोपलनननिदानमिधनं दहन्नुपशाऽतोपि भवति भाविनीर्नां द्वा
ळानामुदयविरोधी एवमभावबुद्धिः द्वाणिकतया स्वयमेव शाम्यत्यपि तु न नाद्यद्वितीयताऽनवबोधदग्धा
तनिदाना उपरितनीः प्रवृत्तीः नुप। द्वीति भाष्यार्थमाह तावदेवेति। न त्वभाबुद्धिर्दोहासीन्यस्यादिनः स्था
यनकारणं येन तदभावे कारणाऽभावादिदं न भवेदपित्वपवाहनिशसि केत्याहेतुदुक्तमिति। अनादि त्व
दोहासीन्यं तदोहासीन्यं तत्रापवादनिवर्तकासंनिधावप्योत्सर्गिकस्थे निवृत्त्यंतमाह यथेति। कर्मव
कर्मः। यदोहासीन्यं तत्प्रागभावरूपत्वादुक्तमपि न निवृत्तिहेतुस्ततः कर्तव्यत्वेन प्रसवृत्तिया प्रतियोगिक
निवृत्तिरूपत्वेन विशिष्टनिवृत्त्युपयोगियद्व्यातन्नेति। प्रसक्तक्रियानिवृत्तिरूपता चोहासीन्यस्य न सर्वदा स

॥५५॥

ये

॥५५॥

अनयायादित्यत्र भाष्यस्य शंका माह ननु बोधयत्विति । औदासीन्यस्य प्रागभावतया कारणानपेक्षत्वात् दध्यात्तरति
पाठनेति । निषेधे पुनः ३३ समाप्ति आह तविधिप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थभूतं ननु नादिगतं क इत्योपायताम्रनयवा
ध्यत इत गुरुतरादृष्टा निषेधोपायता ताप्यते तो निवृत्त्युपपत्तिरिति वक्तुं लोके विधिनिषेधयोरेव निषेधोपायत्वबो
धकत्वं व्यस्यति ब्रह्मेन दर्शयति । अयमभिप्राय इत्यादिना प्रवर्तवाक्ये पितृतः प्राक्कनेन ग्रन्थे वा इदं दृश्यं गतं हि
तसाधनताया न प्रवृत्तिहेतुता प्राक्कृतं भुजंगां गुच्छिदाने च नाधुनानि वृत्तिहेतुत्वं ततो विविचि नष्टि कर्तव्य
तया सहे कस्मिन् धात्वर्थे समवेतो विद्यानिष्ठसाधनभावो तो तथोक्तो फलं देवयोस्तु विधिसाधनभावो
वगमपूर्वकत्वाभावात् दने कांतिकत्वमात्रं कथाह प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति । इत्यां ते साध्यविकलतामात्रं
कथाह न जातिनि । शब्दादीनामपूर्वपूर्वता नां प्रत्ययस्य त्र्यं विद्यादेवो वा लस्य नाभूत्ता प्रत्यक्षं व्यवहारे
सर्वेषामभावादित्यर्थः । पवतीत्याहो प्रतीतापि भावनान प्रवर्ति केति त्रैकात्म्यं वच्छिन्नेत्युक्तं । इत्यानुपूर्व्यं हि
हः कार्यकारणभाव इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनपरं । इहेत्यादि सिद्धमित्ये तमिह निषेधोपायता वगमस्य प्रवृत्तिनिवृ
त्तिप्रतिहेतुत्वं प्रदर्शनपरं इति विवेकव्यं । ननु कर्तव्यतेस्तथा नत्वविशिष्टव्यापारपरः शब्दोक्त किं धर्म
मात्रपरत्वेन तत्राहानन्य लभ्यत्वादिति । व्यापारो लोके सिद्ध इति न शब्दार्थ इत्यर्थः । ननु हननादिषु प्रत्यक्ष
दृष्टेस्तथा नत्व कर्तव्यत्वयोर्निषेधुमशक्यत्वात् कथं मभाववुद्धिरिति भाष्यमत्राह निषेधोपायता चेति

॥५५॥

नर्थक्यमपि धानादिह क्रियावाचः कार्यवचनः अकार्यार्थानां त्यागनर्थक्यं नियोगवादे नोर्मतेन भावार्थाविष-
 यणानिर्देशास्याप्यभावार्थत्वादिति। निवेधेषु भावार्थाभावान्नकार्यमित्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धिं शङ्कते स्यादेतदि-
 ति। विधिः क्रतिसिद्धिर्नियोगो विषयभावार्थमाहोपेतु स एव कः न तावद्वननादिस्तस्मै रागप्रोक्षेऽनुपातक्रिया-
 विधौ च षष्ठ्या प्रसंगान् अत आहु न वरागतरति। षष्ठ्या ह न न विरोधी यत्नो विधेयः प्रयोजनत्वात् न वल्लक्षणा-
 न दोषो येत्यर्थः। इत्याहेति अस्यांशो कायाभाहेत्यर्थः। अवहितान्वयेन व्याकुर्वाणां भूषणमुदाहरति न वेति। भाष्येन
 त्रइति पदं अनुरागेणोत्पद्यते नैना प्राप्तक्रियार्थत्वमित्थपरितेन न च संवध्यते। स्वभावप्राप्तहेत्यर्थानुरागेणोत्पद्यते
 नेदमनुवाहस्थं तथा सति हे सर्वमेव भाष्यं प्रतिज्ञापरस्यात् २ स्वभावप्राप्तहेत्यर्थानुरागेणोत्पद्यते तत्रोप्राप्तक्रि-
 यार्थत्वं तन्नेति। तच्च न युक्तं न त्रश्चेत्युत्तरभाष्यस्य च शास्त्रयोगे न त्रंशानिरासित्वा हेत्वदर्शनात् तन्मा भूदिति पृ-
 थक् कृत्य हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं योजयति केनेति। किमिह विधेयं न नानादिर्वा न त्रथो वा विधारकप्रयत्नो वेति-
 विकल्पक्रमेण दूषयति न नैत्यादिना। अत्र विचारकप्रत्ययत्नविधिराशङ्कितः स एव च निराकर्तव्यः इतरतु पृथङ् इय-
 परस्परशार्वचकमणनिशसार्थं दूषितं। ननु न त्रर्थश्चेन्न विधीयते तर्हि न न नानास्तीत्यादाविवत्सिद्धतया प्रतीयते
 त्याशङ्क्या हुअभावश्चेति। रागप्राप्तकर्तव्यताक हुन न षष्ठ्या प्रतियोगितैर्गसाध्यत्वभावे समारोप्यतरत्य-
 न्यः। कर्तव्यत्वाभावबोधस्य निवर्तकत्वममुक्तं सत्यपि तास्मिन् न न न गतदृष्टेष्टस्य न त्वप्रयुक्तकर्तव्यताया

समुदायद्वयानुकादस्य प्रयोजनं दर्शयितुं मासाभ्यामिदमधिकारवाक्यगतद्वित्वोपपादनं। तस्मात्समुदाया
 नुकादनेति विति। उत्पत्त्याधिकारवाक्ययोरविसंवादनं मप्याग्रेयादिवाक्येयागविधिरभ्युपेयस्याहातएववेतिअ
 त्प्राप्त्याधिकारविधौ यजेत इति दर्शनात्प्रागपि यागविधिरित्यर्थः। कृतिनिर्वर्त्यस्य धात्वर्थस्यैव नियोगावच्छे
 दकतेत्युपसंहरति। तस्मादिवि विधिनिर्योगः। एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्य व्यापकतामुक्त्वा व्यापकनि कृ
 त्वा व्याप्यनिवृत्तिनिषेधेष्वाहु तथा चेत्यादिना निषेधेषु भावात्पि न मिष्टप्रसंग इत्याशंक्याभ्युपगमेऽधिक
 माहु एवंवेति। नाम धात्वर्थयोगेति न नः पर्युदासकतान्तेन्यादिपादोत्वाख्यातयोगात्प्रतिषेधोभाति नत्रानी
 ॥५॥ न्युपवच्छेदः पर्युदास इत्येको दोषोपरश्च विधिनिषेधविभागोपर इत्यर्थः। प्रजापतिव्रतन्यायं विप्रजने नि
 षेधेषु तदभावात्तेनैवेति। तत्राहितस्य ब्रह्मचारिणो ब्रतमित्यनुष्ये यवाचि व्रतशब्दोपक्रमे कस्मिंश्च वाक्ये
 प्रक्रमधीनत्वादुपसंहारस्याख्यातयोगिना नत्राप्रतीतेऽपि प्रतिषेधोऽनेन नुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते। धात्वर्थयोगेन व
 पर्युदासोऽक्षणीयः। तथा चेच्छ्रृणुविशेधिनी क्रिया सामान्येन ग्राह्या। तद्विरोधेषु तस्यां च सर्वक्रिया प्रत्या
 सन्नः संकल्प इत्यवगतं। ईह इति तु संकल्प ईहण पर्युदासेन नाद्रियते ततो नीहण संकल्प ईहण युक्ताने
 व निषेधेषु संकोचकमस्तीत्यर्थः। एवं निषेधेषु भावात्पि भावमपि ध्यायत द्यात कृति वियोग मोक्षभावमाहु तस्मादि
 ति। तदयं प्रयोगः विप्रतननियोगावच्छेदकमभावत्वात्सम्मतवदिति। क्रियाशब्द इति विभागभावेऽक्रियार्थनामा

प्रकृत्युपां तु पौर्णमास्यां नूपाव न नान् एव समा म वंति । यदा ग्रे यो ह्य क पाळोऽ मास्यायां च पौर्णमास्यां वा
 तो भवति त्रिंशं शुभा जमंतराय जति ताभ्यामे तमग्नीषोमीयमे का दृश क पाळं पूर्णमासे प्रायच्छत् । ऐ इं ह ध्यमा
 वास्यायामेदं पयोमावास्यायामिति । यथा य एवं विद्वान् पौर्णमासी र्धजने प एवं विद्वान् मावास्यां यजत इति । तत्र सं
 देहः किमिमां यजती कर्मणो रपूर्वयो विधा तारा बुतत्र कृता ग्रे यादिया गानां समुदायस्यानुबहितारा विनि । तत्रा
 भ्यासात्कर्मंतरविधी । नचंद्र अदेवतेन स्तः । वाज्यस्य साधारण्यान्मात्रवर्णिक देवता ळाभाच्च । । अत इय
 भागक्रमेति च तस्योनु वाक्यामंति । द्वे आग्नेय्यो द्वे सौम्ये ते च क्रमाद्वक्षीयसा वाक्येनाज्यजागाभ्यामपाच्छिद्या
 नयोः कर्मणो विधा स्येते । एवं हि समाभनंति वार्तपौर्णमांसे मृत्येते हृथत्वती जमा वास्यायामिति । वृत्रघ्नपद
 वत्यो वार्तद्वी हृथ न्वत्य ह वत्यो हृथत्वती । तस्मात्कर्मंतरविधिः इति प्राप्तेः । धीयते । प्रक्रियतरति अ क
 पुण्यप्र कृतानि कर्मणि पौर्णमास्यमावास्या संयुक्तवाक्य योऽ राळवने । कुतः । रूपावचनात् । औवाज्यस्याभेपि
 देवतान्छभ्यते । नचमंत्रवर्णेभ्यस्तत् ळाभस्तेषां क्रमादज्यभागशेषत्वात् । यतु वाक्यं वक्षीयति । सत्यं वळव
 द्वापिनक्रमस्य वथ कर्मविरोधात् । क्रमावगताज्यभागशेषत्वात् । गमा वस्थानु वाक्यापुगळ द्वयस्य पौर्णमास्य
 मावास्या काळयोर्विभागेन प्रयोग व्यवस्थापकत्वात् । काळोऽमीमौ शब्दो नूदौ न कर्मणि । काळ इ योपहितकर्म

॥ अत एव ज्ञातमग्नीषोमस्य वाज्यस्य नावुपां शुपौर्णस्यायजन्ति नि ॥ १११ ॥

होइयदेवतासंबंधोविधेयइत्याहुस्तत्रापिसिद्धस्यनाविधेयत्वमित्युक्तमितिहिवात्सेतेनेति। एकदेशीसं
 बंधस्यभावनावच्छेदकत्वेनविधेयत्वंशंकतेनान्वित्यादिना। ननुयथाश्रुतिमवत्यर्थएवविधीयतां
 किंसंबंधविधिनेत्याशंक्यभावत्यर्थस्यकतासिद्धोसिद्धोवाप्रथमेविधिवेयर्थ्यवरमेनिमोड्याभावादि
 ध्यभावइत्युक्ताकिंतुविधेयमिति वीक्ष्यमाह तस्मादेतिप्रयोऽयउत्पाद्यतद्वापारोहिमवने। तस्यहि
 व्यापारभावतिथातुविशिष्टेनविभवतीति। भवनेननोत्पादकव्यापारमंतरेणेतिभवनाविनाभूतोभावक
 व्यापारोविधेयइत्यर्थः। नन्वेत्यादिनावोद्यच्छेदनेसिद्धांतीमीमांसकेकदेशीनंदूषयति। कवनुच्छिन्नतभा
 वनायाविधानंतस्यारक्तनसंबंधोविषयस्तस्यदध्यादिवत्साक्षात्कृतिविषयत्वोपयोगादित्यर्थः। नन्वव्या- ॥५६॥
 पारोपिद्यदादिःकारोत्यर्थरूपभावनाविषयोदृश्यतेतआहुतंहीनियदिदंउदिविषयोदृस्तादिव्यापारः
 कृतविषयस्तदिकेथंघटं कुर्वितेघटस्यकृतिकर्मतेत्यतआहुदयार्थमिति। घटविषयव्यापारएवकृतिसाधो
 घटस्तद्देश्यतयाप्रेषोक्तमिति कर्मत्वनिर्देशइत्यर्थः। यदिसंबंधोनविधेयस्तत्प्राप्येयवाक्येकिंविधेय
 मतआहुतिर्हीनतएवेति। अत्यक्तस्यठविधोदेवतासंबंधासंभवात्तूपागःसंबंधादिति। ननुपदेरस्यपुम
 र्थत्वात्केथं विधेयतातज्जुहोममेनेति। योगेनेत्याप्रेषपदस्यच्छ्रूयानिर्देशोभावयेयितिभवतिपदस्य
 मतएवायेयवाक्येप्राग्निविधिरनएवानुवादेयजनेइतिश्रुतं। अन्यथासंबंधएवश्रूयतेत्यर्थः। उक्तं द्वितीये।

दिवा क्य विहित हो माघारे। भो विशिष्टं रूपमस्ति। हो माघार मात्रं तु प्रकृतमुपलभ्यते तोनुवादले प्राप्ते राहंत।
विधी रमो स्यात्। धारयति जु हो ति शब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थं प्रतीते स्तत्संनिधौ श्रुतस्य सांतस्य दध्यादेवा
क्यस्य विशिष्टविधि त्वे गौरव प्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वादेति। नैतेन विरुध्यते
सांतस्य दध्यादि वाक्ये भावार्थविषयकार्यमित्यभ्युपगमः। तत्र हेतुमाह यद्यपीति। यद्यपि संतो हो दिवा
क्ये साक्षात् कृतिविषयत्वाद्भावार्थस्य तदवच्छिन्नमेव कार्यं यद्यपि वकार्यप्रतिज्ञा सा दविषयान्न वच्छेद
को द्रव्यगुणोत्थापिभावा न्न प्रत्यनुबंधतया उच्येदकतया विधीयते। तत्र हेतुमाह भावार्थो हीति।
तत्किं भावार्थो द्रव्यादि प्रविधेयः तर्हि वाक्यभेदे नैत्याह तथा वेति। तर्हि संतो तादि क्यानि विशिष्ट
विधयः स्युः स्याद्वाग्नि होत्रादि वाक्यमनुवादः तत्राहैव वेति। यद्यप्यत्र विशिष्टविषयो विधिः प्रतीयते त
थापि भावार्थो द्रव्यादि कमापे विषयीकरोति तत्र संक्रांतो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लब्धे तत्तदुक्तं
रवमपु री कृत्य विशिष्टविधीतान्य लब्धे तत्तदा उपपदा कृष्ट शक्ति द्रव्यादि परोक्षवत्पुनरुच्यते तु भा
वार्थं तदाहुः। सर्वत्रारव्यातसंरवं हे श्रुममाणे पदांतरणे। विधि शक्त्युपसंक्रांतेः स्याद्वा तोरनुवादतेति।
तर्हि हाग्नि होत्रादि वाक्यतएव भावार्थो भावा द्रव्यादि परतो। मीमांसके कदे शिन आभये प र साहो

५५

ज्योतिषो मे श्रूयते सोमेन यजेतेति । तथा ऐं इ वा य वं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति अश्विनं गृह्णाति ती । तत्र संशयः
किं मैत्रावरुणं वादिवाक्ये विहितानां सोमरसानां यागा लीनां च यथाक्रमं सोमं न डप्यजेतेति सोमयागशब्दावनु
वादिता सौ उत इव युक्तस्य कर्मणो विधाता इति । तत्रै इ वा य वादिवाक्येषु इव देवतान्तर्यरूपप्रतीतेर्यागानु
मानादितरत्ररूपाप्रतीतेः समुदायानुवाद इति प्राप्ते द्वितीये राहंति । नानुवादत्वमप्रत्यक्षितानात् । अतएव च
सोमो हि सोमशब्दो न रसवचनः ऐं इ वा य वादिवाक्यास्तुरसानामिदं धर्तीति तदनुवादी सोमशब्दः न च यजेतेति
प्रत्यक्षे यागे तदनुमातः प्राप्स्यभावात् न यजिर्ये नुवादः तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्ररसानामिदां दि
दिदेवतान्तर्यगृह्णान्तर्यकर्मणामेव विधीयंते इति । एवं यथा सोमेनेति वाक्यविशिष्टविधिः एवं इति सांतेत्या
दिवाक्यानि यदि इव गुणविशिष्टो माध्यागविधीयन्ति तर्हि अग्निहोत्राधारवाक्ये तद्विहितो माध्यागमाध्यागानां
वस्तुमुदायावनुवेदोतां तथा वाचिकं रणांतरं विशेष इति शंका । तथा हि द्वितीये स्थितं । अथाग्निहोत्रमरूप
त्वात् । आध्यागमाध्यागधारपत्तुर्माध्यागपतिसंततमाध्यागपतितथाग्निहोत्रं जहोति रभ्राजुहोति पयसा जु
होतीति श्रूयते । तत्र संशयः किं संततदध्यागदिवाक्यविहितानां माध्यागहोमनामाध्यागानि होत्रवाक्ये स मु
दायानुवादिनी उता पूर्वयो राधारहोमयोर्विधानृणी इति । तत्रानुवादिनी अरूपत्वान्न तत्र इति सांतेत्या

॥५५॥

॥५५॥

येनैष त्वर्थो विधीयत इति द्वितीयं तत्र अधिकरणं । अत्र गुरुर्मेतेनार्थसंकल्पयति । इत्येति । अत्रावमर्शोपीत्यंतः
पूर्यः पञ्चः अपमर्थः । पदस्मारितानन्विता न्येषु निमित्तैषु भावान्विता वस्थानैर्मिति की । तस्यामास्ति सिद्धयोरपि
इव गुणयोः क्रियात्वे येन साध्यता । उतो इव गुणभावात् कार्यवाचकशब्दानां भविष्योपसाध्यार्थवचिक
त्वात्साध्यार्थविषयत्वाद्यनियोगस्याविशेषणनियोगविषयसमर्पकत्वमिति । राहातमाह भावस्येति । भावश
ब्दस्येत्यर्थः । कायाविमर्श इत्यनुषंगः । भावशब्दो हि स्थित एव साध्यरूपा क्रियामवमृशति इत्यादिशब्दास्त
क्रियायोगद्वारा इत्या । ही न साध्यतया वमृशति । किमत इत्यत आह भावार्थेभ्य इति । नियोगो हि साक्षा
कृते शविषयः संस्तद्विषयत्वाय स्यावच्छेदकत्वेन साक्षात्साध्यस्य भावं भावार्थमाकांक्षाते तद्व्याप्तेन क्रिया
योगद्वारा साध्यस्य इत्यादेस्तद्विषयतायुक्ता । अतो भावार्थशब्देभ्य एव यजेतेतीत्यादिभ्यो विषयविशिष्टापूर्वा
धिगतिरिति । भावनावाविभ्योपि भावो भावेनेत्यादिभ्यो नापूर्वविधिगतिरिति कर्मशब्दात्कृतं धात्वर्थवाचित्यः
कर्मशब्देभ्योपि यागइत्यादिभ्यो नेवापूर्वविधिगतिरिति भावार्था इत्युक्तं । अतार्थात्त्वर्थोपरक्तभावनायोषु
भाते यजेतेत्यादिषु तेभ्योऽपूर्वप्रतीयेतेषु हि भावनासाध्यो पूर्ववच्छरणोऽर्थो विधीयत इति सूत्रार्थः ॥ ननु
इव गुणो विधीयेत इत्येतात् तत्र तयोरेव कायावच्छेदकता । त आह न च शब्द इति । आधारः आरणा
स्तांतमविच्छिन्नत्वं । यदि दध्यादावपि भावार्थो विधीयस्तर्हि न्यायविरोध इत्याशङ्क्याह न चैतावतेति ॥

क. म.

नहि भवति किंतु दृष्टमेव भवतीति। अटवीवर्णकादपरति। तद्यथा। आस्तेकिं ब्रह्मगिरिनामगिरिवरः। त्रैयं
वकजटाजूटकळनायविनिर्मिताऽपांडुरेवपटीभाति यत्र गोदावरीवही। यत्रच। सकुमुमफळचूतरुहैर्मद्यु य
निकरपात्रवनावळीषुजाते। तमसिहुरकिरीटचंद्रनुनेधवळनिशा इवभांतिवासरणीत्यादपरति। क्रिया
आनिष्टारत्नकारप्रश्नेषः अभ्युपेत्यकार्यान्वयनियममपर्यहासीदिदानीमभ्युपगमं जेत्येति उपपादितावेति।
एवंतावत् व्युत्पातिविशेषं पारिहृज्यनिःप्रयो जनत्वचोद्वमुद्धाय पारिहृरतिप्रदिनामेत्यादिनादिना। समु
चयासंभवादप्यर्थश्चकारः। शीकोद्योती। तामेवाहयद्यपीति। एवंतावद्व्यगुणादिशब्दानां विधिवाक्य
गतानां केवळभूतार्थतामापाद्यातद्वब्रह्मापिशब्दो गोवररत्नकर्मिदानीं निषिधवाक्यवृद्धेदांताः। शि
द्वपरा इत्याहुपिचेत्यादिना यत्रकृतिः तत्रैव कार्यनिषेधेषुकृतिनिवृत्तौ तद्व्यासंकार्यनिवर्तन इ
त्यक्तैत्का कृतेरपि तद्व्यापकथात्वर्यनिवृत्तयानि वृत्तिमाह कृतिर्हि त्यादिना। नैद्यटवत्प्रतिष्ठापणा
समाप्तः किंतुपचतीतिपूर्वापारीभूतः। सवन्नवत्यादाविवनोत्पन्नः। किंतुकर्तुरन्यस्योत्पाद्यस्योद
नादेरुत्पादनायामनुकूल्यः प्रयत्नविषयः। तत्रहेतुमाहसाध्येति। नद्व्यगुणैकृतिविषयावित्पत्रहेतुः सा
क्षादिति। तस्मापितदुत्पादनानुकूल्योत्पादः। कृतिविषयइत्यर्थः। कावाच्याः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रती
तिरिति। तस्मापितदुत्पादनानुकूल्योत्पादः। कृतिविषयइत्यर्थः। कावाच्याः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रती

२२

॥५४॥

॥५४॥

॥४॥ यथाद्यटएकस्मिन्क्षणे प्रहीतुंशक्यते एवंपाकक्रियाएकस्मिन्क्षणे ज्ञानुशंक्यते तस्याः बुद्ध्याधिस्यपणमारभ्य
तदुत्पत्तिस्तत्त्वेन संज्ञेतावत्पर्यंत व्याप्तत्वात् ॥४॥

अ. १
पा. २

तं साधकं तस्मात्प्रयोजनीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्याप्तिरेकेणेत्यादिभाष्येण कार्यान्वयनियमभंगेन कूटस्थनि
त्यवस्तुपदेशस्य समर्थितत्वेऽपि कार्यान्वितेऽप्यस्य निमित्तनियममभ्युपेत्यापि पारिहारात्तरं वक्तुं मुक्तेशं काम
भुवद्वितीयादृशं करेत्तन्नि। अंगीकृते कर्माच्चित्तव्युत्पत्तिनियमे कूटस्थनित्योपदेशानुपपत्तिरित्याहुर्व
वेवि। भवतु कार्यान्विते भूते संघाते ग्रहस्थैरापि स्थूलपंचतन्त्रपनीपतएव विशिष्टेऽपि स्वरूपसंवाततः किमेत
आहृतथावेति। स्थानेषु भूतविषया इति कार्यान्वितभूतविषया इत्यर्थः न त्वनन्वितभूतविषयत्वमेवा
तेषु दत्ता त्वर्थस्य समर्थितत्वात्। तेव वक्ष्यमाणोदाहरणेऽप्युद्दिष्टपमानानां व्यापारादिभिः केशेनान्यर्थं च
तव्या इत्यर्थः। स्यादेतत्कार्यान्विते गृहीतसंगतेऽप्यस्य कथं शुद्धिसिद्धान्तिधापितान् द्विगोत्वे गृहीत
शक्तिगोपदमानि दधाना तुरगत्वमत आहृतं हीति। एवं मन्यते कार्यान्वयोनशब्दार्थः किं तूपाधिस्तथा
हि कर्तव्यतातदभावावगमाधीनत्वानुप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्प्रयोजनेऽस्य न दधीन
त्वाच्च विवक्षाप्रयोगयोः प्रयोगाधीनत्वाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिरस्य त्वोर्विवक्षादिव कार्यान्वयस्यापि शब्दार्थ
वमत्पुयायतामात्रमवगम्यते तो विरुद्ध्यापि कार्यान्वयप्रयोगो न देऽपूर्वान्वितान्तिधापि कृत्वा भवति भूतं वस्तुप
दवाच्यं। कथमपरथा भवतां प्रमाणांतरगृहीतकार्यान्विते गृहीतसंगति कपदं दस्यवे देऽपूर्वान्वि
तान्तिधापि ना। तदिदमुक्तमुपहितं शतशो दृष्टमपीति तदेव क्वचित्नुपहितं यदि दृष्टं भवति तदा तददृष्टं

अ. १
पा. २

128
२७